

FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU

Odsjek za povijest

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

**MUZEOLOŠKA KONCEPCIJA PREZENTACIJE SOLINA U
RANOM SREDNJEM VIJEKU**

Diplomski rad

studentica: Petra Blažević

mentorica: prof. dr. Mirjana Matijević-Sokol

komentorica: prof. dr. Žarka Vujić

Zagreb, srpanj 2013. g.

Uspomeni mojih pokojnih baka, Ivke (Puljkuše) i Marije (Čeluše)

Željela bih iskazati duboku zahvalnost svojim mentoricama, prof. Mirjani Matijević-Sokol i prof. Žarki Vujić, kako na svesrdnoj pomoći koju su mi pružale tijekom izrade ovog rada tako i na uzoru kojeg sam imala u njima tijekom čitavog studija. Nadam se postići istu onu ljubav i gorljivost za svoju profesiju kojima su me inspirirale dok sam slušala njihova predavanja. Neka mi bude dopušteno zahvaliti i: prof. Darku Babiću na neizmjerljivo vrijednom ohrabrenju i korisnim savjetima; g. Marku Matijeviću koji je sa mnom ljubazno podjelio svoje golemo znanje o Solinu – bez kojeg bi ovaj rad bio mnogo siromašniji; Arsenu Duplančiću i Hanji Anić iz knjižnice Arheološkog muzeja u Splitu na strpljenju i pomoći u prikupljanju literature; mojim dragim prijateljima Božidaru Santiniju, koji mi je bio na raspolaganju bezbroj puta kada sam željela otići u Solin "još samo jedan put" i čija me upornost u znanosti neprestano potiče da slijedim njegov primjer, te dr. Igoru Vukoviću, čiji su savjeti i lektura bili veoma dobrodošli. Zadužili su me i mnogi Solinjani s kojima sam imala zadovoljstvo razgovarati o mojoj temi. Premda na ovom mjestu ostaju bez imena, njihova mišljenja i uvid u njihova iskustva uvelike su odredili sadržaj ove diplomske radnje. Naposljetku, najviše od svega na zahvalnost me obvezuje podrška mojih roditelja.

UVOD	1
PRVI DIO.....	4
1. HISTORIOGRAFIJA I DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA.....	4
2. GOSPA OD OTOKA	13
2.1. Izvori.....	13
2.1.1. Toma Arhidakon.....	13
2.1.2. Diplomatički izvori.....	17
2.2. Arheologija.....	22
2.3. Sinteza izvora i arheologije.....	28
3. RIŽINICE	29
3.1. Izvori.....	29
3.1.1. Trpimirova darovnica.....	29
3.1.2. Gottschalkovi spisi.....	30
3.2. Arheologija.....	32
3.3. Sinteza izvora i arheologije.....	35
4. ŠUPLJA CRKVA.....	36
4.1. Izvori.....	36
4.2. Arheologija.....	39
4.3. Sinteza izvora i arheologije.....	42
5. OSTALE CRKVE SOLINSKOG PODRUČJA	43
5.1. Crkva u Gradini.....	43
5.2. Sv. Mihovil kod amfiteatra	46
5.3. Sv. Juraj od Putalja.....	49
5.4. Sv. Martin u Vranjicu	52
6. NEKROPOLE SOLINSKOG PODRUČJA	54
6.1. Gajine.....	54
6.2. Područje zapadno od amfiteatra.....	57
6.3. Sv. Nikola.....	57
6.4. Zapadna salonitanska nekropola	59
6.5. Glavičine u Mravincima	60
6.6. Majdan	63
6.7. Crikvine.....	64
7. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE RANOSREDNJOVJEKOVNIH SOLINSKIH LOKALITETA KAO JEDINSTVENOG PROSTORA	66

DRUGI DIO	73
1. STANJE SOLINSKIH ARHEOLOŠKIH LOKALITETA I NJEGOVI UZROCI.....	73
1.1. Trenutno stanje ranosrednjovjekovnih solinskih lokaliteta	73
1.2. Istraživanje stavova o baštini među solinskim stanovništvom	78
1.3. Prepreke između znanosti i javnosti: tradicionalni pristupi baštini	81
1.4. Promišljanja posljednjih desetljeća: ka suvremenom pristupu baštini.....	86
2. ELEMENTI SUVREMENOG UPRAVLJANJA BAŠTINOM.....	89
2.1. Interpretacija.....	89
2.2. Identiteti	94
2.3. Holističko poimanje baštine.....	97
2.4. Osobno iskustvo	98
3. INTERPRETACIJSKI PLAN I STRATEGIJE PREZENTIRANJA SOLINSKE SREDNJOVJEKOVNE BAŠTINE	101
3.1. Strateški plan projekta	101
3.1.1. Zbog čega je interpretacija potrebna?.....	102
3.1.2. Što interpretirati?	103
3.1.3. Kako osmisliti interpretaciju?	104
3.2. Detaljan plan projekta.....	106
3.2.1. Opis arheološke staze.....	106
3.2.2. Interpretacijski alati staze i usluge za posjetitelje	109
3.2.3. Gospin otok	110
3.2.4. Gašpina mlinica	115
3.2.5. Šuplja crkva.....	119
3.2.6. Gradina.....	122
ZAKLJUČAK.....	125
SAŽETAK	129
SUMMARY.....	130
BIBLIOGRAFIJA	131
PRVI DIO	131
DRUGI DIO.....	139
ILUSTRACIJE.....	141

UVOD

Ovaj je rad motiviran dojmom koji je na mene ostavio posjet solinskoj Šupljoj crkvi u okviru kolegija *Terenska nastava II*, održanog u lipnju 2012. g. Stanje u kojem sam tada zatekla krunidbenu baziliku kralja Zvonimira, arheološki lokalitet od prvorazrednog nacionalnog značenja, doista me ostavilo bez riječi. Zapuštenost arhitekture, čiji su ostaci preživjeli tolika burna stoljeća da bi ih u trećem tisućljeću ugrožavale nekontrolirane poplave, bila je izvor golemog razočarenja u efikasnost hrvatskih institucionalnih praksi upravljanja baštinom. Spoznaja da su i ostali starohrvatski lokaliteti tog područja uglavnom prepušteni zubu vremena, posve minornog značenja u lokalnoj zajednici, u konačnici je rezultirala odabirom teme koja – ujedinjujući dvije srodne, ali u praksi nedovoljno surađujuće discipline – pokušava odgovoriti na pitanje uzroka postojećoj situaciji i potaknuti pozitivne promjene.

Povijest s jedne te muzeologija i upravljanje baštinom s druge strane zaista imaju određene dodirne točke, među kojima se ističe zajednički cilj razumijevanja materije najčešće fizički nedostupne suvremenom čovjeku. I dok je povijesna znanost ostavljena povjesničarima i pokojem entuzijastu, dotle upravljanje baštinom teži prenijeti neke od znanstvenih rezultata daleko široj publici: svima, uvijek iznova tražeći načine da zainteresira nezainteresirane. Upravo u znanstvenim temeljima neposredno se susreću ove dvije discipline. Svako profesionalno upravljanje baštinom započinje znanošću i zasniva se na njenim saznanjima. Sadržaj i struktura ovog rada odražavaju potrebu baštinske djelatnosti za sustavnim i neprestanim propitivanjem stečenih znanja te ideja, propitivanjem kojim profitira cjelokupna javnost, dakle ne samo znanstvenici, nerijetko skloni zaboravu činjenice da je svrha znanosti služiti ljudima, a ne sebi samoj.

Prvi, povijesni, dio rada posvećen je otkrivanju značenja kojeg je šire područje Solina imalo u ranom srednjem vijeku, što je vremenski okvir koji hrvatska historiografija tradicionalno nameće razdoblju od dolaska Slavena do otprilike 1100. g. Pritom je fokus stavljen na periode uzleta hrvatske kneževine, kasnije kraljevine, pod domaćim vladarima. Za dobar dio tog doba literatura poznaje Solin kao jedno od središta tadašnje države, pri čemu je, dakako, termin *država* na način ovdje upotrebljavan lišen potrebe komparacije s onim što država predstavlja danas. Je li sakralna arhitektura Solina bila uistinu onakva kakvom ju promatra službena historiografija, kakvo je on bio naselje, zašto se i kako našao na popisu državnih centara te koji su razlozi što je iščeznuo s istog, temeljna su pitanja ovog dijela radnje. Prostorni okvir prema jugu primjenjuje granice tadašnje Hrvatske prema dalmatinskim

dijelovima Bizantskog Carstva, dopirući do poluotoka Vranjica, gdje je zabilježen utjecaj hrvatskog kralja. Sa zapadne strane obuhvaća početne kaštelanske padine planine Kozjak, kako bi u promatranje uključio lokalitete ne samo sakralne arhitekture nego i one naseobinskog karaktera. U iščitavanju topografije srednjovjekovnih naselja najranijih stoljeća slavenske prisutnosti, a s obzirom na osobine istih, znanstvenicima su glavni izvor podataka nekropole. U tom su smislu Solinu najbliža groblja okupljena oko crkvice sv. Jurja na Putalju sa zapadne te ona u blizini izvora rijeke Jadro s istočne strane. Za dobivanje zaokružene slike ranosrednjovjekovnog Solina bilo je potrebno zasebno proučiti svaki pojedini lokalitet, da bi se njihova tumačenja u konačnici spojila u jedinstvenu kontekstualnu cjelinu. Osobita je pažnja posvećena trima mjestima (Gospin otok, Šuplja crkva, Rižinice), istraživanja čijih su se prošlosti pokazala složenijima od ostalih, poglavito zbog postojanja obilnijih kako materijalnih tako i pisanih izvora. Stoga je kritičkoj analizi historiografije, na koju se oslanja sveukupni tekst prvog dijela, u njihovim slučajevima pridruženo i vrednovanje dostupnih izvora, uglavnom dokumenata sadržanih u zborniku *Codex diplomaticus*,¹ kojima se reguliraju vlasnički i posjedovno-pravni odnosi. Rezultati dviju dotičnih metoda komparirani su i valorizirani u sintetskom pogledu na pojedinačni lokalitet. Budući da su određena pitanja zaokupljala znanstvenu javnost još od začetaka profesionalne hrvatske historiografije, literatura je opsežna. Osobito korisnim pokazala su se dva zbornika radova,² koji su pod istim imenom – *Starohrvatski Solin* – usredotočeni na cjelovito viđenje različitih aspekata ranosrednjovjekovnog perioda solinske povijesti. Takvom viđenju stremi i ovaj rad, pritom donoseći rezultate najnovijih arheoloških kampanja te reinterpretirajući argumente specifičnih znanstvenih dilema, učestalih kada je u pitanju Solin promatranog razdoblja.

Drugi dio rada započinje opisom trenutnog stanja četiriju najvažnijih srednjovjekovnih arheoloških lokaliteta Solina, uz dodatak Gašpine mlinice – nasljednika jednog od brojnih onodobnih mlinova rijeke Jadro. Fizičkom opisu tih mjesta pridodan je onaj kolektivnog doživljaja lokalnog stanovništva, fokusiran na utvrđivanje važnosti koju Solinjani pridaju razmatranim mikrolokacijama, a utemeljen na rezultatima manjeg istraživanja javnog mišljenja. Suvremeno upravljanje baštinom uvelike se, naime, oslanja na stavove, potrebe i želje ljudi koji s kulturnim dobrom žive te ga na određeni način osjećaju svojim. Nakon toga slijedi kritički osvrt na postojeću situaciju, kojemu je cilj bio detektirati uzroke utvrđenog

¹ Tadija Smičiklas, ur. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 1-18. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904-1990.) (dalje: CD)

² Emilio Marin, ur., *Starohrvatski Solin* (Split: Arheološki muzej, 1992); Isti, ur., *VAHD* 85 (1992)

stanja izvan ustaljenih okvira, koji izgovore za nebrigu o baštinu pronalaze u nedostatku potrebnih resursa. Konkretno, u Republici Hrvatskoj takvi su izgovori u najvećoj mjeri koncentrirani na nedovoljnu podršku što ju javne financije pružaju kulturno-umjetničkim djelatnostima. Odmičući se od površnih interpretacija, drugi dio rada nastoji proniknuti u srž problema, služeći se spoznajnim dosezima teorije modernog upravljanja baštinom. Njegov je primarni cilj iz muzeološke perspektive promotriti u dotičnim lokalitetima sadržan baštinski potencijal te predložiti metode kojima bi se taj potencijal ostvario. Uz načelne promjene pristupa prezentaciji materijalnih kulturnih dobara, ključne za zaokret ka potpunijem pristupu baštini, tekst sugerira i konkretan projekt osmišljen unutar zadanih parametara. Potonji se odnose ponajprije na koncept izvedivosti, što u zatečenim okolnostima grada Solina podrazumijeva minimalne intervencije u prostoru te minimalna ulaganja.

PRVI DIO

1. HISTORIOGRAFIJA I DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Za bolje poznavanje ranosrednjovjekovne povijesti čitave solinske okolice od presudnog značaja bio je osnutak arheološkog društva *Bihać* 1894. g. koje je pod Bulićevim vodstvom desetljećima radilo na raznim lokalitetima u potrazi za ostacima iz vremena "hrvatskih narodnih vladara" – kako se voljelo govoriti. Upravo se iza ove sintagme krije jedna od glavnih inspiracija tadašnjih kako amatera tako i znanstvenika: pružanje historijskih dokaza o postojanju srednjovjekovne hrvatske države, koji bi osnažili ideje buđenja nacionalne svijesti. Nerijetko su romantičarske predodžbe o toj velebnoj tvorevini rezultirale razočarenjima kada arheologija ne bi potvrdila očekivanja. Stoga se o osnutku *Bihaća* ne može govoriti samo kao o reakciji na zanemarivanje starohrvatske baštine zbog primata antičke, mada je i to bio jedan od faktora.³ Kakvi god bili motivi, ostaje neospornom činjenica da se na gotovo svim iskapanjima valja zahvaliti upravo *Bihaću*.

Osim nerealnih očekivanja, u traženju određenih lokaliteta koji su bili poznati iz izvora (ponajviše spomeni crkava i samostana, njihovih posjeda te opata i sl.) odnemogla su i pogrešna razumijevanja određenih termina (npr. *curtis*) te netočna čitanja izvora (npr. *Clisio campo*). Kod nekih je autora, točnije Bulića i Katića, primjetno povremeno miješanje toponima *Salona* i *Solin*, što je neprihvatljivo. Kritika se ne odnosi na prijevode iz antičkih ili srednjovjekovnih latinskih izvora, premda bi se i u tom slučaju najbolje bilo služiti imenom rimskog grada Salone, ostavljajući pritom Solin isključivo za vrijeme zasvjedočene hrvatske prisutnosti nakon pada antičke kolonije i to (uglavnom) izvan nje. Dosljednom upotrebom toponima izbjegle bi se problematične konstrukcije poput onih o Solinu kao "dalmatinskoj metropoli"⁴ i njegovim "ruševinama"⁵ – što se sve bez sumnje odnosi na Salonu. S druge, pak,

³ O rimskim spomenicima koji su svojim obiljem i sjajem privlačili svu znanstvenu pažnju piše: Antun Grgin, Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici," *Narodna starina* 12 (1933): 113. Za historijat Bihaćevih istraživanja koristan je članak: Vladimir Sokol, "Društvo Bihać i starohrvatska arheologija (trajni rezultati arheoloških istraživanja društva "Bihać" na području nacionalne arheologije, u povodu 100. obljetnice osnivanja)," u *Arheološka istraživanja u Istri*, ur. Božidar Čečuk (Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1997), 253-261.

⁴ Lovre Katić, "Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu," *Radovi Odjela za filozofiju i društvene nauke JAZU* 6 (1955): 187.

⁵ Npr.: Frane Bulić, *Po ruševinama starog Solina* (Zagreb: Tiskara C. Albrechta, 1900.), 49., 50. i drugdje.

strane dobro poznavanje topografije i umijeće njenog korištenja pokazalo se izuzetno korisnim. U ovom su se istaknuli Katić, prije svega u pogledu solinske okolice, te Vjeko Omašić kada je u pitanju Kaštelansko polje.

Od najvažnijih doprinosa historiografiji Solina treba istaknuti one Bulića, Karamana i Katića. Usprkos određenim pogreškama, krivim procjenama i promjenama mišljenja, rezultati njihova terenskog, arhivskog i ostalog rada ostaju polazište za svako istraživanje ovog područja. Stariji autori dobrano su se oslanjali na vijesti iz izvora, uglavnom vjerujući Konstantinu Porfirogenetu i Tomi Arhiđakonu, što se na pisanje o najranijoj povijesti Solina reflektiralo napose u njihovim tumačenjima pada Salone i doseljenja Hrvata u njen okoliš. Nešto drugačije, zagovarajući prije svega veći kontinuitet ranijeg razdoblja, piše Željko Rapanić,⁶ autor dvaju kraćih vodiča o Solinu i Klisu. Dva su svojevrсна zbornika radova dosad u potpunosti bila posvećena Solinu. Monografija *Starohrvatski Solin*, koja je velikim djelom zbirka svih najvažnijih mišljenja o dotičnim lokalitetima i u tom se smislu njeni autori većinom nisu upuštali u vlastite interpretacije, neosporno je prva publikacija u kojoj se, na način prave sinteze, promatra ono što Emilio Marin naziva "subjektivitetom Solina". Ovo tumačenje znanstvenog pristupa solinskim temama iznio je u drugoj publikaciji,⁷ koja je kao tematski broj *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku*, bila nastavak obilježavanja stote obljetnice održavanja prvog kongresa za starokršćansku arheologiju i utemeljenja *Bihaća*. U okviru ove proslave, osim tiskanja spomenutih izdanja, održani su istoimena izložba i znanstveni skup.⁸ Jedinstvo lokaliteta šireg solinskog područja ipak se nazire i kod starijih autora koji gotovo odreda o Solinu pišu kao o "jednom od središta hrvatske države ranog srednjeg vijeka", pri čemu se redovito javlja pitanje povezanosti s obližnjim Klisom. Karaman prvi odlazi najdalje tvrdnjom da je solinsko polje "vjerojatno plemenština roda Trpimirovića".⁹

Najistraživanije pitanje u okviru teme svakako predstavlja lokalitet Gospina Otoka u samom središtu Solina, koje je izazvalo brojne polemike, ujedno ostavši tek donekle riješeno sve do danas. Ono se javilo 1898. g. sa slavnim otkrićem i rekonstrukcijom natpisa na sarkofagu za kojeg se ispostavilo da pripada jedinjoj iz izvora poznatoj hrvatskoj kraljici

⁶ Željko Rapanić, "Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku," *VAHD* 74 (1980).; Isti, *Solin u starohrvatsko doba* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.); Isti, *Klis: hrvatska srednjovjekovna utvrda* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.)

⁷ Emilio Marin, "Uvod: znanstveni i stručni pristup starohrvatskom Solinu," *VAHD* 85 (1992): 11.

⁸ Detaljnije vidjeti: isto, 9-11.; Emilio Marin, "Izložba Starohrvatski Solin," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 13-15.

⁹ Ljubo Karaman, "Po ruševinama starohrvatskog Solina," *Hrvatsko kolo* 15 (1934): 7-8., 10-11., 13.

Jeleni.¹⁰ Zaslužan don Frane Bulić 1900. g. prvi je kratko pisao o iskopinama koje su usljedile,¹¹ a nedugo potom je potanko izvjestio o cjelokupnom arheološkom istraživanju.¹² Potonji se rad, s obzirom na to da donosi detaljne opise i analizu zatečenog stanja te pronađenih ulomaka, pogotovo onih natpisa sarkofaga, kao i njihove skice te topografski snimak lokaliteta, može smatrati metodološkim uzorom ranije hrvatske arheologije. U njemu nije izostala ni toliko važna interpretacija. Bulić je zaključio da je velika trobrodna bazilika koju je otkopao, a u čijem je atriju pronađen Jelenin sarkofag, bila posvećena sv. Mariji, dok su okolni zidovi pripadali samostanu ili vladarskom dvoru. Pogrešno razumijevanje imena dvaju kraljeva s natpisa, koje ga je dovelo do shvaćanja kako je Jelena bila kćer kralja Tomislava, ispravio je Ferdo Šišić u raspravi¹³ kojom je formirao redosljed vladanja Trpimirovića. Kasnije su obojica donekle mijenjala svoja čitanja natpisa, a brojni istraživači iznijeli su vlastita viđenja pojedinih aspekata istoga. Ubiciranje crkve, odnosno samostana, sv. Stjepana postalo je važnim ciljem ondašnjih povjesničara. Šišić je ispravno upozorio da se tog sv. Stjepana ne smije miješati sa splitskim (*de pinis*) te je predložio da ga se potraži na samom vrelu rijeke Jadro¹⁴, no ova će teza biti odbačena. Od autora koji su više pažnje posvetili solinskom Otoku valja istaknuti Ljubu Karamana i Lovru Katića. Prvi je najprije vezivao sv. Stjepana uz sv. Mojsija, tvrdeći da je u početku bila riječ o dvostrukom titularu iste crkve, da bi od 12. stoljeća postojale dvije.¹⁵ Do prekretnice dolazi 1929. g. s Katićevim člankom¹⁶ u kojem ističe pronalazak dokumenta iz splitskog biskupskog arhiva, a čiji sadržaj otkriva smještaj obaju crkva na Otoku, dakle i sv. Stjepana i sv. Marije. Budući da su i iskopine 1898. g. osim trobrodne bazilike otkrile još neke zidove u blizini, odlučeno je ponovno pristupiti istraživanjima, što 1930. g. čine Ejnar Dyggve i Karaman. Za rezultate se vjerovalo da su potvrdili Katićevu teoriju: osim ponovno otkopane trobrodne bazilike u neposrednoj blizini,

¹⁰ Od pregledane literature najraniji pokušaj ubiciranja crkava sv. Stjepana i sv. Marije pronađen je u: Šimun Milinović, "Solinski Sustjepan," *VHAD* 5 (1883): 13-17. Ovaj kratki uradak, iako vremenski prethodi čak i otkriću koje je započelo znanstvenu diskusiju, prošao je gotovo neprimijećen u tadašnjoj historiografiji. Autor je na temelju pogrešnih topografskih podataka povukao netočne paralele. Stoga ovdje nije ni uvršten u pregled važnijih postignuća.

¹¹ Bulić, *Po ruševinama*, 58-63. Ne sluteći buduće otkriće iz 1930., autor crkvu sv. Stjepana veže uz lokalitet Sustjepan u Kaštel Sućurcu, što će se pokazati neopravdanim: 51.

¹² Frane Bulić, "Izveštaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom natpisu kraljice Jelene," *VHAD* n.s., 5 (1901).

¹³ Ferdo Šišić, "Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji," *VHAD* n.s., 13 (1914).

¹⁴ Isto, 55-56.

¹⁵ Ljubo Karaman, *O zadnjim iskopinama društva "Bihaća" u okolici Splita i Solina: izvještaj glavne skupštine "Bihaća" dne 10. IV. 1928.* (Zagreb: Bihać, 1930); Isti, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti* (Zagreb: Matica hrvatska, 1930).

¹⁶ Lovre Katić, "Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu," u *Zbornik naučnih radova: Ferdi Šišiću povodom šezdesetogodišnjice života, 1869-1929, posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici* ur. Grga Novak (Zagreb: Tiskara C. Albrecht, 1929).

ispod pločnika današnje župne crkve, pronađeni su ostatci zidova crkve s velikim predvorjem, za koju se ustanovilo da je također starohrvatska – unatoč nedostatku bilo kakvog ulomka namještaja ili groba iz ranog srednjeg vijeka. Karaman je prvi postavio pitanje koja bi od dvaju crkava bila sv. Stjepan, a koja sv. Marija, te je argumentom o primjerenom predvorju u kojem je pronađen Jelenin sarkofag izgradio tezu da je upravo veća crkva, otkopana od Bulića 1898. g., bila posvećena sv. Stjepanu, dok je netom pronađenoj, dimenzijama manjoj građevini, titular bio sv. Marija.¹⁷ Do istog je zaključka, nezavisno od Karamana, došao Dyggve, formulirajući hipotezu o crkvama *geminima*.¹⁸ Ni jedan od voditelja ovog istraživanja nije publicirao nalaze.¹⁹ Katić je, pak, imao sasvim suprotno mišljenje o atribuciji crkava na Otoku. U svojim radovima negira Karamanove pretpostavke o predvorju sa sarkofagom kao odlučujućem faktorom te konstantira da je sv. Mariji bila posvećena veća, a sv. Stjepanu manja crkva, insistirajući na kontinuitetu titulara na Gospinom Otoku.²⁰ Sve ove kombinacije nisu dugo nadživjele svoje autore. Naime, 1972. g. pokrenuta je revizija dotadašnjih istraživanja kompleksa, a njome su rukovodili Željko Rapanić i Dušan Jelovina. U radu²¹ koji je javnosti predstavio rezultate zaključeno je da su Dyggveovi tlocrti manjkavi te se zidovi otkopani ispod današnje crkve ne mogu datirati u 10. stoljeće. Dvojica arheologa pretpostavljaju da je riječ o temeljima crkve koja je prethodila današnjoj, a građena je u 17. stoljeću. Iz zatečenog stanja tumače da je u Jelenino vrijeme na Otoku bila samo jedna crkva, i to ona sv. Stjepana, a sv. Mariju smještaju na obližnju Gradinu. Ovakvom interpretacijom, koja se uvelike oslanja na doslovno tumačenje pojedinih riječi Tome Arhidakona – na što autori i izravno pozivaju, te na snažnu kritiku Katićeva pristupa, ipak nije postignuta željena ravnoteža arheoloških nalaza i podataka u izvorima.²² U tri desetljeća koja su uslijedila došlo

¹⁷ Karaman, "U kolijevci," 227-229.; Isti, "Po ruševinama," 16-17.

¹⁸ Ejnar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, prev. Maja Cambi (Split: Književni krug, 1996), 96. Autori koji su se bavili ovom temom naglašavaju da se on na pitanje Otoka osvrnuo veoma kratko na dva mjesta u svom objavljenom opusu. Vidjeti: Katić, "Zadužbine," 199.; Željko Rapanić i Dušan Jelovina, "Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu," *VAHD* 70-71 (1968-1969): 110., 115-116.

¹⁹ Posebno kritični u pogledu Karamanova i Dyggveova neobjavlivanja načina provedbe iskapanja i dobivenih rezultata su: Rapanić i Jelovina, "Revizija," 110. Na ovom mjestu valja napomenuti kako se u Splitu čuva opsežan Dyggveov arhiv koji sadrži arhitektonsku građu i fotodokumentaciju istraživanja koje je danski arhitekt provodio za života, a poklonio gradu. O njegovom djelu koji se tiče lokaliteta u Solinu detaljnije u: Franko Oreb, "Dokumentacija o starohrvatskom Solinu u Arhivu E. Dyggve," *VAHD* 85 (1992). Autor za Otok spominje obilje crteža i tlocrta, skica i bilježaka vođenih tijekom istraživanja. Prema tome, nepravедno je nametati prizvuk neprofesionalizma Dyggveovom radu, što čine Rapanić i Jelovina. Oni su, kako kažu, pregledali te bilješke ne pronasavši korisnih informacija. Kako su premostili prepreku danskog jezika, ne spominju.

²⁰ Katić, "Ubikacija," 77-78.; Isti, "Zadužbine," 204-207.; Željko Rapanić i Lovre Katić, *Prošlost i spomenici Solina* (Solin: Tugomir Jovanović, 1971), 75.; Lovre Katić, "Topografske bilješke solinskog polja," *VAHD* 52 (1950): 94.

²¹ Rapanić i Jelovina, "Revizija". Kasnije i u: Rapanić, *Solin*, 22-23.

²² Sličan stav djeli i Ante Piteša kada kaže: "...bez temeljitije analize pisanih izvora to ne možemo sa sigurnošću prihvatiti". Ante Piteša, "Crkva u Gradini," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej,

je do svojevrsne podjele znanstvenika na zagovaratelje i protivnike teorije o dvjema crkvama. Najopširnije se tim pitanjem pozabavio Arsen Duplančić,²³ a Mirjana Matijević-Sokol iznijela je tumačenja²⁴ o procesima podizanja i darivanja tih crkava, povezujući tekstove više izvora. Tako je i 40 godina nakon revizijskih istraživanja pitanje kompleksa na Otoku otvoreno.

Crkva na Gradini, doduše, nešto kasnije postaje predmetom interesa, međutim tijekom formiranja saznanja o njoj nije bio ništa manje zamršen. I danas su ondje vidljivi ostatci utvrde o čijoj dataciji postoje različita mišljenja, no za hrvatsku medievistiku ključno je pitanje unutar njenih nekadašnjih zidova. Nakon višestrukih pokušaja prekinutih financijskim i ratnim nevoljama, *Bihać* je ondje neometano istraživao od 1925. do 1927. g. Otkrivena je crkva neobična tlocrta za koju je Bulić već 1913. g. iznio mišljenje²⁵ da je riječ o sv. Petru, krunidbenoj bazilici kralja Zvonimira. Uz njega je pristao Karaman, koji je najdetaljnije od ranijih pisaca napravio povijesno-umjetničku analizu građevine,²⁶ držeći da je riječ o starohrvatskoj crkvi tzv. slobodnog oblika, preuređenoj u 12. stoljeću. Međutim, kada je 1931. g. na lokaciji Šuplje crkve iskopan natpis po kojem je bilo jasno da je sv. Petar bio titular tamošnje crkve, Bulićeva teza dovedena je u pitanje. Zanimljivo je primijetiti da Karaman, ni nakon što je znanost bezrezervno prihvatila činjenicu da je Šuplja crkva bila posvećena dvama svecima (sv. Petru i sv. Mojsiju), nije sasvim napuštao mogućnost da je crkva u Gradini ona sv. Petra iz izvora: govoreći o Šupljoj crkvi uvijek koristi isključivo titular sv. Mojsija.²⁷ Rasprava se s vremenom proširila na mnoštvo stilskih i kronoloških pitanja,²⁸ a da s njome nije bilo dovoljno razjašnjena biografija crkve pokazao je Jerko Marasović u svojoj studiji 1977. g. Osim rekonstrukcijom izvornog oblika građevine, koja se oslanja na Dyggveovu, najvažniji napredak ostvaren je u dokazivanjem da crkva potječe iz ranobizantskog doba, dok

1992), 135. Neutralan ton svog članka na samom kraju ipak zamjenjuje uvjerenjem da dokumenti idu u prilog činjenici da je na Otoku i prije 17. stoljeća postojala crkva sv. Marije: 130.

²³ Arsen Duplančić, *Crkve kraljice Jelene* (Split: Arheološki muzej, 1999).

²⁴ Mirjana Matijević-Sokol, "Starohrvatski Solin u kronici Tome Arhiđakona," *VAHD* 85 (1992); Ista, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002), 262-266; Mirjana Matijević-Sokol i Vladimir Sokol, "Quedam Helena regina.....," *VAMZ* 3, 43 (2010): 421-422.

²⁵ Frane Bulić, "Trovamenti antichi romani e medioevali a Gradina di Salona," *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 36 (1913): 11. Kasnije ga ponavlja: Isti, "Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu" u *Zbornik kralja Tomislava*, ur. Gavro Manojlović (Zagreb: JAZU, 1925), 446-450.; Frane Bulić i Lovre Katić, *Stopama hrvatskih narodnih vladara* (Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1928), 62-67.

²⁶ Karaman, *Iz kolijevke*, 13., 181-204.; Isti, "Po ruševinama starohrvatskog Solina;" Piteša, "Crkva u Gradini," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 18-23. Pisac u više navrata kritizira nastojanje austrijskog kolege Josefa Strzygowskog da u starohrvatskoj arhitekturi dokaže sjevernoeuropski utjecaj, pritom koristeći crkvu u Gradini kao jedan od primjera.

²⁷ Npr. Karaman, "Po ruševinama," 22-26. Jednako je stava: Grgin, "Istraživanje," 119. Kod dotičnoga autora uvelike je primjetan Karamanov utjecaj.

²⁸ U onu o dataciji različitih primjeraka kapitela iz Gradine uključilo se nekoliko europskih poznavatelja tih arhitektonskih elemenata. Detalje vidjeti u: Bulić i Katić, *Stopama*, 62-64.; Karaman, *Iz kolijevke*, 193-196.; Piteša, "Crkva u Gradini," 132-133.

starohrvatskom valja pripisati obnovu.²⁹ Suvremena znanost prihvatila je ovaj zaokret u tumačenju. Titular, međutim, ostaje nepoznat. Već spomenuti prijedlog³⁰ o posveti Bogorodici i kasnijem premještanju kulta na Otok nije pouzdan.

Već prvi pogled na današnji lokalitet Šuplje crkve otkriva uzrok takvom imenu, no početkom prošlog stoljeća ruševine nekadašnje crkve nisu bile vidljive zbog nataloženog mulja kojeg je obližnji potok nanosio tijekom bujica. Tek je narodna predaja sačuvala uspomenu na ruševine za koje se danas zna da pripadaju crkvi te samostanu sv. Petra i Mojsija. Bulić³¹ ovom mjestu nije pridavao važnost i nema mu spomena u njegovim radovima, dapače on je Zvonimirovom krunidbenom bazilikom sv. Petra smatrao crkvu u Gradini.³² Karamana su na krivi trag navodili navodi iz izvora, koji u više slučajeva zajedno spominju sv. Mojsija i sv. Stjepana, pa je on mauzolej hrvatskih vladara naslućivao sjeveroistočno od Otoka, točnije kod Šuplje crkve.³³ Ondje su se tijekom istraživanja 1927. g. pomolili temelji nekog zdanja, no dalje se nije kopalo. Tek će Katićev pronalazak dokumenata iz biskupskog arhiva dvije godine kasnije rasvijetliti ovo pitanje. Zaključivši, na temelju proučavanja granica njihovih posjeda, da crkve ovih dvaju titulara ne treba povezivati, Katić je sugerirao da se sv. Stjepana potraži na Otoku, a sv. Mojsija kod Šuplje crkve.³⁴ Potaknut ovom inicijativom, Bihać je nastavio radove. Uskoro su nalazi potvrdili Katićevo mišljenje te se ustanovilo da je pronađena starohrvatska bazilika bila posvećena sv. Petru i sv. Mojsiju.³⁵ Sve je više argumenata bilo u prilog Katićevoj tezi da je ova crkva ona u kojoj je okrunjen Zvonimir. Uz nju je pristao i sam istraživač lokaliteta, Dyggve, koji je sudjelovao u opširnoj diskusiji o plutejima splitske krstionice,³⁶ za koje je vjerovao da potječu upravo iz Šuplje crkve. Uskoro nakon epohalnog otkrića 1931. radovi su prekinuti iz više razloga, da bi se

²⁹ Podaci o Marasovićevoj disertaciji prema: Piteša, "Crkva u Gradini," 135.; Jerko Marasović, "Rekonstrukcija crkve u Gradini" u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 138-142.

³⁰ Rapanić i Jelovina, "Revizija".

³¹ Npr. Bulić i Katić, *Stopama*; Bulić, *Po ruševinama*.

³² Vidjeti bilješku 25.

³³ Vidjeti bilješku 9.

³⁴ Katić, "Ubikacija"; Isti, "Topografske bilješke," 91-92.

³⁵ Uz iznimku Karamana. Već je spomenut stav, sukladno kojem ovaj autor u analizama crkve govori o "kraljevskom samostanu sv. Mojsija", pritom doslovno iščitavajući natpis zabata, o čemu će još biti riječi. Npr.: Ljubo Karaman, *Otkriće kraljevskog samostana 11. vijeka Sv. Mojsija u "Šupljoj crkvi" u Solinu po društvu "Bihaću" u Splitu* (Split: Bihać, 1931); Karaman, "Po ruševinama," 23-26.

³⁶ Ejnar Dyggve, "Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira," *VAHD* 1 (1954-1957): 56-59. To je samo jedan u nizu radova na tu temu. Za cjelokupnu historiografiju iste najbolje vidjeti: Igor Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV.* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002), 9-51. gdje se autor vrlo jasno i pregledno opredjeljuje prema metodologiji i stavovima autora koji su njome bavili.

kratko nastavili u dva navrata sredinom 1930-tih. Poslije toga otkopane ruševine su napuštene i posljednju veću kampanju (1990.-1993.)³⁷ dočekale su u veoma lošem stanju.

Vijest o postojanju ruševina između Klisa i Solina, koju je Farlatiju prenio njegov informator smatrajući da je riječ o samostanu kojeg je podigao Trpimir,³⁸ potkrijepila je 1891. g. Bulićevu namjeru da, po slučajnom nalazu fragmenta zabata s kneževim imenom, započne planirati osnutak društva Bihać koje bi istražilo taj položaj. Da ga intuicija nije iznevjerila, pokazali su rezultati iskopina 1895.-1896. otkrivši samostanski kompleks koji se sastojao od crkve i okolnih zgrada. Oslanjajući se na značenje koje je terminu *curtis* pridavao Rački, Bulić ga je tumačio kao kneževski dvorac,³⁹ što je osporio Petar Skok svojim poznatim člankom.⁴⁰ Jelić je, osim toga, otkrivenu crkvu držao Trpimirovom grobnom kapelom.⁴¹ Ispravio je Bulićevo mišljenje da je samostan bio posvećen sv. Petru,⁴² a titular je do danas ostao nepoznat. Podrobnijim arheološkim istraživanjima 1930. g. Dyggve je ustanovio da je samostanska crkva podignuta na ostacima ranokršćanske.⁴³ Od Katićeva bavljenja Rižinicama dva mišljenja⁴⁴ mogu se smatrati pokušajima doprinosa dotadašnjim saznanjima: ono da je Trpimir na Gottschalkov nagovor utemeljio samostan te ono da imenu Rižinice porijeklo treba potražiti u riječi *riza* (haljina, osobito redovnička). Posljednja istraživanja ovog lokaliteta, pod rukovodstvom Mate Zekana, trebala bi dodatno rasvijetliti njegovu prošlost.⁴⁵

O nekropolama u istočnoj solinskoj okolici najviše je pisao njihov prvi istraživač Ljubo Karaman. Sustavnim objavljivanjem, opisom i interpretacijom nalaza svrstao se među

³⁷ O njenom tijeku i rezultatima, koji nisu u mnogo čemu izmijenili dosadašnje saznanja o crkvi, u: Mate Zekan, "Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 27 (2000), odakle su i preuzeti podaci o istraživanjima nakon 1931. g. Isti se autor dotiče te teme i u: *Kralj Zvonimir: dokumenti i spomenici* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1990).

³⁸ Spominju ju: Grgin, "Istraživanje," 117.; Karaman, "Po ruševinama," 11-12.; Piteša, "Rižinice" u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 116.

³⁹ Bulić, *Po ruševinama*, 56.; Bulić i Katić, *Stopama*, 54.

⁴⁰ Petar Skok, "Curtis," *Starohrvatska prosvjeta*, n.s., 2 (1928).

⁴¹ Luka Jelić, "Izvrješće strukovnog odbora o znanstvenom društvenom radu," *Bihać* 2 (1895): 22. U: Piteša, "Rižinice," 117. navode se i drugi autori koji su se povelj za njegovim prijedlogom. Za djela istih, vidjeti: 118.

⁴² Čini se da je i sam Karaman u jednom trenutku povjerovao u to, budući da 1930. g. u: *Iz kolijevke*, 10., 188-189., 191. navodi "sv. Petra u Rižinicama". U kasnijem radu iz 1934. g., gdje je Rižinicama pridano više pažnje, titular ne spominje: "Po ruševinama," 11-13.

⁴³ Grgin, *Istraživanja*, str. 116.

⁴⁴ Rapanić i Katić, *Prošlost i spomenici*, 52-53. Katić se ne slaže s Bulićevom i Jelićevom konstatacijom da je ondje nalazio Trpimirov dvorac, već prisustvo groblja obrazlaže postojanjem naselja: 54.

⁴⁵ U jesen prošle godine u dnevnim novinama *Slobodna Dalmacija* izašlo je nekoliko reportaža s istraživanja u Rižinicama, koja su bila u tijeku. Voditelj radova tom je prilikom najavio reinterpetaciju lokaliteta, sukladno značajnim otkrićima. Međutim, ona do sada nije objavljena.

pionire ovog važnog djela arheološke profesije u Hrvatskoj. Groblja na Majdanu⁴⁶ i u Mravincima-Glavičinama⁴⁷ datirao je u 9.-10. stoljeće, što je u znanosti prihvaćeno do danas. Dobro očuvani tragovi *ville rusticae*, ostatci sakralne arhitekture koju je Karaman pripisao 11. stoljeću te dugotrajno ukopi, od kojih neki s bogatim priložima, uvjerali su Katića da u blizini Majdana smjesti Trpimirov dvor,⁴⁸ što je ostala tek zanimljiva hipoteza. Katićevo mišljenje⁴⁹ da je groblje pronađeno na Glavičinama pripadalo naselju u blizini brežuljka Sutikve, Karaman je smatrao opravdanim te ga je prihvatio.⁵⁰ Gdje su se pokapali stanovnici Prosika, sela koje je vrlo rano zabilježeno u izvorima, nije poznato. Njegovu prošlost, prateći dokumente, pokušao je rekonstruirati Katić.⁵¹ I lokalitet Crikvine u blizini Rižinica javnosti je poznat od najranijih godina 20. st., od kada je istraživan u nekoliko navrata. Njime se posljednje vrijeme najdetaljnije bavi arheologinja Nikolina Uroda,⁵² koja je sudjelovala u nedavnim istraživanjima koja su otkrila postojanje ranosrednjovjekovnog groblja na tamošnjem sakralnom kompleksu. U zapadnom solinskom području također je zabilježena prisutnost Slavena/Hrvata u ranom srednjem vijeku. Groblje kod crkve sv. Nikole djelomično je istraženo 1954. g. i o njemu je dosad opširnije pisao samo Katić.⁵³ Za crkvu sv. Mihovila kod amfiteatra zna se isključivo temeljem dokumenata, budući da joj ostatci još uvijek nisu pronađeni. O autentičnosti njenih najstarijih vrela, tzv. "isprava Pinča i Plesa", povela se u historiografiji oštra rasprava. Došlo je do podjele na autore koji su ih odbacivali kao očigledne krivotvorine (Šišić, Gunjača) i one koji su ih smatrali vjerodostojnima, unatoč kasnijim prepravcima (Rački, Antoljak, Katić, Ančić).⁵⁴ Nekropola na Gajinama poviše Kaštel Sućurca istražena je 1899. g., nakon slučajnog otkrića. *Bihać* istraživanje nije dokumentirao, već samo nalaze, a Karaman ih uzimao kao jedan od primjera govoreći o grobljima starohrvatskog tipa

⁴⁶ Ljubo Karaman, "Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina," *VAHD* 51 (1930); Isti, "Po ruševinama," 27-28.

⁴⁷ Ljubo Karaman, "Iskopine društva Bihaća u Mravincima i starohrvatska groblja," *Rad JAZU umjetničkog razreda* 268 (1940). Ovaj je tekst značajan i zbog pregleda razvoja grobalja u Hrvata, od njihova dolaska na ove prostore do vremena nakon 1000. g. U njemu se autor često referira na stranu literaturu za potrebe usporedbe hrvatskih pogrebnih običaja s onima drugih Slavena, kao i Germana.

⁴⁸ Katić, "Topografske bilješke," 82.; Rapanić i Katić, *Prošlost*, 58-64.

⁴⁹ Lovre Katić, "Prigodom novog otkrića starohrvatskih grobova na Glavičinama," *Obzor*, 20. studenoga 1937.

⁵⁰ Karaman, "Iskopine društva," 4. i 37.

⁵¹ Lovre Katić, "Srednjovječno selo Prosik kod Solina," *Starohrvatska prosvjeta*, n.s., 2 (1928); Isti, "Topografske bilješke," 90.; Rapanić i Katić, *Prošlost*, 92-94.

⁵² Nikolina Uroda, "Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini," *Tusculum* 1 (2008): 69-79.; Ista, "Ranosrednjovjekovni grobovi s lokaliteta Crikvine (Sv. Ilija) u naselju Rupotina u Solinu," *Starohrvatska prosvjeta* ser. 3, 37 (2010): 61-75. U člancima je iznesen historijat istraživanja dotičnog lokaliteta.

⁵³ Lovre Katić, "Groblje kod sv. Nikole u Solinu," *VAHD* 61 (1959); Rapanić i Katić, *Prošlost*, 87-89.

⁵⁴ Za pregled ranijih mišljenja vidjeti: Mladen Ančić, "Srednjovjekovni montaneji," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 24 (1997): 138., gdje su i reference na relevantnu literaturu.

9.-10. stoljeća.⁵⁵ O vezi ove nekropola i sv. Jurja od Putalja iznesena su razna mišljenja. Karaman⁵⁶ je smatrao da se groblje na Gajinama u 11. st. preselilo u okolicu crkve sv. Jurja, no Katić⁵⁷ je naslutio postojanje više sela koja su se kroz stoljeća premještala prema moru. Njegov je stav kasnije razradio Vjeko Omašić,⁵⁸ da bi u konačnici ovo pitanje najdetaljnije analizirao Tonči Burić,⁵⁹ predloživši da se nesklad između arheoloških i pisanih izvora premosti razumijevanjem načina na koji je srednjovjekovni Sućurac funkcionirao: *villa* (selo) s nekoliko *vicusa* (zaselaka). Burićev model, kombinirajući usporedno proučavanje terminologije s poznavanjem materijalnih i pisanih svjedočanstava, nadmašio je prethodne. O samom sv. Jurju zna se na temelju mnogobrojnih izvora, Katićevo etimološko tumačenje imena prevladalo je ono Petra Skoka, a istraživanja 1926. i 1988.-1989. g. upotpunila su historiografske činjenice. Prvu kampanju vodili su Bulić i Karaman, no iza nje nisu ostali pisani tragovi, osim Karamanova podatka koji je služio za dataciju tamošnjeg groblja u 11. stoljeće.⁶⁰ Sam Burić sudjelovao je u opsežnijem istraživanju krajem osamdesetih, a uz potvrdu već poznate predromaničke crkvice i srednjovjekovne nekropole, na vidjelo su izašli i rimski temelji te, na iznenađenje arheologa, prapovijesni sloj.⁶¹ U dva je slučaja među spomenutim nekropolama osteološki materijal poslužio za antropološku obradu.⁶² Vladimir Sokol promatra solinske nekropole unutar jednog konteksta.⁶³ Dosad najdetaljniju klasifikaciju nalaza svih grobalja o kojima će u ovom radu biti riječi, koja uglavnom potvrđuje dosadašnje datacije, ali o pojedinim temama donosi drugačije zaključke, donosi Maja Petrincec.⁶⁴

⁵⁵ Karaman, "Iskopine društva," 2., 6. i drugdje.

⁵⁶ Isto, 2., 4., 37.

⁵⁷ Lovre Katić, "Naseljenje starohrvatske Podmorske župe," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 7 (1960): 162-165.

⁵⁸ Vjeko Omašić, *Povijest Kaštela: od početka do XVIII stoljeća* (Split: Logos, 1986), 43-45.

⁵⁹ Tonči Burić, "Villa Sancti Georgii de Putalio," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 14 (1984). Analizom "Bihaćeva" kataloga autor je uočio nekropolu Orišine čiji su nalazi zagubljeni bez da ju je literatura registrirala. Za temu sv. Jurja najnovija je literatura monografija triju autora: Tonči Burić, Slobodan Čače i Ivo Fadić, *Sv. Juraj od Putalja* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011). Za ovaj je rad korišteno poglavlje o srednjovjekovnom periodu kompleksa (str. 151-306.), čiji je autor Tonči Burić.

⁶⁰ Prema: Burić, "Villa," 310-311. Autor donosi potpuni zapis dotične bilješke, koju je pronašao u arhivi splitskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, kao i sjećanje na iskapanje iz 1926., koje je saznao od jednog tada još živućeg sudionika.

⁶¹ Tonči Burić, "Sv. Juraj od Putalja u Kaštel Sućurcu: istraživanja 1988-1989," *Kaštelanski zbornik* 2 (1989).

⁶² Živko Mikić, "Antropološki profil srednjovjekovne nekropole u Mravincima kod Splita," *VAHD* 83 (1990): 225-232.; Fanica Veljanovska, "Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone," *VAHD* 83 (1990): 233-255.

⁶³ Matijević-Sokol i Sokol, "Quedam," 423-424.

⁶⁴ Maja Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2009).

2. GOSPA OD OTOKA

2.1. Izvori

2.1.1. Toma Arhidakon

Najvažnija vijest o crkvama na Otoku svakako je ona Tome Arhidakona, kojom su se povjesničari obilato služili, no nije postignut kompromis u njenom tumačenju:

"His temporibus celebrata fuit synodus in ciuitate Nonensi sub Iohanne cardinali apostolice sedis legato. Vbi proclamationem faciente Laurentio archiepiscopo illustris uir Demetrius, cognomento Suinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesie sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificauit et dotauit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reuerentiam regalium sepulchrorum concesse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant. Ibi namque magnificus uir Cresimirus rex, in atrio uidelicet basilice sancti Stephani, tumultatus est cum pluribus aliis regibus et reginis";⁶⁵

"U to je vrijeme održana sinoda u gradu Ninu pod vodstvom kardinala Ivana, izaslanika Apostolske stolice. Na izrečeno traženje nadbiskupa Lovre presjajni muž Dmitar, nazvan Zvonimir, kralj Hrvata, vratio je crkvi svetog Dujma crkve svete Marije i svetog Stjepana u Solinu sa svim njihovim dobrima. Crkve je sagradila i obdarila kraljica Jelena darujući ih splitskoj stolici u trajan posjed. Te su crkve zbog štovanja kraljevskih grobova bile predane na određeno vrijeme nekim redovnicima koji su u njima revno obavljali obrede. Tamo je pokopan uzvišeni muž kralj Krešimir, zajedno s mnogim drugim kraljevima i kraljicama, u atriju bazilike svetog Stjepana".⁶⁶

Bulić⁶⁷ je još 1901. g. naslutio, a Katić⁶⁸ i Karaman⁶⁹ prihvatili, da je Toma morao poznavati dokument u kojem stoji da je Jelena sagradila crkve, a koji se izgubio prije 1338. g. i stoga nije u montaneju koji sadrži stare isprave o posjedima Gospe od Otoka. Ovu je ideju, analizirajući izraze izrazitog diplomatskog prizvuka koje koristi splitski kroničar, razradila

⁶⁵ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, prev. Olga Perić (Split: Književni krug, 2003), 80.

⁶⁶ Isto, 81.

⁶⁷ Bulić, "Izvještaj," 213-214.

⁶⁸ Katić, "Ubikacija," 77.; Isti, "Reambulacija dobara Splitskog nadbiskupa 1397. godine," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 4 (1955): 164.

⁶⁹ Karaman, *Iz kolijevke*, 218.: bilješka 1.

Matijević-Sokol,⁷⁰ došavši do zaključka da je Toma iskoristio podatke iz izvornika tzv. *isprave za Bosiljinu*, kasnije prerađivane Zvonimirove darovnice splitskoj crkvi. Kraljevo vraćanje Jeleninih crkava doista se čini kao razložan rezultat ninskog sabora kada ga se promatra u kontekstu predložene postkoncilske obnove. Naime, Lateranski sabor je 1078. g. naložio povrat nekadašnjih crkvenih dobara prvobitnom vlasniku. S ovom se tezom složio Radoslav Bužančić.⁷¹ Budući da samo jedna činjenica iz teksta epitafa, ona o kraljičinom ukopu u solinskoj crkvi, korespondira Tominim informacijama, jasno je da je on ostale crpio iz nekog povijesnog izvora i o tome teško može biti spora. S druge strane, zanimljivo je primjetiti da Toma Jelenu pobliže ne označava, što je posve neočekivano s obzirom na po pitanju srodstva veoma precizne stihove njenog epitafa. U tom pogledu njegova neodređenost ne može biti slučajna i riskantno je podržati nagađanje da je on vidio epitaf, u što je vjerovao npr. Gunjača.⁷² Tomino suvremeno svjedočanstvo o Tatarima u splitskom okruženju kao o onima koji "zločinačkim rukama oskvrnjuju i razbijaju grobove kršćana, a ponajviše vladara",⁷³ Karaman⁷⁴ je protumačio kao dokaz da je taj poganski ratnički narod uništio kraljičinu grobnicu. Krivce nestanku crkava vidio je u kumulativnoj šteti od strane njih, Turaka i zuba vremena.⁷⁵ Da su, pak, crkve preživjele tatarsku provalu i stradale od Osmanlije u 17. st. mišljenja su bili Bulić i Katić.⁷⁶ Premda je nemoguće pouzdano znati koji su točni uzroci i vrijeme propadanja mauzoleja, dozvoljeno je pretpostaviti dvije mogućnosti: da su u Tomino vrijeme građevine na solinskom Otoku već bile u ruševinama⁷⁷ ili da je on doista posjetio crkvu s Jeleninim grobom, no njenom epitafu više nije bilo traga. Pritom za obje opcije vrijedi pretpostavka da je Toma informacije za citirani dio 16. poglavlja preuzeo iz nekog dokumenta kojim mi danas ne raspoložemo.

⁷⁰ Matijević-Sokol, *Toma*, 262-264; Ista, "Quedam," 422.; detaljnije: Ista, "Starohrvatski Solin," 83-90.

⁷¹ Bužančić, "Srednjovjekovne geminae na Otoku u Solinu," *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37 (1997-1998): 89.

⁷² Gunjača, "Traganje za vladarskim mauzolejem i nalaz natpisa kraljice Jelene," *Ljetopis JAZU* 80 (1976): 186. No, Gunjačina usporedba Tomina preuzimanja podataka s Jelenina epitafa s prenošenjem redaka Zvonimirova nadgrobnog natpisa u najmanju ruku je dvojbena, s obzirom na njegovu upitnu teroriju o HSM kao *Konceptu HS*.

⁷³ Citat prema prijevodu Kronike: Toma Arhidakon, *Historia Salonitanorum*, 243.

⁷⁴ Karaman, "Po ruševinama," 15. Bužančić drži da su crkve nakon Tatara bile porušene: "Srednjovjekovne geminae," 61.

⁷⁵ Karaman, *Iz kolijevke*, 229.

⁷⁶ Bulić, "Izvjestaj," 202, 214.; Katić, "Ubikacija," 78.; Isti, "Zadužbine," 198., 216.

⁷⁷ Što je teže za povjerovati, jer se neminovno javlja pitanje zašto Toma takvu informaciju ne bi zapisao, posebno s obzirom na njegove detaljne opise tatarskog rušilačkog karaktera. Mogućnost da su crkve uništene, ali da on to nije znao, nije izgledna. Ipak je udaljenost Solina od Splita neznatna, a i njegova funkcija arhidakona nalaže mu brigu o posjedima nadbiskupije, iz čega donekle proizlazi upućenost u stanje crkava.

Pažnju je privukao i Tomin navod "quibusdam regularibus", što je prvi spomen redovnika, kada su u pitanju solinske crkve. Farlati,⁷⁸ koji se u pisanju vlastitog djela obilno koristio Tominom Kronikom, prvi je za termin "assidue" ustvrdio da znači neprestanu molitvu tijekom dana i noći, blisku istočnim monasima *nespavačima* ("acoematae"). Prema njemu, ovaj je običaj prešao na Zapad i vidljiv je u solinskom benediktinskom samostanu sv. Stjepana. Postavilo se pitanje je li možda riječ o nekoj bizantinskoj redovničkoj ustanovi na hrvatskom teritoriju, a Ivan Ostojić⁷⁹ najargumentiranije dokazuje da pojam "assidue" odražava upravo benediktinski karakter i može značiti kontinuitet službe u kontekstu svakidašnje molitve. Tako se s priličnom sigurnošću može tvrditi da su redovnici koje Toma spominje pripadali redu sv. Benedikta, tada najraširenijem na Zapadu. Uvjerljiva je sugestija⁸⁰ da je Toma namjerno propustio pobliže označiti redovnike kojima je privremeno ustupljena briga o kraljevskim grobnicama,⁸¹ kako bi postojećim redovnicima onemogućio eventualno polaganje prava na crkve. To bi značilo da u njegovo vrijeme postoje potencijalni nasljedovatelji, a njih se može potražiti upravo u benediktincima – koji su najstariji od redova prisutnih u Splitu. Činjenicu da Toma ne navodi izričito tko je doveo "neke redovnike" iskoristili su brojni autori u konstrukciji svojih teza. Katić⁸² je nastojao prikazati da sama Jelena crkvama nije namjenila ulogu mauzoleja, gledajući na činove izgradnje i prepuštanja monasima kao na dvije vremenski odvojene radnje, pri čemu bi tek splitska crkva započela s ukopima hrvatskih kraljeva. Ovakvom su tumačenju suprotna ona Bulića⁸³ i Karamana,⁸⁴ koji su te radnje smatrali istovremenim. Ipak se lakše prikloniti njihovom mišljenju i Tomino pisanje ne uzimati strogo kronološki, iz čega proizlazi da je mauzolej bio kraljičina nakana. Na ovom mjestu se otvara opširna problematika odnosa splitske crkve i hrvatskih kraljeva, koja je u historiografiji bila predmetom spora različitih autora, a dovoljno se prisjetiti

⁷⁸ Farlati, sv. 3, 156.

⁷⁹ Ostojić, "Koliko je benediktinskih opatija bilo u Solinu za hrvatske dinastije," *Bogoslovska smotra* 34 (1964): 304.; Isti, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. 2 [Split: Benediktinski priorat Tkon, 1964], 311-312. Preneseno u: Milan Ivanišević, "Povijesni izvori," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 51-52.

⁸⁰ Ostojić, *Benediktinci*, 313. Ovo tumačenje preuzima: Piteša, "Gospa od Otoka," 129.

⁸¹ Po redovničkoj brizi o kraljevskim grobnicama, kako je zanimljivo uvidio Ivo Babić, "Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih sklavinija," u: *Starohrvatska spomenička baština: radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljeko Jurković i Tugomir Lukšić (Zagreb: Matica hrvatska et al., 1996), 31., ova crkva podsjeća na čuveni kompleks Saint Denisa, gdje je mauzolej francuskih kraljeva.

⁸² Katić, "Ubikacija," 77.

⁸³ Bulić, "Izvjestaj," 217-218. Bulić je čak tvrdio da se Jelena povukla u samostan koji je utemeljila uz crkvu. Slaganje s ovakvim mišljenjem izražava: Neven Budak, "Liturgical memory in Croatia and Dalmatia around the year 1000," *Hortus artium medievalium* 6 (2000): 136., 140. No, za takvak zaključak nedostaju pouzdani dokazi. Štoviše, Ostojić naglašava da se o benediktinkama u srednjovjekovnoj hrvatskoj državi ne može pouzdano govoriti prije 11. St., kao i to da su bile usko povezane s gradovima: "Koliko je," 310.

⁸⁴ Karaman, *Iz kolijevke*, 218.: bilješka 1.

najkritičnije od njih, Nade Klaić, i njenih kategoričnih stavova o krivotvoriteljskim navikama splitske crkve s ciljem pribavljanja posjeda hrvatskog teritorija. Ne ulazeći dublje u tu tematiku, može se reći da, unatoč tome što je znanost pojedine dokumente proglasila sumnjivim i prerađenim, nisu dokazane premise o nemogućnosti dobrih odnosa hrvatskih vladara i prelata splitske crkve. Dapače, mnogi autori koji su se bavili solinskom temom uopće ih ne dovode u pitanje.⁸⁵ Jedini upitan moment je povrat crkava: Karaman⁸⁶ i autori revizije 70-ih, Rapanić i Jelovina,⁸⁷ vjerovali su da Jelenina darovanja nije ni bilo, već da je tek Zvonimir predao crkve splitskom nadbiskupu. No, ovakvoj se kombinaciji protivi uvjerljivija teorija o Tominom poznavanju dokumenta kojim Zvonimir vraća, a ne samo daruje, crkve.

Iz teksta Kronike jasno je da Toma spominje dvije crkve i više grobova. O udaljenosti između njih ne piše. Cemeterijalni karakter izričito pridaje sv. Stjepanu.

* * *

Ukupno gledajući Tominu Kroniku, vjerodostojnost njenih redaka pokazala se priličnom, posebno s obzirom na piščevu poziciju i nakanu te kontekst vremena u kojem je živio. Ako se činjenicu da mu je starija historiografija u potpunosti vjerovala i uzme s rezervom, modernog povjesničara ništa, osim arheoloških dokaza koji bi govorili suprotno, ne sprječava da Tomi pokloni svoje povjerenje. To se, dakako, odnosi na podatke kojima je on jedini danas dostupni izvor. Ispravnost ovakvog pristupa potvrdila se u lokaciji Jeleninog groba.

⁸⁵ Štoviše, Matijević–Sokol uočila je nekoliko sigurnih veza između hrvatskih vladara i splitskog prvosvećenika. Vidjeti posebno: *Toma*, 114., 140., 155.

⁸⁶ Karaman, *Iz kolijevke*, 218.: bilješka 1. Autoru je sumnjiva mogućnost da Jelena predaje crkve s kraljevskim grobovima vlasti izvan hrvatskih granica, što nije bio slučaj u Zvonimirovom vremenu, kada su i bizantski gradovi integrirani u ondašnju hrvatsku "državu". Ipak je potrebno imati na umu srednjovjekovlju svojstveno isprepletanje crkvenih i svjetovnih vlasti. Tako npr. Trpimirova darovnica svjedoči da je darovanje crkve na hrvatskom teritoriju splitskom nadbiskupu bilo sasvim moguće.

⁸⁷ Rapanić i Jelovina, "Revizija," 114.

2.1.2. Diplomatički izvori

Ni na jednom mjestu dosada nisu okupljeni baš svi dokumenti koji spominju ove crkve. Ovdje su kronološki doneseni njihovi regesti, a citirani su samo najvažniji dijelovi:

Zvonimirova darovnica splitskim benediktinkama, o čijoj autentičnosti postoje različita mišljenja,⁸⁸ a oni koji joj barem djelomično vjeruju datiraju ju godinama 1076–1078., nema zasebno naznačenog mjesta izdanja. Tek u samom tekstu stoji:

*"Actum est hoc in uilla regali, quo in loco iam dicta ecclesia sanctae Mariae sita uidetur..."*⁸⁹

Spomen kraljevskog dobra pokraj crkve sv. Marije doveo je do neslaganja među izdavačima isprave.⁹⁰ Tako je Kukuljević kao mjesto izdanja naveo Solin, a Farlati i Rački Knin. Buliću je to bilo dovoljno da na solinskom Otoku vidi kraljevski dvorac u kojem je "bez sumnje boravio kralj Zvonimir".⁹¹ Budući da na Otoku zasada nije utvrđeno postojanje vladarske rezidencije, štoviše ni sama crkva sv. Marije, a na Crkvini uz sigurnu prisutnost crkve sv. Marije arheološki ostatci upućuju na blizinu kraljevskog boravišta, dopušteno je se s većom sigurnošću odlučiti se za Knin kao mjesto izdavanja isprave.

Godine 1103. kralj Koloman potvrđuje splitskoj nadbiskupiji crkve sv. Marije, sv. Stjepana i sv. Mojsija, među ostalim posjedima na koje ista polaže prava pomoću starih privilegija:

*"... confirmamus... ecclesias sancte Marie de Salona et sancti Stephani et sancti Moysi..."*⁹²

Godine 1129. opat splitskog samostana sv. Stjepana de pinis, želeći vratiti zemlje koje je neki Slaven uzurpirao, odlazi u Solin i ondje uređuje granice posjeda svoga samostana. Uz crkvu sv. Marije navodi veliki komad zemlje:

*"... et dalla terra di san Benedetto fino alla cima con la chiesa de santa Maria terra grandissima..."*⁹³

Godine 1138. kralj Bela II. predaje splitskoj nadbiskupiji crkvu sv. Marije sa svim njenim dobrima i prihodima od mlinova:

⁸⁸ Za stavove povjesničara vidjeti: Ivanišević, "Povijesni izvori," 39.; Matijević-Sokol, *Toma*, 153-154.; Gunjača, "Traganje," 181.

⁸⁹ CD, sv. 1, 170.

⁹⁰ Gunjača, "Traganje," 181.

⁹¹ Citat i cjelokupno mišljenje iz: Bulić, "Izveštaj," 211.

⁹² CD, sv. 2, 10.

⁹³ CD, sv. 2, 39.

"... *ecclesiam sancte Marie, que est Salone, cum omnibus appendiciis suis tam mobilium quam immobilium rerum et cum molendinorum redditibus...*".⁹⁴

Godine 1143. Belin sin, Gejza II., potvrđuje darovnicu svoga oca splitskom nadbiskupu Gaudiju. Za crkvu sv. Marije je navedeno kako je smještena uz rijeku salonitanskog grada, što se odnosi na Jadro:

"... *ecclesiam sancte Marie, que iuxta riuum Salonitane ciuitatis est sita...*".⁹⁵

Godine 1158. kralj Gejza ponovno izdaje potvrdu vlasništva splitske nadbiskupije nad solinskim posjedima, ovog puta samostana sv. Stjepana i sv. Mojsija:

"... *confirmo... monasterium sancti Stephani et sancti Moysi de Salona cum omnibus pertinentiis ipsorum...*".⁹⁶

Godine 1163. Stjepan III. potvrđuje splitskoj crkvi sva prava i darovanja učinjena od njegovog oca. Uz sve župe, među kojima su najveće Krbava, Bužane, Plaški i Vinodol, Modruš i Novigrad, navodi kapelu sv. Stjepana i sv. Mojsija:

"... *confirmo... omnes parochias, quas predecessores tui tenerunt, et maxime parochiam Corbauie, Buxani, Plasi et Vallis Vinarie, Modrusse et Novigradi, capellam et sancti Stephani et sancti Moysi de Salona cum omnibus ad eas pertinentibus...*".⁹⁷

Kuriozitet je da se baš ova kapela ističe među udaljenim župama, za koje se pouzdano zna da ih je splitski nadbiskup morao braniti od presizanja senjskog biskupa.⁹⁸ S obzirom na mali razmak između dvaju potvrda (1158. g. i 1163. g.), može se zaključiti da je splitski nadbiskup došao pred kralja u dva navrata, iz nekog razloga zabrinut za gubitak posjeda samostana, tražeći pisani dokaz svog vlasništva. Kontekst Stjepanove isprave daje naslutiti upravo to, da je nadbiskup od kralja htio potvrdu baš onih posjeda nad kojima se, a što je zajamčeno za udaljene sjeverozapadne župe, imao voditi spor.

⁹⁴ CD, sv. 2, 47.

⁹⁵ CD, sv. 2, 54.

⁹⁶ CD, sv. 2, 87. Ostojić je uočio nesklad između navođenja *jednog* samostana (singular "monasterium") i više *njihovih* posjeda (plurali "omnibus" i "ipsorum"), zaključivši kako tekst prvo govori o jednom samostanu s dva titulara, a potom o dva različita samostana: *Benediktinci*, 310. Ovo se, međutim, ne može prihvatiti kao valjan argument jer svi spomeni jedne crkve sadrže ovakvu nepravilnost i ima ju se smatrati uobičajnom.

⁹⁷ CD, sv. 2, 96.

⁹⁸ Za najsažetiji prikaz tog spora, unutar nešto šire teme, vidjeti: Hrvoje Kekez, "Bela IV. i jačanje kraljevske vlasti u Lici, Bužanima i Krbavi nakon provale Tatata 1242. godine," u *Identitet Like: korijeni i razvitak*, ur. Željko Holjevac (Zagreb: Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar, 2009), 201-202.

Godine 1185. u zaključcima splitskog sabora određuju se, među ostalim, i crkve nad kojima splitskom nadbiskupu pripada pravo jurisdikcije. U njih su ubrojene i tri solinske:

*"Insuper habeat has ecclesias: sanctam Martham, sanctum Petrum de Clobuco, sanctam Mariam, sanctum Stephanum, sanctum Moyssem, sanctum Bartholomeum".*⁹⁹

Na ovom mjestu valja primjetiti kako nadbiskup poimence nabroja baš crkve koje su u prošlosti imale veze s kraljevskom čašću, ponajprije kao vladarske zadužbine ili boravišta, te je uz njih nalazio samostan.¹⁰⁰

Godine 1192. papa Celestin III., prilikom dodjele nadbiskupske časti splitskom biskupu Petru, označava opseg njegove jurisdikcije. U popisu su spomenute tri solinske crkve:

*"... ecclesiam s. Marie in Salona cum molendinis, aquimollis et omnibus pertinentiis suis; ecclesiam sancti Moysi in Salona cum omnibus pertinentiis suis; ecclesiam sancti Stephani in Salona cum omnibus appendiciis suis".*¹⁰¹

Godine 1193. sklopljen je pred splitskim bilježnikom kupoprodajni ugovor sačuvan na talijanskom iz kojeg se saznaje da je Ivan, sin nekog Ratina, splitskom samostanu sv. Stjepana prodao:

*"... una calavagia posta in Salona dopo la chiesa di S. Maria d' Atago..."*¹⁰²

Bulić¹⁰³ je još 1901. ustanovio da je "d' Atago" iskrivljenja verzija toponima "od Otoka". Imajući pred očima sve dokumente kojima današnji istraživači raspolažu, valja se složiti s konstatacijom Piteše¹⁰⁴ da je ovo prva preciznija informacija o smještaju crkve sv. Marije.

Godine 1198. herceg Andrija potvrđuje splitskoj nadbiskupiji kapelu sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu:

⁹⁹ CD, sv. 2, 193.

¹⁰⁰ Ovo je konstantirao i Ostojić, koji pokušava proniknuti određene nejasnoće vezane uz Bijaće i sv. Petra od Klobuka, oboje u trogirskom području: *Benediktinci*, 277-282.

¹⁰¹ CD, sv. 2, 251.

¹⁰² CD, sv. 2, 263. O tome što je "calavagia", postoje različita mišljenja. U Kukuljevićevom i Smičiklasovom zborniku razriješena je kao *zemljište*, dok Bulić ("Izvještaj," 211.) smatra da pojam potječe od hrvatske sintagme "vaditi kalj", pa ga tumači kao *stupu* za čišćenje tkanina. Katić je, pak, sugerirao da je riječ o mlinici ("Zadužbine," 206.), s čime se složio Gunjača ("Traganje," 187.). Iako je svako nagađanje riskantno, ipak je mala vjerojatnost da se radi o zemljišnom posjedu, čija bi prodaja iziskivala određenije navođenje – granice ili, u najmanju ruku, površinu prodanog terena.

¹⁰³ Bulić, "Izvještaj," 211.: bilješka 1

¹⁰⁴ Piteša, "Gospin Otok," 130.

"... *capellam sancti Moysi et sancti Stephani in Salona cum omnibus ad eas pertinentibus...*".¹⁰⁵

S kraja 12. stoljeća, potječe isprava kojoj je svjedok Belcen, predstavljen kao svećenik crkve sv. Marije u Solinu, a koji jamči da je ban Andrija darovao splitskoj crkvi sv. Benedikta neke zemlje pred Solinom:

"*Ego sacerdos Belcen humilis (seruitor ecclesie) sancte Marie de Salona...*".¹⁰⁶

Ovdje se nameće zaključak o aktivnom životu crkve, jer joj u suprotnom ne bi bio potreban svećenik.

Godine 1207. kralj Andrija izdaje potvrdu svih prava i posjeda splitskoj nadbiskupiji, a među njima se navode crkve sv. Mojsija i sv. Stjepana, kao i svi postojeći mlinovi na solinskoj rijeci:

"... *ecclesias sancti Moysi, et sancti Stephani de Salona cum omnibus suis pertinentiis...*".¹⁰⁷

Godinom 1338. datiran je ugovor o desetogodišnjem najmu između zastupnika splitskog franjevačkog samostana i dotičnog Dujma Gusolina. Za promatranu temu važan je spomen kuće samostana sv. Marije u Solinu:

"... *et prope domum monasterii sancte Marie de Solin et alia latera...*".¹⁰⁸

Iz iste godine potječe i prijepis nekog starog montaneja crkve sv. Marije, u kojem je ona nesumnjivo označena kao sv. Marija od Otoka:

"*De terris sancte Marie de Spalato: Hoc est territorium sancte Marie de Ottaz...*".¹⁰⁹

U dokumentu su jasno odvojeni posjedi solinske crkve od drugih zemalja splitske Menze, a dao ga je prepisati tadašnji nadbiskup Dominik Luccari. Opisujući granice do kojih seže sv. Marija, dvaput se navodi teritorij sv. Stjepana u Solinu:

"...*usque ad terras sancti Stephani de Salona in qua seminantur 22 modia...*"¹¹⁰;

¹⁰⁵ CD, sv. 2, 309.

¹⁰⁶ CD, sv. 2, 368. Iz nepoznatog razloga u registru isprave piše da je Andrija obdario crkvu sv. Marije u Solinu, što je pogrešno budući da dva mjesta u tekstu nedvojbeno govore o crkvi sv. Benedikta ("... *dedit praedictae ecclesie sancti Benedicti de Spalato terras de Salina et terras de Belai vocate, que sunt ante Salonam...*").

¹⁰⁷ CD, sv. 3, 70.

¹⁰⁸ CD, sv. 10, 433.

¹⁰⁹ CD, sv. 10, 395.

"... *infra territorium sancti Stephani de Salona et sancti Bartholomei est terra sancte Marie...*".¹¹¹

Katić¹¹² je, proučavajući detaljnije od ostalih dokumente iz splitske kurije, točnije one koji sadrže popise njenih posjeda, zaključio da je umetnuti dio montaneja iz kojeg je notar prepisivao po Luccarijevom nalogu nastao prema Jeleninoj fundacijskoj ispravi. Ona je s vremenom propala, prethodno registrirana u nekom kartularu ili montaneju, iz kojeg je i sam Toma, vjerojatno posredno preko Zvonimirove darovnice, preuzeo vijest o utemeljiteljici crkava. Usporedbom s još jednim, mnogo opširnijim popisom posjeda, tzv. *reambulacijom* koju je 1397. g. zatražio kninski biskup Ladislav,¹¹³ Katić ulazi u derivaciju podataka o granici splitske nadbiskupije i posjeda sv. Marije od Otoka. Uočivši podudaranje činjenica zabilježenih u tim ispravama, Katić¹¹⁴ iznosi uvjerljiv stav da je navedena granica, prije propasti hrvatske dinastije i postupnog prelaska solinskih posjeda u vlasništvo nadbiskupije, zapravo dalmatinsko – hrvatska granica ranog srednjeg vijeka. Mjesta na kojima se spominju titulari važni za ovaj rad su:

"... *et insula in qua existunt ecclesie beate virginis et sancti Stephani...*"¹¹⁵;

"*Item terra in insula sancte Marie de Otoch cum omnibus scupellis ac aquimolliis... Item terre predictae ecclesie sancte Marie de Otoch infra fluium Salone posite...*"¹¹⁶;

"...*ac territoriis et iuribus ecclesiarum seu capellarum sancti Moysis et sancti Stephani et sancte Marie de Salona mense archiepiscopalis spalatensis et terris infra muros Salona...*".¹¹⁷

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ CD, sv. 10, 396. Napomena: "sancti Barhtolomei" se odnosi na kninski samostan sv. Bartula koji je imao neke posjede u Solinu, što je vidljivo i u ispravi o darovanju Vranjica: CD, sv. 1, 41.

¹¹² Katić, "Reambulacija," 164.

¹¹³ Prilike koje su dovele do reambulacije, odnosno naredbe kralja Sigismunda koja joj je prethodila, te načinu na koji je provedena nastoji prikazati: Katić, "Reambulacija," 135-136.; Isti, "Ubikacija," 74-75. Sažetije: Grga Novak, *Povijest Splita*, sv. 1 (Split: Čakavski sabor, 1978), 540-541.

¹¹⁴ Katić, "Zadužbine," 210-212.; Isti, "Reambulacija," 175. Topografske podatke iz ovih dokumenata autor je iskoristio i za ubiciranje dotad nepoznate Šuplje crkve: "Ubikacija," 69-78.

¹¹⁵ CD, sv. 18, 179. Potječe iz odgovora (od 23. veljače 1397. g.) kninskog biskupa Ladislava kralju Sigismundu na njegov zahtjev da se utvrde granice između Splita, Klisa i Omiša.

¹¹⁶ CD, sv. 18, 184. Potječe iz izvještaja (također od 23. veljače 1397. g.) kojim biskup obavještava kralja o posjedima splitske nadbiskupije, a koji je upućen zajedno s odgovorom na kraljevo pismo. Treba napomenuti da je Ladislavova reambulacija bila nepotpuna, budući da nije opisao neke zemlje u splitskoj okolici, stoga ju je nadopunio kninski kanonik Bartolomej. Kako su posjedi Gospe od Otoka bili obuhvaćeni već Ladislavovim radom, Bartolomej ga je samo prepisao u novu reambulaciju. Stoga ista ovdje nije ponovna citirana. Iscrpnije o tijeku čitavog postupka u literaturi navedenoj u bilješci 113.

¹¹⁷ CD, sv. 18, 186.

Brojnost pisanih tragova koji svjedoče o kraljevskom vlasništvu nad sakralnim građevinama užeg solinskog područja posredno dokazuje da je Gospin Otok u ranom srednjem vijeku bio kneževsko dobro.¹¹⁸ Diplomatički izvori potvrđuju Tomin podatak o postojanju dvaju crkava: niti jedan od njih ne navodi jednu crkvu s dva titulara.¹¹⁹ Ukupno gledajući, najviše se spominje crkva sv. Marije, a također je evidentno kako je ona imala najveći posjed, zbog čega splitska Menza ustraje na prepisivanju njegovih granica. Dokumenti sv. Mariju smještaju na Otok, a najstarija takva ubikacija potječe iz 1193. g., kako je već spomenuto. Ne uočava se pravilnost u navođenju crkve sv. Stjepana, budući da se ona tijekom cijelog promatranog razdoblja naizmjenice zabilježava kako nezavisno, tako i u zajedništvu sa sv. Mojsijem. Od njihovih zajedničkih spomena, ova se dva titulara dvaput navode kao samostan, jednom kao kapela, a isto toliko puta kao crkva: ukoliko se u obzir ne uzima dvoznačnost u terminologiji posljednjeg izvora. Neizbježno je pitanje stvarnog djelovanja ovih crkava. Izvori, osim onog datiranog oko 1200. g. koji daje naslutiti suprotno, ne ostavljaju dojam aktivnog života crkava, a njihovo puko navođenje u dokumentima koji splitskoj nadbiskupiji priskrbuju dokaz vlasništva ne mora biti ništa više od nastojanja splitske Menze da osigura svoju nadležnost nad posjedima sv. Marije i sv. Stjepana.¹²⁰ Sukladno tome, više se spominje sv. Marija, čiji je posjed, kako je već primjećeno, bio doista velik. Prema tome, činjenica da se crkve spominju mnogo puta nakon tatarske invazije, nije jamac ispravnosti Katićeve teorije da su ju preživjele čitave. Moguće je da su bile napuštene, u ruševinama dočekavši novu opasnost koja ih je dokrajčila – Osmanlije.

2.2. Arheologija

Toponim Gospin otok odnosi se na najveći od trinaest otočića koji stvaraju deltu na mjestu gdje se rijeka Jadro ulijeva u Jadransko more. Danas više ne posjeduje funkciju glavne komunikacije, koju je imao u antici i ranijem srednjem vijeku kada je njegovim južnim dijelom prolazila cesta Trogir – Split – Stobreč. Osim prometne važnosti, koja je proizlazila iz činjenice da su svi putnici na ovom pravcu neminovno morali proći Otokom, isti je bio značajan i zbog vodnog potencijala koji se ogledao u postojanju mnoštva mlinica. Njima su

¹¹⁸ Dyggve, *Povijest*, 96.

¹¹⁹ Jedino bilješka na margini splitskog kodeksa Tomine Kronike, dopisana u 14. ili 15. st. uz paragraf o Jeleninim crkvama, poznaje jedinstvo sv. Marije i sv. Stjepana. Upozoravajući na nju, Matijević-Sokol je mišljenja da se radi o dvostrukom titularu jedne crkve: *Toma*, 266.; "Quedam," 422.

¹²⁰ Ovakvim pristupom negira se ideja Rapanića i Jelovine, o kojoj će opširnije biti riječi nešto kasnije, da je crkva sv. Marije sredinom 13. st. "premještena" s Gradine na Otok, što pretpostavlja njeno aktivno djelovanje. Za njihovo mišljenje vidjeti: Rapanić i Jelovina, "Revizija," 132.

po doseljenju Hrvata raspolagali vladari, a zatim crkva, i one su ostale trajnim interesom splitske nadbiskupije te onih kojima su ih kraljevi udjelili, što ne iznenađuje s obzirom na potrebe stanovnika obližnjeg grada za žitom, koje Split sam nije mogao zadovoljiti.¹²¹

Materijalna prošlost Otoka kristalizirala se tijekom čitavog prošlog stoljeća, na temelju triju arheoloških kampanja, i još uvijek nije do kraja jasna budući da su rezultati posljednjeg istraživanja zaniijekali već ustaljena mišljenja, pa se i njih same preispituje. No, valja krenuti redom. Katić piše da je Otok postao predmetom interesa najprije kod Dyggvea¹²², koji se zanimao za najranija starohrvatska naselja u solinskoj okolini, iznijevši pretpostavku da se na Otoku nalazilo prvo središte hrvatskog poganskog vladara. Kako nisu pronađeni arheološki nalazi, Katić i Karaman su odbacili ovu hipotezu, priznavši kao najstariju prisutnost tek rimsku, a koja je utvrđena prvim arheološkim ispitivanjem terena. Njega je 1898. g. potaknuo don Frane Bulić nakon slučajnog otkrića zidova starohrvatske građevine prilikom izgradnje zvonika, koji je tada nedostajao i danas postojećoj župnoj crkvi. Otkopana je trobrodna bazilika,¹²³ također i fragmenti crkvenog namještaja iz 10-11. st., no pravo je oduševljenje zavladao s otkrićem onoga što će se, po rekonstrukciji teksta slomljenog u 90 fragmenata, pokazati kao epitaf kraljice Jelene – jedini dosad poznati natpis koji je označavao grob nekog hrvatskog vladara.¹²⁴ Njegovo čitanje omogućilo je ispunjavanje praznina u genealogiji hrvatskih kraljeva, razumijevanje brojnih pitanja vezanih uz iste, dalo vjerodostojnost pisanju Tome Arhidakona, pomoglo u povijesno-umjetničkom datiranju arhitekture itd. Bulićeva restitucija osam kamenih redaka, unatoč manjim revizijama, ostala je podlogom svih ostalih pokušaja čitanja koji su uslijedili od brojnih znanstvenika, pa je stoga najprikladnija za citiranje epitafa:

"[In hoc t]NMVLO Q(ui)ESCIT HELENA FA[mosa

Quae fui]T VX[o]R MIHAELI REGI MATERQ(ue)

¹²¹ Podrobnije o karakteristikama Otoka, kao i njegovoj najranijoj prošlosti u: Bulić, "Izvještaj," 201.; Piteša, "Gospin Otok," 131.; Katić, "Zadužbine," 187-189.

¹²² Zbog toga što je jedini Dyggveov članak koji se bavi ovom temom izdan na njemačkom jeziku, a time meni ne može biti od koristi, služim se Katićevim i Karamanovim tekstovima koji prepričavaju stajališta danskog arheologa: Katić, "Zadužbine," 188-189.; Karaman, "Po ruševinama," 9-10. Dyggve iste tvrdnje veoma sažeto iznosi i u: *Povijest*, 95-96.

¹²³ Vidjeti sliku 3. na str. 142.

¹²⁴ Po Budaku, bio bi to najstariji sačuvani epitafički pokušaj očuvanja memorije s prostora srednjovjekovne Hrvatske: "Memory," 136., 138.

STEFANI R[eg(is)

Quae deliciis r]ENVIT REGNI VIII IDVS M(ensis)

OCT[obris

quae] HIC OR[dinata f]VIT AN(no) AB INCARNA[ti

ne D(omi)ni] DCCCCLXXVI I[ndictione IV] CICL[o

l(una) V ep(acta) XVII [cic

lo sol(ari) V LVN(a) V [con]CVRRENTE VI

ISTAQ(ve) [v]IVENS FV

[it] REGN[i] MATER FIT PVPILLOR(um) TVTO[r

q]ue) VIDVAR(um) ICQVE

ASPICIE[n]S VIR ANIME DIC MISERERE DEVS";

"U ovom grobu počiva glasovita Jelena,

žena kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana,

koja se odreče sjaja prijestolja dne 8. mjeseca oktobra,

a ovdje bi pokopana godine od upućenja

Gospodinova 976., četvrte indikcije, cikla mjesečnoga petoga,

Epakte sedamnaeste, cikla

Sunčanoga petoga, dana petoga, koji pada sa šestim (petak).

Ona, koja je za života,

Bila kraljevstvu majka, postade (majkom) sirota i zaštitnicom udovica.

Ovamo pogledavši, čovječe, reci: Bože, smiluj (joj) se duši!"¹²⁵

¹²⁵ Preuzeto iz: Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički natpisi u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996), 131. Prvotno Buličevo čitanje s iscrpnim tumačenjima u: *Iz vještaj*, 214-

Premda su se razvile mnoge polemike vezane uz natpis, poput one o razumijevanju dvaju navedenih datuma, nepobitnom ostaje činjenica da je u crkvi na Otoku 976. g. pokopana hrvatska kraljica Jelena. U atriju je pronađen njen sarkofag, jedini od pet grobova iskopanih u unutrašnjosti crkve za kojeg je Bulić ustvrdio da je iz starohrvatskog doba. Uza zidove bazilike i temelje okolnih zgrada otkrivena su još 22 groba te dosta predmeta antičke provenijencije, na temelju kojih je Bulić držao da se na Otoku nalazila rimska *villa rustica*. Više prostorija zatečenih jugozapadno od ulaza potječe iz različitih doba, a za starije od njih konstatirao je da su ostatci benediktinskog samostana kojeg poznaju izvori, a možda i kraljevskog dvorca.¹²⁶ Nakon otkrića bazilike 1898. g. nije bilo spora o tome koji joj je titular. Budući da je pronađen samo Jelenin sarkofag, ali ne i oni u kojima bi bio Krešimir "uz mnoge druge kraljeve i kraljice", kako je očekivano sukladno Tominom podatku, crkva je proglašena sv. Marijom. Ovo se promijenilo s drugom arheološkom kampanjom, koja je rezultat više faktora. Naime, već je Bulić 1898. g. uočio kako se neki od zidova južno od bazilike nastavljaju ispod postojeće župne crkve Blažene Djevice Marije, sugerirajući da pripadaju samostanu ili vladarskom dvorcu. Dalje se nije kopalo sve do 1929. g. kada je Katić objavio pronalazak dokumenta¹²⁷ u kojem je zapisano da se na Otoku nalaze obje crkve iz Arhidakonove Kronike, što je potaknulo "Bihać" da još jednom ondje usmjeri svoje aktivnosti. Vođe istraživanja, Dyggve i Karaman, nažalost nisu, za razliku od Bulića, objavili rezultate iskapanja i danas nedostaju argumenti kojima bi se njihovi zaključci branili od kasnije revizije. Fotografije snimljene tijekom iskapanja te 1930. g. u župnoj crkvi svjedoče da su pod njenim pločnikom pronađeni ostatci starije sakralne arhitekture, za koju su istraživači ustanovili da potječe iz istog vremena kao i obližnja Jelenina bazilika. Između Jelenine i netom iskopane crkve uočeni su tragovi manjeg apsidalnog zdanja koje je protumačeno kao kapelica iz kasnijeg doba, nepoznate svrhe. Predložena rekonstrukcija, sačuvana na Dyggveovom tlocrtu, donosi manju jednobrodnu građevinu s neobično velikim predvorjem, i postala je temeljem njegove poznate teze¹²⁸ o dvojnoj crkvi. Nepronalazak ostalih vrsta arheološkog materijala zabilježila je Karamanova¹²⁹ crtica da se "nije našlo

227. Za reference na ostale prijedloge čitanja i interpretiranja vidjeti: Delonga, *Latinski*, 13; Matijević-Sokol, "Quedam," 416-417.

¹²⁶ Bulić, "Izvjestaj," 206-209. Povijesno-umjetnička analiza crkve primjerice u: Piteša, "Gospin Otok," 121-125.; Rapanić i Katić, *Prošlost*, 73-74. Tomislav Marasović, "Položaj i značenje Solina u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije," *VAHD* 85 (1992): 65-68.

¹²⁷ Riječ je o izvoru iz bilješke 115. (CD, sv. 18, 179.)

¹²⁸ Dyggve, *Povijest*, 96-97.

¹²⁹ Karaman, "Po ruševinama," 17.

starohrvatskih skulptura ni toliko očekivanih natpisa". S vremenom se razvila polemika o podjeli titulara među crkvama, u kojoj su Karaman i Dyggve bili na jednoj strani, a Katić na drugoj. Potonji se držao mišljenja kako je bazilika, odnosno veća crkva otkopana 1898. g., sv. Marija, a manja pronađena 1930. g. sv. Stjepan, dok je dvojac istraživača držao obrnuto. Zapravo je čitava rasprava¹³⁰ počivala na površnim argumentima o veličini predvorja i pretpostavkama koliko bi grobova moglo stati u koje.

Nedostatak potrebnih informacija o drugoj arheološkoj kampanji i činjenica da je ona dodatno zamrsila, a ne rasvijetlila, temu sakralnog kompleksa na Otoku doveli su do revizije provedene 1972. g. pod vodstvom Željka Rapanića i Dušana Jelovine. Objavljujući rezultate¹³¹ svog istraživanja, koje se usredotočilo na ostatke arhitekture pod današnjom župnom crkvom, doveli su u pitanje stručnost Dyggveova iskapanja te pobili većinu njegovih i Karamanovih zaključaka. Uz pomoć pet sondi,¹³² kojima je primarna svrha bila ispitati rezultate Dyggveova istraživanja, utvrdili su da se dimenzije ni raspored zatečenih zidova na nekim mjestima ne poklapaju sa skicama danskog arheologa. Najvažniji od zaključaka bio je da konstrukcija zidova nema sličnosti s onom Jelenine bazilike, stoga su Rapanić i Jelovina odbacili kao neosnovanu tvrdnju da su crkve iz istog razdoblja. Time je vrijeme vraćeno na godine između prvog i drugog istraživanja, kada se znalo samo za jednu crkvu na Gospinu Otoku. Osim što je srušena teza o dvojnoj crkvi, nisu zabilježeni neki novi izvanredni nalazi, premda je uz samu crkvu otkriveno devet srednjovjekovnih grobova, a u njoj samoj kosturnica vjerojatno iz 17. st. Za slabo sačuvane temelje kapelice autori smatraju da je mogla pripadati i ranijem i kasnijem vremenu. Vođeni ishodom revizijskog iskapanja iznijeli su novu interpretaciju Tominog teksta, izrazivši mišljenje da je on sam vidio obje crkve o kojima piše. Po njima, međutim, samo je jedna doista bila na Otoku. Predlažu da se titularom sv. Marije obilježi crkvu u Gradini.

Znanost je prihvatila rezultate revizije, iako se i dalje javljaju autori koji zastupaju neposrednu blizinu obaju crkava, poput Bužančića¹³³ čiji se pristup prije svega zasniva na osporavanju Rapanićeve i Jelovine kritike Dyggveova rada na lokalitetu. S obzirom na kontradiktornu tvrdnju¹³⁴ da nedostatna sačuvanost, kako kaže, ostataka manje crkve onemogućava usporedbu sa sličnom arhitekturom Jelenine bazilike, a što njega samog ne

¹³⁰ Katić, "Zadužbine," 202-206.; Rapanić i Katić, *Prošlost*, 75.; Karaman, "Po ruševinama," 17.; Dyggve, *Povijest*, 96.

¹³¹ Rapanić i Jelovina, "Revizija," 107-135. Sažeto u: Piteša, "Gospin Otok," 128-129.

¹³² Tlocrt iskopina vidjeti na slici 6. na str. 142.

¹³³ Bužančić, "Srednjovjekovne geminae", 57-97.

¹³⁴ Isto, 86.

sprječava u donošenju dalekosežnih zaključaka, ne čudi što je ostao prilično usamljen u negiranju nalaza revizije. Njegovim tvrdnjama blizak je Duplančić¹³⁵ koji se u svom bavljenju ovom temom bazirao na dva akvarela iz sredine 19. st., kojima je jedan splitski učitelj zabilježio tadašnju crkvu na Otoku.¹³⁶ Suprotno historiografskoj praksi koja tumači kako je umjetnik naslikao crkvu čiji su temelji ispod današnje, a oslanjajući se na argumente upitne snage, Duplančić akvarele dovodi u vezu s građevinom na mjestu nekadašnje Jelenine bazilike, iz čega proizlazi sud da ostatci pronađeni pod pločnikom postojeće župne crkve ne pripadaju 17. st., kako je utvrdila revizija.¹³⁷ Premda tekst nije ponudio cjelovito objašnjenje razvoja lokaliteta, nameće se zaključak da je autorova namjera bila obraniti Dyggve-Karamanovu tezu o Jeleninim crkvama: da obje potječu iz 10. st., smještene onako kako to donosi poznati tlocrt dvojne arhitekture. No sudeći po problematičnosti Duplančićevih navoda, teško da se njegov cilj može doista i ostvariti.

Nadzorom i zaštitnim iskopavanjima koje su arheolozi izvršili za infrastrukturnih radova nedaleko Gospina Otoka 2009. g. potvrđeno je da se većina solinskih mlinica nalazila upravo u njegovoj blizini.¹³⁸

* * *

Arheologija je 1972. g. dala za sada konačan sud o kompleksu na Otoku. Ondje se u 10. st. nalazila samo jedna crkva, ona u kojoj je pokopana kraljica Jelena. Nisu pronađeni drugi kraljevski grobovi. Toj je crkvi titular bio sv. Stjepan. Tek u 17. st. do nje je izgrađena nova župna crkva.

¹³⁵ Duplančić, *Crkve*, 7-38.

¹³⁶ Riječ je o amaterskim ilustracijama Petra Zečevića, a sam Bulić skrenuo je pažnju javnosti na jednog od njih: "Izveštaj," 202. Neosporan Duplančićev doprinos leži u zapažanju da i drugi, formatom nešto veći, akvarel prikazuje istu crkvu kao i već poznati, manji: *Crkve*, 16-19. Taj napredak znatno uvećava količinu informacija o izgledu crkve prije njenog nestanka u požaru 1875. g. Za Zečevićeve akvarele vidjeti slike 4. i 5. na str. 143.

¹³⁷ Budući da je na ovom mjestu nemoguće prići potpunoj raščlambi Duplančićevih pretpostavki, potrebno je istaknuti barem najbitniju činjenicu koja je u suprotnosti s njegovom analizom. Tragovi koje su utvrdila dosadašnja arheološka iskapanja, naime, ne svjedoče ni o kakvoj obnovi Jelenine bazilike u 17. st., što je razvidno kako iz Bulićeva izvještaja, tako i iz publiciranih rezultata revizije. Tome oprečne autorove informacije vidjeti u: Duplančić, *Crkve*, 28., 34.

¹³⁸ Slavko Galiot, "Solun – Gospin Otok," *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009): 623-626.

2.3. Sinteza izvora i arheologije

Karakteristično je da gotovo svi autori¹³⁹ koji su se bavili ovom temom pozivaju na cjelovito proučavanje izvora, a u dokazivanju vlastitih ideja najčešće koriste tek djelomične informacije iz dokumenata ili se odlučuju upotrijebiti samo određene izvore, a ostale zanemariti. Svakako bi najispravniji postupak bila komparacija arhivskog materijala sa stanjem na terenu, a potom odbacivanje onih podataka koje negiraju materijalne činjenice.

Pri proučavanju teorije Rapanića i Jelovine, uočava se da ista polazi od doslovnog tumačenja pojmova koje koristi Toma Arhidakon, pri čemu bi se "edificavit" vezalo uz Jeleninu crkvu, a "dotavit" uz onu na Gradini. Ono za što optužuju Katića – proizvoljno čitanje izvora – čine i sami, jer nije uputno prekrajati Tominu vijest po volji. Iz njegovog teksta, naime, proizlazi da je kraljica obje crkve *i* sagradila *i* obdarila. Njihovu konstrukciju uspješno je osporila Matijević-Sokol¹⁴⁰ argumentom da je Gradina sagrađena u 6. st., s čime se slažu i autori revizije, pa ju stoga kraljica Jelena nije ni mogla sagraditi. Postoji, dakle, opravdana sumnja u ispravnost hipoteze Rapanića i Jelovine. Štoviše, uz pomoć još jednog izvora¹⁴¹ moguće ju je posve osporiti.

Koje bi onda bilo rješenje, a da uzima u obzir navode izvora istovremeno poštujući arheološke činjenice? Evidentna je njihova suprostavljenost: sudeći po izvorima, na Otoku su se nalazile dvije crkve i dva samostana, dok su arheolozi ondje pronašli samo jednu crkvu, a od samostana kojeg izvori zovu sv. Stjepanom i Mojsijem trag postoji tek na lokalitetu Šuplje crkve i odnosi se na samostan sv. *Petra* i Mojsija. Potrebno je stoga pribjeći domišljanju sukladno izrečenim principima, što je dosad tek Ostojiću¹⁴² donekle pošlo za rukom. On je izrazio stav kako je na Otoku bio jedan samostan čiji su redovnici služili u dvjema crkvama, pa se zato naizmjenice javljaju dva titulara istog samostana, a potkrepljuje ga primjerom pulskog cenobija koji je također imao dvije crkve. Uvjeren kako je nemoguće da su na tako maloj udaljenosti bila dva samostana (otočki i onaj kod Šuplje crkve), Ostojić je organizaciju ovih samostana prikazao kao jedinstvenu opatiju kojoj je sjedište najprije bilo u Rižinicama, da bi joj Jelena pridodala podružnicu na Otoku, a na kraju je rižinički samostan ukinut te je sjedište preneseno kraj Šuplje crkve. Od svih pretpostavki ovog autora, naizglednijom se čini ona o broju samostana na Otoku. Doista je malo vjerojatno da bi se na jednom otočiću poput

¹³⁹ Primjerice: Rapanić i Jelovina, "Revizija," 134.: bilješka 54.; Piteša, "Gospin Otok," 129.; Matijević-Sokol, *Toma*, 266.

¹⁴⁰ Matijević-Sokol, *Toma*, 264.

¹⁴¹ Vidjeti citat i tumačenje izvora na kojeg se referira bilješka 222.

¹⁴² Ostojić, "Koliko," 306. i 310-311.; *Benediktinci*, 310-315.

Gospinog nalazile čak dvije redovničke kuće. Kombinacije s preseljenjem i podružnicama nisu toliko realne. Zapravo, nema dokaza o istovremenosti otočkog samostana i onog kraj Šuplje crkve. Potonji postoji najkasnije krajem 11. st., od kada potječu spomeni njegova opata Ursa. Moguće je da do zbrke oko titulara samostana na Otoku dolazi zato što je on postojao vrlo kratko i nestao prije osnutka opatije sv. Petra i Mojsija. Njegov kratki životni vijek naslutio je već Rački 1894. g.¹⁴³ Kasnije, kada redovnici napuste i Šuplju crkvu, dolazi do miješanja titulara otočkog i samostana sv. Petra i Mojsija, a zbog uspomene na dvije otočke crkve jednom se javlja i spomen samostana sv. Marije. Na pitanje: "Gdje se na Otoku nalazila crkva sv. Marije?" arheologija još nije dala odgovor.¹⁴⁴ Sudeći po izvorima i nemogućnosti da ona bude na Gradini, ponovno se javlja toliko puta u historiografiji izrečena potreba za nekim budućim sveobuhvatnim istraživanjem Otoka.

3. RIŽINICE

3.1. Izvori

3.1.1. Trpimirova darovnica

Najstariji sačuvani podatak koji se odnosi na lokalitet Rižinice ujedno je i prvi zabilježeni spomen hrvatskog imena u dosad poznatim dokumentima. Riječ je o diplomatskoj ispravi kojom knez Trpimir potvrđuje određene posjede i privilegije splitskom biskupu, a tradicionalno ju se datira u 852. g. Unatoč izricanju određenih sumnji, suvremena historiografija prihvaća kao vjerodostojne većinu sadržanih podataka.¹⁴⁵ Za ovdje razmatranu temu važne su informacije kojima vladar tumači kako je došlo do sastavljanja dokumenta:

*"... sollicitus nimis animae mee commune consilium meis cum omnibus zuppanis construxi monasterium ibique cateruas fratrum adhibui, quorum sedulis uotis et frequens oratio nos immunes redderet deo peccatis..."*¹⁴⁶

Za ovaj samostan, kojeg je utemeljio Trpimir, brojni autori¹⁴⁷ navode mogućnost da predstavlja prvu prisutnost benediktinskog reda na prostorima ondašnje Dalmacije i Hrvatske.

¹⁴³ Podatak o sumnji Račkog preuzet iz: Bužančić, "Srednjovjekovne geminae," 92.

¹⁴⁴ Sve dok arheolozi pouzdano ne utvrde što su i koliko stari ostatci jednoapsidalne građevine pokraj bazilike sv. Stjepana, dotle će ti zidovi nuditi pretpostavku da je riječ o sv. Mariji.

¹⁴⁵ Za pregledan rad o problemima koje historiografija veže uz ovaj dokument, uz objašnjenja njihovih uzroka - s posebnim obzirom na pitanje datiranja, vidjeti: Mirjana Matijević-Sokol, "1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira," *Izdanja HAD-a* 25 (2010): 10-19.

¹⁴⁶ CD, sv. 1, 4.

Premda sami tekst ne precizira o kakvim je monasima bila riječ, Ostojić¹⁴⁸ je argumentirao odbacio nagađanje Mihe Barade da bi sintagma "*cateruas fratrum*" upućivala na istočne. Osnivanje redovničkih zajednica prema *Reguli* najpoznatijeg sveca Zapada smatra se izravnom posljedicom uspostave franačke vlasti.¹⁴⁹

* * *

Trpimirova darovnica jedina je isprava koja svjedoči o postojanju samostanske zadužbine osnivača hrvatske vladarske dinastije. Ni u jednoj drugoj povelji, ugovoru, kartularu ili kakvom sličnom diplomatskom dokumentu nema spomena ove ustanove, granica njenog posjeda ni opata. Postoje, ipak, s oprezom izrečene pretpostavke da bi "*superposito monasterio Zitallo*", naveden kao svjedok Muncimirove isprave iz 892. g., mogao biti predstojnik dotičnog cenobija.¹⁵⁰ Sudeći po izostanku daljnjeg spomena samostana nakon Trpimirove darovnice, može se pretpostaviti njegovo relativno kratko postojanje.

3.1.2. Gottschalkovi spisi

Povijesno zajamčena osoba uz čije se djelovanje neposredno veže Trpimirov samostan osebujan je lik franačkog benediktinca Gottschalka.¹⁵¹ Njegovo heretičko učenje o *predestinaciji* duboko je zabrinjavalo Crkvu druge polovice 9. st., natjeravši ga da u statusu monaha-lutalice obilazi francuske i talijanske samostane te velikaške dvorove u potrazi za istomišljenicima i zaštitom od progona. Prema podacima iz teološkog djela¹⁵² koje je ostavio iza sebe poznat je njegov boravak u Hrvatskoj. Po svoj prilici, bilo je to između 846. i 848. g., zahvaljujući gostoprimstvu kneza Trpimira. U nizu drugih povjesničarima zanimljivih dojмова, o mjestu svog prebivališta u tom periodu, taj je Sas zapisao:

¹⁴⁷ Među ostalima: Grgin, "Istraživanje," 116.; Ostojić, *Benediktinci*, 300.; Rapanić i Katić, *Prošlost*, 58.; Ante Piteša, "Rižinice," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 118.; Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), 20.

¹⁴⁸ Autor iznosi dva primjera iz izvora s talijanskog područja te benediktinski antifonar gdje se također upotrebljava upravo ovakav izraz: Ostojić, *Benediktinci*, 304. O suprotnim stavovima Barade i Jelića, ali bez preciznog osporavanja dotičnih, i u: Isti, "Koliko," 303.

¹⁴⁹ Mladen Ančić, "U osvjetljenje novog doba: Karolinško Carstvo i njegov jugoistočni obod," u *Hrvati i Karolinzi*, sv. 1 [Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000], 98.

¹⁵⁰ Ostojić, *Benediktinci*, 300., i ondje zabilježena referenca na Baradin rad: bilješka 2.

¹⁵¹ O njegovom životu u hrvatskoj je historiografiji najviše pisao Katić, izdajući knjigu *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira* (Zagreb, 1932). Za sažete tekstove o istoj temi vidjeti primjerice: Ivanišević, "Povijesni izvori," 34-35.; Željko Rapanić, "Solinska epizoda europske povijesti," *VAHD* 85 (1992): 93-100.

¹⁵² Za Gottschalkovu povezanost s Trpimirom nije se znalo sve do 1931. g. kada je benediktinac Germain Morin u Bernu pronašao dotad nepoznati, i jedini sačuvani, spis tog čuvenog monaha. Primjetivši dvije vijesti koje spominju hrvatskog kneza, o tome je obavijestio Bulića koji se pobrinuo da se hrvatsku historiografiju obogati detaljnijim saznanjima. Za tijek tih događanja vidjeti: Ivanišević, "Povijesni izvori," 45-46.; Rapanić, "Solinska epizoda," 91-92., što su sve podaci iz Katićeve knjige.

"... *esset in ipso confinio futuri belli villa nostra...*".¹⁵³

Redovito se Trpimirovo osnivanje samostana nastojalo protumačiti Gottschalkovim nagovorom.¹⁵⁴ Rapanić ne slaže s tom tezom, obrazlažući da heretik nije mogao biti utemeljitelj cenobija od čijeg je reda krivovjerjem bio otpao.¹⁵⁵ Međutim, na drugim mjestima¹⁵⁶ tvrdi da je možda boravio u tom istom samostanu, što je u nesuglasju. Ni na koji način današnji istraživač ne može pouzdano znati da se Gottschalk nije smatrao benediktincem unatoč protivljenju određenim crkvenim dogmama. O njemu, uostalom, svi tekstovi redom govore kao o monahu sv. Benedikta: on nikada nije svojevrijedno napustio red, čak je do smrti izdržavao kaznu svojevrstnog cenobitskog zatočeništva unutar jednog francuskog samostana. U tom smislu Rapanićeva teorija nije održiva. S druge strane, ako je Trpimirov samostan bio propovjednikov privremen dom, to bi značilo prihvatiti izmjenu datiranja kneževine darovnice.¹⁵⁷

* * *

Gottschalkova pojava na prostoru ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine, kao i njegovi dojmovi o njoj, važno su svjedočanstvo onodobnog stanja te mlade države čijoj je konsolidaciji Trpimir pridonosio jačajući crkvenu organizaciju. U okviru tog nastojanja osnovao je samostan o čijem idejnom začetniku izvori ne progovaraju. Nije isključeno da je to bio upravo kontroverzni učenjak. I to ne nužno kao inicijator, kako se obično pretpostavlja. Postoji mogućnost da je poznavanje saskog benediktinca Trpimiru bilo izvor inspiracije. No, što je Gottschalka privuklo u Hrvatsku, odnosno dovelo do njegova dolaska? Različita su polazišta pojedinih autora. Je li u pitanju bio "status misionarske zemlje",¹⁵⁸ samostalnost hrvatskog vladara čiji se dvor mogao činiti posljednjim utočištem,¹⁵⁹ ili pak kneževa povezanost s karolinškim prostorom?¹⁶⁰ A možda je presudan bio njihov susret u Furlaniji, kamo je Trpimir hodočastio, kako to sugerira Katić?¹⁶¹ Premda je poslije dvanaest stoljeća

¹⁵³ Citat npr. u: Ivanišević, "Povijesni izvori," 64.; Rapanić, "Solinska epizoda," 99. Ivaniševićev tekst za "villa nostra" donosi prijevod *naš dvorac*. Ipak se lakše odlučiti za Rapanićevu soluciju: *naše selo (imanje)*.

¹⁵⁴ U čemu je uvjerenosti prednjačio Katić (*Prošlost*, 52., 54.; "Naseljenje," 164.), dok su ostali autori sugerirali to kao mogućnost: Ostojić, *Benediktinci*, 303.; Delonga, *Latinski*, 127.

¹⁵⁵ Rapanić, "Solinska epizoda," 102.,

¹⁵⁶ Isto, 102., 104.

¹⁵⁷ 840-843. godina, kako ju je predložio: Lujo Margetić "Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8)," *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 30 (1993): 47-51.

¹⁵⁸ Ančić, "U osvjet", 102.

¹⁵⁹ Budak, *Prva stoljeća*, 21.

¹⁶⁰ Nikola Jakšić, "Klesarstvo u službi evangelizacije," u *Hrvati i Karolinzi*, sv. 1, ur. Ante Milošević [Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000], 208.

¹⁶¹ Rapanić i Katić, *Prošlost*, 51-52.

teško proniknuti u splet motiva i okolnosti, čini se neizbježnim primjetiti utjecaje Zapada, odakle je Gottschalk stigao, i benediktinskog reda općenito, na sveukupni razvoj tadašnjeg hrvatskog društva.

3.2. Arheologija

Lokalitet Rižinice nalazi se stotinjak metara ispod najnižeg istočnog obronka Kozjaka i jednog kliškog grebena imena Markezina Greda, kojima teče potok zvan Ilijin. Uvala gdje su smještene Rižinice nosi ime Rupotina te je na samoj granici kliškog i solinskog područja. Onuda je u rimsko doba prolazila cesta na pravcu Solin – Klis – Muć, a nešto izmjenjenom trasom prolazi i danas postojeća.¹⁶²

Da je upravo ovaj položaj bio mjestom Trpimirova samostana nije se znalo sve do 1891. g. kada je sa slučajnim otkrićem dijela kamenog natpisa jedan Solinjanin upoznao Bulića.¹⁶³ Otkupivši taj ulomak, koji je pripadao zabatu oltarne pregrade, arheolog je započeo rad na osnivanju društva "Bihać" i otkupu čestica zemlje, tadašnjih vinograda u vlasništvu obitelji Crmarić i Boban, na kojima je natpis pronađen. Prva istraživanja vođena su 1895.-1886. g. i u vrlo kratkom roku iznijela su na vidjelo ostatke male jednobrodne crkve i okolnih zgrada, za koje je Bulić odmah pretpostavio da su pripadale samostanu, kao i grobove te ornamentalne fragmente 9-10. st.¹⁶⁴ Crkva je orijentirana sjever – jug, što je svojevrsan presedan u predromaničkoj sakralnoj arhitekturi, ovdje uvjetovan konfiguracijom terena, ima široku polukružnu apsidu i dok je prezbiterij znatan, prostor za vjernike je malen, iz čega proizlazi da joj je namjena bila redovnička liturgija. To potvrđuje i prisutnost kamenih sjedala koja su uokvirivala brod. Najvažnije informacije o lokalitetu proizlaze iz natpisa čije je prve tri riječi otkupio Bulić, a ostale pridružio Jelić, zapazivši da spolija iz jedne kuće u Rupotini te ulomak donesen 1891. g. s obližnjeg Klisa po dimenzijama i obliku slova odgovaraju Bulićevom fragmentu. Tekst triju ulomaka i djelomične Jelićeve restitucije glasi:

*"PRO DVCE TREPIME[ro...] [...prece]S CHR(ist)O SV(b)MIT[tatis] [...hab]ETE
COLLA TREME[ntes...]"*

"Za kneza Trpimira Kristu podastrite molitve i u strahu prignite vrat".¹⁶⁵

¹⁶² Geografski podaci prema: Rapanić i Katić, *Prošlost*, 53.; Piteša, "Rižinice", 115.

¹⁶³ Kako je došlo do pojave interesa za Rižinice Bulić pripovijeda u: *Stopama*, 52.

¹⁶⁴ Frane Bulić, "Iztraživanja Bihaća," *VAHD* n.s. 1 (1895): 209-210.

¹⁶⁵ Iz: Delonga, *Latinski*, 128-129. U: *Hrvati i Karolinzi*, sv. 2 [Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000], 329. ista autorica donosi prijevod: "Za kneza Trimira... Kristu se pomolite i... u strahu prignite vrat tresući

Arheološka kampanja 1930. g., druga poduzeta u 20. st., bitno je doprinijela razumijevanju kompleksa. Dyggve je rukovodeći projektom detaljno ustvrdio kako je na temeljima antičke *ville rusticae* sagrađena starokršćanska crkva koja je u 9. st. adaptirana u nešto manju starohrvatsku.¹⁶⁶ Čini se da je i drugdje u Rupotini bilo stanovnika u antičko vrijeme: Bulić je 1927. g. petstotinjak metara južno od samostana, u manje poznatom iskapanju, pronašao nezanemarlivu količinu artefakata.¹⁶⁷ Istražene su i zgrade uokolo crkve, a za jednu se na temelju nalaza vjeruje da je bila kuhinja. Na više mjesta pronađeni su starohrvatski grobovi i ulomci rimskih sarkofaga, a jedna prostorija koja dijeli zid s crkvom daje naslutiti kako je riječ o pogrebnoj kapeli. To je motiviralo pojedine autore da Rižinice smatraju kneževskim dvorom, odnosno Trpimirovim počivalištem.¹⁶⁸ Posljednja istraživanja o kojima se u stručnoj literaturi može saznati nešto više vođena su 1992. i 1993. g. pod nadzorom Stjepana Gunjače.¹⁶⁹ Za razliku od tada pronađenih nalaza čija važnost nije privukla pažnju javnosti, najnovija su iskapanja mnogo većeg odjeka, premda zasada još nepubliciranih rezultata.¹⁷⁰ Igram slučaja arheolozi su se ponovno vratili na zapuštene Rižinice. Upravo na mjestu gdje prolazi iznad nalazišta, 2006. g. urušila se stara cesta Solin – Klis, a radovi na njenoj obnovi ozbiljno su zaprijetili devastacijom lokaliteta. Inzistiranjem nadležnih kulturnih institucija, uređena je privremena zaobilaznica, kako bi se omogućili arheološki zahvati ispod same prometnice, budući da su postojale indicije da se zidovi

se...". Originalna, Jelićeva, verzija glasi: "Prikažite Kristu molitve za kneza Trpimira držeći sa strahopočitanjem prignute glave" (prenosi npr: Piteša, "Rižinice", 117.).

¹⁶⁶ Grgin, "Istraživanje," 116.; Piteša, "Rižinice", 116. Nažalost nisu objavljeni precizniji rezultati toga iskapanja, a značajnija je ostavština tek Dyggveov tlocrt. Mladen Pejaković, "Oratorij u Rižinicama iz Trpimirova doba," u: *Starohrvatska spomenička baština: rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljeko Jurković i Tugomir Lukšić (Zagreb: Matica hrvatska et al., 1996), 253-265. upozorava na određene nepodudarnosti Dyggveova i tlocrta proizašlog iz konzervacijskih radova provedenih 1972. g. te uočene nepravilnosti arhitektonskih rješenja crkve tumači promišljenom adaptacijom iz 9. st., kojoj je namjera bila, uz pomoć geometrije i prirodnih datosti godišnjeg kalendara, osigurati da samostanski oratorij bude svojevrsna vremenska sprava.

¹⁶⁷ Riječ je o nekoliko grobova, zatim o dijelovima pet nadgrobnih stela te razbijenim: amforama, glinenim svjetiljkama i žari pepelnici itd. Zabilježeno je i svjedočanstvo vlasnika dotične zemlje o pronalasku dvaju tjesaka za vino u prošlosti: Frane Bulić, "Starinarska istraživanja u Rupotini u Solinu," u *Povodom pedesetgodišnjice jubileja VAHD-a*, ur. Frane Bulić (Split: Tisak Narodne tiskare "Novo doba," 1931), 63-67.

¹⁶⁸ Piteša, "Rižinice", 116-117. Može se izdvojiti Bulićev stav o dvorcu (*Stopama*, 54.; *Po ruševinama*, 56.) ili Ostojićev o Trpimirovom grobu: *Benediktinci*, 302.

¹⁶⁹ Bila su zaštitnog karaktera, a nađeni su: kameni ulomci, neki s pleternim ukrasom ili ostatcima natpisa, novac iz 4. st., gruba keramika itd. O njima je ukratko izvjestio: Tomislav Šeparović, "Rižinice – zaštitna iskapanja," *Obavijesti* 27, br. 3 (1995): 50-51.

¹⁷⁰ Prije svega u tiskanim medijima. Tako je sa zbivanjima vezanim uz lokalitet javnost upoznata putem članaka u novinama, odakle su preuzeti ovdje sažeti podatci o recentnim otkrićima: Mia Sesartić, "Povijest u zemlji – u Rižinicama baština iz doba hrvatskih narodnih vladara," *Slobodna Dalmacija*, 15. rujna 2011.; Marijana Batarello-Jelavić, "Novootkriveni ostaci upućuju na novu interpretaciju," *Solinska kronika*, 15. listopada 2011.; Damir Šarac, "Asfaltom na Trpimira – mauzolej hrvatskih kraljeva zatrat će se novom cestom," *Slobodna Dalmacija*, 24. studenoga 2011.; Isti, "Senzacija na Rižinicama – u mauzoleju Trpimirovića pronađen sarkofag bogate Rimljanke Kornelije," *Slobodna Dalmacija*, 16. prosinca 2011.; Mate Zekan, "Zar će opet cesta pregaziti baštinu?!", *Solinska kronika*, 15. veljače 2013.

samostana nastavljaju pod strukturama ceste. To se nastojanje pokazalo ispravnim, jer su radovi otkrili dotada sasvim nepoznatu jednoapsidalnu građevinu izvanredne sačuvanosti. Njeni zidovi dosežu visinu krova i daju naslutiti bačvasti svod te arheolog Mate Zekan vjeruje da je najnoviji nalaz ranosrednjovjekovnog postanka. S obzirom na takvu dataciju i činjenicu da je utvrđeno kako ostatci crkve za koju se dosada vjerovalo da je Trpimirova zapravo leže na kasnosrednjovjekovnim grobovima, i samim time ne mogu biti raniji od njih, otvara se mogućnost novog tumačenja razvoja Rižinica. No, prije donošenja konačnih ocjena svakako bi trebalo pričekati da istraživači dopru do razine tla, što zbog dugotrajnog uklanjanja petmetarskog nasipa još uvijek nije postignuto. Sudbina ovog izuzetnog nalazišta još je uvijek pod upitnikom: radovi na obnovi ceste su zaustavljeni, no nema konsenzusa o rješenju koje bi istodobno bilo prihvatljivo investitorima, a u interesu očuvanja rižiničkog kompleksa. Isti je očigledno mnogo složenijeg razvoja nego se dosada smatralo.

Neko se vrijeme mislilo da je ovaj samostan bio posvećen sv. Petru. Naime, poistovjećivalo ga se s onim sv. Petra i sv. Mojsija. Farlatijev zapis neprecizno govori o smještaju ruševina Trpimirove zadužbine između Klisa i Solina,¹⁷¹ a na temelju terenskog izvještaja kanonika Bernardija. Međutim, kako taj isti tekst jasno govori o prvaku apostola kao samostanskom titularu, neki su povjesničari¹⁷² bezrezervno prihvatili sv. Petra za patrona cenobija u Rižinicama. Prvi je Katić,¹⁷³ proučavajući jednu kartu iz 17. st., došao do zaključka da se Bernardijev podatak odnosi na Šuplju crkvu, a ne na Rižinice, dakle izvjesna je pogreška u pretpostavci Farlatijeva suradnika. S time se složio i Ostojić,¹⁷⁴ pa suvremena literatura bilježi da je titular rižiničkog samostana nepoznat.

* * *

Dosad jedino etimološko pojašnjenje toponima Rižinice ostavio je Katić,¹⁷⁵ pa bi porijeklo imenu bilo u riječi *riža* koja označava haljinu, posebno redovničku – prikladan je autorov primjer *Crnorizac* Hrabar. Zanimljivo je da se ponegdje može pročitati kako su

¹⁷¹"*Vetus aedificium adhuc extat, quamvis vetustate semirutum inter Clissam et Salonam, quod Hieronymus Bernardus esse ilud ipsum opinatur, quod Tirpimirus Monachis Benedictinis extractis ac donavit.*" Iz: Daniele Farlati, *Illyrici Sacri*, sv. 3 (Venecija: Sebastian Coleti, 1765), 50.

¹⁷² Za Karamanov stav vidjeti bilješku 40.; Grgin, doduše, ne spominje sv. Petra, ali je uvjeren da Farlatijevi reci točno bilježe lokaciju Trpimirova samostana: "Istraživanja," 116-117.

¹⁷³ Katić, "Topografske bilješke," 92-93.

¹⁷⁴ Ostojić, *Benediktinci*, 304.

¹⁷⁵ Kao u bilješci 44.

nekadašnji stanovnici predio Rižinica nazivali Manastir(ine),¹⁷⁶ što nije nevažna informacija. Sve ti pojmovi upućuju na arheologijom potvrđene činjenice: ondje se nalazio ranosrednjovjekovni samostan izgrađen na mjestu starokršćanske crkve, a benediktince je doveo Trpimir, o čemu svjedoči epitaf. Osim monaha, na širem prostoru ovog lokaliteta bili su prisutni i drugi stanovnici: kontinuitet pokapanja jasno pokazuje grobni nalazi koji datiraju od antičkih do novovjekovnih.¹⁷⁷

3.3. Sinteza izvora i arheologije

Nakon Gospina Otoka i Rižinice potvrđuju istinitost činjenice koju je prikladno zapisala Matijević-Sokol: "Neprocjenjiva važnost epigrafičkih spomenika je u tome da su oni ispravama u čiju se vjerodostojnost sumnjalo, vraćali i utvrđivali vjeru".¹⁷⁸ Imajući na umu podatak iz Trpimirove darovnice, zatim Gottschalkove zapise i naposljetku arheološke nalaze, a to troje međusobno korespondira, mogu se donijeti zapažanja o knezu po kojem ime nosi cjelokupna hrvatska vladarska loza. Njegovo nastojanje da osnaži svoju kneževinu afirmacijom Crkve u društvu dovelo je benediktince u Rižinice, i to možda prve u ovim krajevima. Je li inspiraciji tog poteza pridonijela neposredna blizina Gottschalka, čovjeka poznatog čitavom Zapadu, može se samo nagađati. Trpimir je za podizanje zadužbine zasigurno imao brojne motive, i to ne samo religiozne naravi, o čemu svjedoči karakter čuvenog epitafa, koji se može svrstati u skupinu tekstova koje naručuju pripadnici najvišeg socijalnog sloja s namjerama jačanja društvenog statusa.¹⁷⁹ U tom se smislu Trpimirovu darovnicu može smatrati najranijim paleografskim dokazom vladarskog pokušaja očuvanja memorije.¹⁸⁰ No, sami sadržaj natpisa ni po čemu ne odaje Trpimirovo pristajanje uz Gottschalkov nauk, što je činjenica koju povjesničari redovito prešućuju u sveprisutnom isticanju utjecaja tog karolinškog monaha na religiozna kretanja onodobne Hrvatske. Priželjkivani rezultat postavljanja tog epitafa, ostvarenje boljeg zagrobnog život molitvom na ovom svijetu, posve je suprotan Gottschalkovu učenju o predestinaciji kao teoriji koja negira

¹⁷⁶ Ostojić prenosi da je u jednom Bulićevom primjerku VAHD-a pročitao rukopisnu zabilješku kako su Rižinice seljaci nekada zvali *Manastir*. Iz: Ostojić, *Benediktinci*, 301.: bilješka 7.; Premda je Milinović vjerovao, dok još nije bio pronađen ulomak natpisa, da se Trpimirov samostan nalazio u Kaštelima (sv. Petar od Klobučca), ipak je govoreći o sasvim drugoj temi prenio vijest o lokalitetu *Manastirine*, a koji se po njegovim topografskom opisu ne može odnositi ni na što drugo doli Rižinica. Vidjeti: Milinović, "Solinski Sustjepan," 17.

¹⁷⁷ Karaman, "Iskopine društva," 35-38. Po pitanju kontinuiteta posebno je rječita fotografija sabranih, dotada neobjavljenih, nalaza nakita (slika br. 32.); Rapanić i Katić, *Prošlost*, 55.; Piteša, "Rižinice", 116.

¹⁷⁸ Citat iz: Mirjana Matijević-Sokol, "Vladarski natpisi" u *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost, umjetnost*, sv. 1, ur. Ivan Supičić [Zagreb: HAZU i Školska knjiga, 1996], 239.

¹⁷⁹ O takvim natpisima usporedi: Delonga, *Latinski*, 314.

¹⁸⁰ Kako to sugerira: Budak, "Memory," 138.

moгуćnost udobrovoljenja Boga ljudskim nastojanjima bilo kakve vrste. Sudbina samostana ostaje pod upitnikom šutnje vrela.

4. ŠUPLJA CRKVA

4.1. Izvori

Uz već spomenute isprave koje donose ime sv. Mojsija, i to u svim slučajevima – osim jednog – u zajedništu sa sv. Stjepanom,¹⁸¹ postoji još nekoliko svjedočanstava o crkvi, odnosno samostanu, na promatranoj lokaciji.

Prva vijest o crkvi sv. Petra zabilježena je u dokumentu kojim kralj Petar Krešimir IV. oko 1070. g. ustupa monasima sv. Stjepana de pinis mjesto na kojem će podignuti mlin za potrebe opatije, označujući njegovu točnu lokaciju:

*"...et hauendo trouato lo luoco atto come ci hanno fatto uedere, cioe uicino la chiesa di san Pietro nel territotio di Salona..."*¹⁸²

Crkva se ponovno spominje 1075. g. u zavjernici vezanoj za krunidbu kralja Zvonimira, a koja se odigrala – kako izvor spominje:

*"... in Salonitana basilica sancti Petri..."*¹⁸³

Najstariji spomen samostana sv. Mojsija potječe iz dokumenta kojim 1078. g. Stjepan, baštinik prijestolja, prilikom ulaska u splitski cenobij na Sustjepanu daruje isti nekim posjedima. Kao jedan od svjedoka naveden je:

*"Furono fatte queste cose alla presenza... di Vrsone di san Moise..."*¹⁸⁴

Iz iste je godine darovnica kojom opat sustjepanskog samostana Dabro, sukladno pravilima benediktinskog reda, poklanja svoj imetak zajednici kojom presjeda. Među svjedocima je ponovno:

*"Furono fatte le sopradette cose alla presenza di questi testimoni: ... don Vrsone abbate..."*¹⁸⁵

¹⁸¹ Riječ je o izvorima čije djelove citiraju bilješke: 92., 96., 97., 99., 101., 105., 107., 117.

¹⁸² CD, sv. 1, 123. Po Benediktovoj *Reguli*, svaki je cenobij trebao imati vlastitu mlinicu, gdje god je to bilo moguće. Otuda i proizlaze mnoga nastojanja monaha da steknu i očuvaju to pravo: Ostojić, *Benediktinci*, 21.

¹⁸³ CD, sv. 1, 139.

¹⁸⁴ CD, sv. 1, 165.

Jednako tako, među jamcima sloboda koje je benediktinkama sv. Marije u ime grada Zadra oko 1091. g. podijelio njegov prior Drago, nalazi se opat Urso:

"*Actum est... ante Andream, nostrum episcopum, et eius clero... et Ursoni abbati.*"¹⁸⁶

Nedvojbeno se sva tri opata jednakog imena odnose na istu osobu, kako je razabrao Rački, a Ivanišević je, skrenuvši pozornost na činjenicu da su i krivotvoritelji birali zajamčene osobe iz određenog perioda, mogao zaključiti da su spomeni opata dokaz postojanja samostana u Solinu.¹⁸⁷

Postoje dva dokumenta¹⁸⁸ koje se datira oko g. 1106., vezana uz zadarski sinod na kojem je riješen spor oko zemalja u blizini današnje Podstrane, a koja spominju opata Grgura i crkvu sv. Mojsija. U prvom od njih se čita o tvrdnji predstavnika ostrogonske nadbiskupije da određeni posjedi u tom kraju pripadaju crkvi sv. Mojsija, što je uz pomoć svjedoka negirao opat sv. Grgura, ustvrdivši kako samo jedan otok pripada dotičnoj crkvi, a ostale zemlje obližnjoj crkvi sv. Martina i drugim vlasnicima, pripadnicima kako laičkog tako i crkvenog staleža. Pritom se javlja mogućnost da je riječ o solinskom samostanu sv. Mojsija, protiv čega su bili Bulić i V. Novak, zalažući se za postojanje istoimenog samostana u okolici Podstrane. Tome se suprostavio Ostojić,¹⁸⁹ nalazeći nepotrebnim u prostor između solinske i supetarske opatije stavljati još jednu. S njegovim zaključkom lako se složiti, jer izvori ionako ne poznaju samostan sv. Mojsija u Podstrani. Ostojić ostaje neodlučan po pitanju vlasništva sporne zemlje te dopušta da je ona pripadala tamošnjoj crkvi sv. Mojsija, ali i solinskoj opatiji. Za potonje se odlučuje Fisković,¹⁹⁰ stoga mu 1106. g. postaje posljednji spomen solinskog sv. Mojsija. Po svemu sudeći, ovakav sud nije utemeljen. U dotičnom izvoru se izrijeком ne navode zemlje *samostana* sv. Mojsija, već samo "a sancto Moysen", prema tome nema razloga polaziti od premise da je riječ o samostanu. Naročito nema razloga smatrati opata Grgura predstojnikom solinskog samostana sv. Petra, kako to čini Fisković, jer je više nego izvjesno da se radi o opatiji sv. Petra Gumajskog, kako drži Ostojić. Time se ne upada u neizvjesnost je li se dogodio "raspad zajednice, ali ne i pravne jedinice crkve sv. Petra i Mojsija",¹⁹¹ prihvaćanjem koje se javlja nelogičnost da opat (Grgur) nastoji smanjiti opseg

¹⁸⁵ CD, sv. 1, 166.

¹⁸⁶ CD, sv. 1, 199.

¹⁸⁷ Ivanišević, "Povijesni izvori," 41-42.

¹⁸⁸ CD, sv. 2, 12-13.

¹⁸⁹ Ostojić, *Benediktinci*, 345.

¹⁹⁰ Fisković, *Reljef*, 281.: bilješka 69.

¹⁹¹ Isto.

zemlje koja pripada crkvi njegovog vlastitog samostana. Dakle, ovi se izvori ni po kojoj osnovi ne moraju povezati sa solinskom opatijom sv. Petra i Mojsija.¹⁹²

* * *

Zapaža se uska veza ovog kompleksa s kraljevskom čašću. Čini se izvjesnim da je predstojnik samostana bio u vladarevoj pratnji, a događaj krunidbe upravo u toj građevini podupire pretpostavku da je bila riječ o kraljevskoj zadužbini, odnosno o tipu samostana koji literatura poznaje kao "monasterium regale".

Uočeni nered u nazivima, o kojem je ranije već bilo riječi, Fisković¹⁹³ interpretira kao neupućenost sastavljača isprave u stvarno stanje na terenu, s čime se svakako valja složiti, naročito imajući na umu da nisu zapravo dotične građevine bile od primarnog interesa splitske Menze, već njima pridruženi posjedi.¹⁹⁴ Kada, međutim, nastoji prikazati različitost u vremenskim intervalima kod darivanja sv. Marije s jedne te sv. Stjepana i Mojsija s druge strane kao sjedinjavanje njihovih zemljišnih imanja, oslanjajući se ponajviše na Ostojićeva tumačenja, nije toliko uvjerljiv. Prije svega, griješi u navođenju auktora i datacije isprava,¹⁹⁵ također i zaključku, kojeg naziva "odlučnom činjenicom" za svoju tezu, da nakon (pretpostavljenog!) sjedinjenja posjeda nema spomena dužnosnika tih crkava ni samostana.¹⁹⁶ No, istaknute su konstatacije od manjeg značenja kada se usporede s Katićevom topografskom analizom,¹⁹⁷ koja na najizravniji način dovodi u pitanje Fiskovićevu teoriju. Ta se analiza, valja podsjetiti, pokazala korisnom u Katićevim pokušajima da ubicira Šuplju crkvu i komparira posjedovne dokumente splitske kurije. Rekonstruiravši granice posjeda crkve sv. Marije, dokazuje da isti nije prelazio rijeku Jadro, odnosno dosezao položaj na

¹⁹² Sukladno tome nisu uvršteni u prethodno navedene izvore. Na njih se ne osvrću ni Ivanišević ni Piteša u svojim pregledima dokumenata koji se dotiču Šuplje crkve (vidjeti *Starohrvatski Solin*, 31-56., 144-150.).

¹⁹³ Fisković, *Reljef*, 282., 284.

¹⁹⁴ Ovaj prethodno već uočeni kontekst u kojem splitska nadbiskupija pribavlja potvrde svojih posjeda (vidjeti potpoglavlje 1.1.2.), Fisković ispravno naglašava na više mjesta. Vidjeti posebno: *Reljef*, 281.: bilješka 71., 282.: bilješka 76., 283.: bilješke 77. i 78., 284.: bilješka 80.

¹⁹⁵ Isto: pogreška u intitulaciji isprave na koju se odnosi bilješka 79. na str. 283., te netočnosti u intitulaciji i dataciji slijedeće isprave (isto, bilješka 80.). Prvu se pogrešku može povezati s Fiskovićevim preuzimanjem Farlatijeve čitanja dokumenta, budući da se ono u usporedbi s CD, sv. 2, 251. pokazuje neispravnim. Ostaje nejasno kako je došlo do drugih dvaju zamjena, jer su ti podaci kod Farlatija točni. Usto, Fisković naglašava mišljenje G. Novaka (*Povijest Splita*, sv. 1, 541.) da biskup Ladislav reambulacijom nije htio priznati posjedovanje nekih solinskih teritorija, među njima i sv. Stjepana i Mojsija. Ovo tumačenje nema uporišta u tekstu izvora, jer se na više mjesta ističe da je nadbiskup predočio dokumente o vlasništvu. To što je uzurpacija određenih zemljišta od strane okolnog stanovništva odgodila pravorijek do druge (Bartolomejeve) reambulacije, ni po čemu nije dokaz Ladislavova osporavanja dobara splitke menze. Vidjeti: CD, sv. 18, 179., 186-187.

¹⁹⁶ Isto, 282. To zapažanje nije točno budući da se krajem 12. st., desetljećima nakon sjedinjenja za koje je autor mišljenja da se odvijalo između 1138. i 1158. g., javlja Belcen - svećenik sv. Marije (vidjeti izvor iz bilješke 106.).

¹⁹⁷ "Ubikacija," 70-73. Od koristi je i Katićeva skica na str. 74. pomoću koje se lakše prati podatke iz izvora.

kojem se nalazila bazilika sv. Petra i Mojsija. Prema tome, ne može biti govora o sjedinjavanju posjeda – dokazuje to montanej iz 1338. g., koji i reambulacija iz 1397. g. ponavlja kao važećeg.

Nakon sagledavanja podataka iz isprava slijedi zaključak da su, unatoč primjerima zajedničkog navođenja sv. Stjepana i sv. Mojsija, postojala dva, a ne jedan samostan – odnosno dvije crkve, a ne jedna. Te titulare treba promatrati odvojeno, jer je njihovo samostalno postojanje povijesno zajamčeno, pri čemu se sv. Stjepana dovodi u vezu sa sv. Marijom, a sv. Mojsija sa sv. Petrom.

4.2. Arheologija

Mikrotoponimom Šuplja crkva označava se lokacija na desnoj obali Jadra, uz samu rijeku, oko 500 m sjeveroistočno od župne crkve na Otoku, upravo pod cestom koja vodi prema nekadašnjoj tvornici "Majdan" i izvoru rijeke. To što je dotično mjesto točno pod prometnicom zapravo znači da su ostatci ondje pronađenog sakralnog kompleksa najmanje 2 m ispod razine tla, a razlog je tomu, kako objašnjava Katić,¹⁹⁸ ulijevanje Ilijina potoka u Jadro u istočnoj blizini zdanja. Uslijed velikih oluja nabujali potok nanosima mulja i kamenja stvara protočnu prepreku čija je izravna posljedica bilo nasipanje ostataka arhitekture, što se kroz stoljeća akumuliralo gotovo ih posve zatrpavši. Prema zidovima koji su ondje nekada stršili stanovnici su i prozvali to mjesto.

Dugo se, međutim, nije znalo imaju li tamošnji ostatci, za koje se na temelju toponima i starih karata koje su ondje bilježile ostatke crkve pretpostavljalo, a 1927. g. i potvrdilo, da ih skriva zemlja, veze sa starohrvatskom poviješću ili su pripadali rimskoj Saloni. Istraživačima su postali zanimljivi u okviru traganja za kraljevskim mauzolejem sv. Stjepana, kada su svi sustjepanski toponimi u široj solinskoj okolici predlagani za čuvare grobnica Trpimirovića.¹⁹⁹ Pritom se pomišljalo i na Šuplju crkvu, budući da se nalazi sjeveroistočno od Gospina otoka, a izvori su upućivali na upravo takvu orijentaciju posjeda sv. Stjepana. Bulić se držao mišljenja, koje je prihvatio i Karaman, da je Zvonimirova krunidbena crkva ona u obližnjoj Gradini.²⁰⁰ Tako se Šuplju crkvu smatralo potencijalnim sv. Stjepanom, premda iskapanja 1927. g. nisu

¹⁹⁸ Rapanić i Katić, *Prošlost*, 79-80.

¹⁹⁹ Polazišta pojedinih autora u pokušajima ubiciranja sv. Stjepana bila su veoma različita. Najpreglednije ih, iako bez preciznih referenci na mišljenja pojedinih autora, iznosi: Karaman, "Otkriće," 4-9. S bilješkama, pak, ali nešto sažetije u: Isti, *Kolijevka*, 219-221. Ukratko također: Katić, "Zadužbine," 201.

²⁰⁰ Vidjeti literaturu u bilješkama 9. i 25.

iznjedrila i priželjkivane kraljevske grobnice, sve dok Katić²⁰¹ 1929. g. nije osporio obje pretpostvke, ubiciravši mauzolej na Otok, a baziliku u kojoj je okrunjen posljednji hrvatski kralj u Šuplju crkvu. Njegova je sugestija potaknula novo "Bihaćevo" istraživanje, no ozbiljniji radovi nisu pokrenuti do 1931. g. kada je, pod Dyggveovim rukovodstvom, izvedeno temeljito arheološko otkrivanje lokaliteta. U ime društva o nalazima je izvjestio Karaman, opisujući veliku, dobro očuvanu, trobrodnu baziliku smještenu unutar starokršćanske cemeterijalne crkve, s uočenim tragovima lezena i zvonika na pročelju.²⁰² Već na početku arheološke kampanje, pronađen je fragment s likom glave i imenom sv. Mojsija, a s vremenom i natpis oltarne pregrade, koji je restituiran kako slijedi:

"*SANCTISSIME PETRE SVSCIPE MVNVS A RE[verendo] MOYSES FAM[ulo] T[uo...]*"

"Presveti Petre, primi dar od časnog Mojsija, sluge tvojega...".²⁰³

Sama činjenica da su se imena dvaju svetaca nalazila na najodličnijem mjestu čitavog arhitektonskog sklopa postala je valjanim razlogom da se u njima prepoznaju titulari crkve. Na taj je način potvrđeno da je ranoromanička crkva, datirana u sredinu 11. st., a poznata kao Šuplja, bila posvećena i sv. Petru i sv. Mojsiju te ju je znanost prihvatila kao mjesto ustoličenja kralja Zvonimira.²⁰⁴ Bulić, međutim, nikada nije odustao od teze o Gradini, dok je Karaman ostao neodlučan – pišući o Šupljoj crkvi uvijek se koristi samo titularom sv. Mojsija, isključivo u kontekstu kraljevskog samostana. Manja istraživanja i zaštitni radovi provedeni su 1935. i 1936. g., nakon čega lokalitet biva prepušten sam sebi, bolje rečeno

²⁰¹ U članku kojim je predstavio otkriće dotada nepoznatih dokumenata o reambulaciji dobara splitske nadbiskupije 1397. g., Katić je iznio rezultate usporedbe topografskih podataka o granicama posjeda sv. Marije od Otoka, zaključivši da se crkva sv. Mojsija (tada još nije bio svjestan da se na istu crkvu odnosi i titular sv. Petra) nalazila kod mlina u vlasništvu splitskog samostana Sv. Stjepana, čije je podizanje omogućio Petar Krešimir IV. Tom je mlinu argumentacijom *per exclusionem* Katić utvrdio blizinu Šuplje crkve, čime je postigao izjednačavanje Šuplje sa crkvom sv. Mojsija: "Ubikacija," 70-74.

²⁰² Karaman, "Otkriće". Povijesno-umjetničke analize dostupne npr. u: Isto, 16-17.; Isti, "Po ruševinama," 25-26.; Marasović, "Položaj," 68-71.; Fisković, Reljef, 256-264.; Zekan, "Krunidbena bazilika", 256-258.

²⁰³ Preuzeto iz: Karaman, "Po ruševinama," 26. Redovito se smisao natpisa obrazlaže kao podizanje oltarne pregrade u čast sv. Petra od strane opata Mojsija, koji se nazvao po zaštitniku svog samostana. Međutim, javlja se vjerojatnost da posljednje slovo u riječi "Moyes", dakle "S", treba razrješiti kao "sanctus", što je karakteristično kraćenje za *nomina sacra*. Argument za takav postupak jest netočnost ablativa kojem, budući da je ime Mojsije iz grčkog jezika ušlo u latinski i prema tome ga treba deklinirati kao grčko, je posljednje "S" višak. Ovakvim tumačenjem objašnjava se postojanje tog slova, a to kao da naslućuje i Delonga, *Latinski*, 137. gdje autoričin hrvatski prijevod teksta sadrži atribut "svetoga", premda te riječi nema u njenoj restituciji originalnog natpisa. Time je osporen prijedlog o opatu Mojsiju kao darovatelju oltarne pregrade: on se ne bi nazvao i *časnim* i *svetim*: bilo bi to u suprotnosti s općepoznatom poniznošću crkvenih dedikanata.

²⁰⁴ Katića se smatra prvim koji je ispravno izjednačio Šuplju crkvu s mjestom Zvonimirove krunidbe, no postoji osoba koja je to naslutila četrdesetak godina prije, premda je u historiografiji ova činjenica ostala posve nezamijećenom. Riječ je o dotičnom V. Miliću, o čijem mišljenju Milinović piše u članku iz 1883. g.: "Solinski Sustjepan," 16-17. Vjerojatno se radi o Vinku Miliću (1833.-1910. g.), splitskom pravniku i političaru. Na pomoći u razrješivanju inicijala osobnog imena zahvaljujem knjižničarki Melaniji Kuvačić.

daljnjem negativnom utjecaju rijeke, kao i nekontroliranoj urbanizaciji njegove neposredne okoline. Tek se u razdoblju 1990.-1993. g. pristupilo saniranju te iskapanju čije je rezultate objavio Mate Zekan.²⁰⁵ Među tada nađenim ulomcima kasnoantičke i ranosrednjovjekovne plastike ističe se lučni fragment s natpisom "P(ro)FETA", koji osnažuje teoriju o sv. Mojsiju kao titularu budući da se upravo tog starozavjetnog proroka može dovesti u vezu s pronađenom riječi.²⁰⁶ Sustavne arheološko-istraživačke i konzervatorsko-restauratorske radove ondje je kontinuirano provodio MHAS između 2004. i 2008. g.,²⁰⁷ uglavnom u ljetnom periodu kada prostor crkve nije ugrožen od vode. Suvremenim geofizičkim metodama 2007. g. izvršena su važna istraživanja južno od Šuplje crkve.²⁰⁸ Njihov je cilj bilo otkrivanje nekadašnjeg korita rijeke, o čijem su izmještanju postojali nepotpuni podatci te pretpostavka da je promijenjeni tok Jadra "prepolovio" samostanski kompleks, iz čega je pak proizlazila mogućnost da lijeva strana korita još uvijek čuva neotkrivene ostatke sakralne cjeline. Od 11 km² ispitane površine, upravo je dio nasuprot Šupljoj crkvi dao geoelektrične rezultate koji se mogu protumačiti kao arhitektonski ostatci nekog većeg objekta. Na istom su predjelu georadarski signali zabilježili prisutnost kamenih konstrukcija, no jesu li one posljedica recentnih intervencija u tlo – budući da se radi o poljoprivrednom zemljištu – neće biti poznato do neke buduće arheološke kampanje. Obje korištene metode locirale su nekadašnje riječno korito na istoj poziciji: južno od trenutnog toka, što potvrđuje teoriju od presijecanju kompleksa Šuplje crkve. Naposljetku, valja spomenuti i istraživanje zidnih struktura pod prometnicom koja se naslanja na sjeverni dio građevine i za koju se pretpostavljalo da skriva ostatke benediktinskog samostana. Ono je poduzeto 2009. g. tijekom pripremnih infrastrukturnih radova koji su prethodili uređenju obližnje ceste, a realizirano je malom, ali dubokom sondom u južnom kolničkom traku prometnice nad Šupljom crkvom. Uočena je mreža zidova različite datacije, a najveći uspjeh predstavlja definiranje sjevernog krila transepta starokršćanske crkve te potvrda ispravnosti teze o postojanju samostanske arhitekture sjeverno od bazilike.²⁰⁹

* * *

²⁰⁵ Autor je u: "Krunidbena bazilika", 249-259., uz pregled dotadašnjih istraživanja, iznio tijekom četverogodišnje kampanje - najprije su izvedeni revizijski radovi, a potom je opseg proširen na najveću površinu dotada. Opisao je uočeni odnos tlocrta starokršćanske i srednjovjekovne građevine, kao i pridruženih samostanskih zgrada.

²⁰⁶ Isto, 257.

²⁰⁷ Za podatke o tim kampanjama vidjeti tekstove Mate Zekana u Hrvatskom arheološkom godišnjaku: br. 1 iz 2004. g. (str. 240-244.), br. 2 iz 2005. g. (str. 396-398.), br. 5 iz 2008. g. (str. 594-596.). Najvažniji je napredak ostvaren u razumijevanju odnosa pločnika ranoromaničke crkve i podnice starokršćanske bazilike, kao i otkriću poda s mozaikom ranijeg srednjovjekovnog postanka.

²⁰⁸ Branko Mušič, "Solín – staro korito Jadra," *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007): 492-498.

²⁰⁹ Slavko Galiot, "Solín – Šuplja crkva," *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009): 631-636.

Sva dosadašnja istraživanja potvrđuju da je crkva sv. Petra i Mojsija, za koju se pomoću pronađenih ulomaka namještaja može sa sigurnošću tvrditi da je bila posvećena upravo toj dvojici svetaca, najveća i koncepcijski najnaprednija sakralna građevina svog vremena na širem solinskom prostoru. Sudeći po ostacima okolne arhitekture bila je dijelom samostanskog kompleksa. Kronološka raznolikost iskopanih fragmenata potvrđuje ne samo kontinuitet kulturnog mjesta, s obzirom na prisutnost ranokršćanske bazilike, već i obnovu nakon prvotne gradnje koju se smješta u sredinu 11. st.

4.3. Sinteza izvora i arheologije

Uzimajući istovremeno u obzir podatke iz vrela i one što ih nude ostatci na lokalitetu Šuplje crkve, neizbježno je uvidjeti da arheologija ponovno potvrđuje izvore. Titulari tog sakralnog kompleksa bili su svetački par sv. Petar i sv. Mojsije. O potonjem su iznesene brojne pretpostavke. Do pronalaska ulomka s natpisom "prorok", dakle devedesetih godina prošlog stoljeća, postojala je dvojba odnosi li se taj crkveni patron na Mojsija Etiopljanina, monaškog učitelja iz 4. st. pr. Kr., ili čuvenog vođu izraelskog naroda.²¹⁰ Budući da je epitaf dokaz snažniji od bilo kojeg nagađanja, rješenje o starozavjetnom junaku može se smatrati konačnim. To se, međutim, ne može tvrditi za eventualnog istoimenog opata. Kako ga vrela ne poznaju, a logičnom se čini mogućnost da su oba titulara bila isklesana na vizualno najvažnijoj točki čitavog svetišta, dovedena je u sumnju uvriježena konstatacija o zabilježbi samostanskog poglavara Mojsija na oltarnoj pregradi. U odabiru naslovnika svetišta Fisković vidi duboku simboliku koja je, posredstvom benediktinaca, zbližila sudionike njegovih glavnih aktera: dalmatinske crkve i hrvatskog kralja.²¹¹ Svi se povjesničari umjetnosti slažu da je ova monumentalna bazilika pravo, i k tome prvo, remek-djelo rane romanike hrvatskog prostora. Utoliko je doista teško izraziti razumnu sumnju u mjesto Zvonimirove krunidbe, što je svakako događaj koji je zahtijevao dolično okruženje.²¹² Vrsnoću osobina ovog zdanja posebno je naglasio Fisković u dosad najopsežnijem djelu o reljefu iz splitske krstionice. Pokušaji rasvjetljavanja njihovog podrijetla, dugi već više od stoljeća, usko su povezani uz Šuplju crkvu.²¹³ Sam Fisković, izlazeći iz okvira povijesno-umjetničke analize u užem smislu

²¹⁰ S iznimkom Ostojića (*Benediktinci*, 310.), svi su se autori opredijelili za starozavjetnog proroka: Karaman, "Po ruševinama," 24.; Dyggve, *Povijest*, 98.; Marasović, "Položaj," 68. Napose je zanimljiva Katićeva napomena, popraćena konkretnim primjerima, da sv. Mojsije djeli elemente ikonografskog prikaza upravo sa sv. Petrom: Lovre Katić "Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira?," *Hrvatsko kolo* 23 (1942): 189-190.

²¹¹ Konkretno o međudjelovanju reformne Crkve i države npr.: Fisković, *Reljef*, 142-160., 171-183., 276., 281.

²¹² Osobito kada se veličinom usporede crkva sv. Petra i Mojsija s "konkurentskom", mnogo manjom, Gradinom. Za sve argumente koji podupiru tezu o Šupljoj crkvi kao krunidbenoj najbolje vidjeti: Katić, "Gdje", 187-190.

²¹³ Njihov tijek najpreglednije prate prva dva poglavlja Fiskovićeve knjige, na koja se referira bilješka 36.

tog termina, teži sintetskoj perspektivi koja pruža mnogo potpunija tumačenja od pukog katalogiziranja stilskih pravaca i klesarskih radionica. Povezujući političke prilike i općecrkvena gibanja što su sredinom 11. st. vladala područjem kojem je pripadao i ovdje promatrani Solin, čini sasvim uvjerljivom pretpostavku da je tamošnju baziliku sagradio kralj Petar Krešimir IV. Analogno tome, taj bi kralj, a ne Zvonimir – za kojeg se radije odlučivala starija historiografija, bio prikazan na najznamenitijoj ploči krstionice.²¹⁴ Ono što ostaje neospornim, ujedno i jednim od ključnih argumenata datacije, jest da je Šuplja crkva svakako postojala prije Zvonimira – kako to jamči izvor o kraljevom ustupanju mjesta za mlin splitskim benediktincima oko 1070. g., a najkasnije u vrijeme Petra Krešimira IV.

5. OSTALE CRKVE SOLINSKOG PODRUČJA

5.1. Crkva u Gradini

Nedaleko na sjeveroistok od Gospina Otoka,²¹⁵ uz cestu za Klis, dakle na desnoj obali Jadra, nalaze se ruševine srednjovjekovne utvrde u puku poznate kao Gradina. Za njeno je podizanje iskorišten perimetralni zid nekadašnje Salone, na kojeg je bio naslonjen istočni bedem kaštela. Na taj je način čitava Gradina unutar antičkog grada, odnosno s unutrašnje strane njegove utvrđene granice. Na dijelu površine koju zatvaraju zidine kaštela vidljivi su arhitektonski fragmenti rimskog i srednjovjekovnog perioda. Do njihova je otkrivanja došlo postupno, kroz višestruka nastojanja "Bihaća" da s ciljem arheoloških istraživanja otkupi zemljište unutar utvrde.²¹⁶ Dok se ondje još nalazio vinograd, vlasnik je obavjestio Bulića da tijekom poljodjelskih radova nailazi na ornamentalne kamene ulomke. Arheolog je stoga poduzeo nekoliko iskapanja u razdoblju 1909.-1911. g., iščekujući povoljnije uvjete kupnje zemljišta od onih prvotno ponuđenih. Oni su, pak, ostvareni tek 1917. g. no zbog ondašnjeg rata iskapanja su odgođena. Tako je 1923. g. naposljetku započela serija istraživanja koja su s prekidima trajala do 1927. g. Rezultati su ukazali na postojanje crkve neobična tlocrta, djelomično podignute na temeljima neke antičke zgrade, u čijem se središnjem brodu nalazilo osam stupova oktogonalnog rasporeda. Pred zapadnim pročeljem pronađeno je naknadno

²¹⁴ Fisković, *Reljef*, posebno 143., 147-160., 169-187., 225-226., 276-281. s tumačenjima događaja i okolnosti u kojima su se stekli uvjeti da Petar Krešimir IV. bude zabilježen na reljefu.

²¹⁵ Od svih opisa mjesta koje se u literaturi može pronaći jedino Bulićev precizira da je riječ o 235 m udaljenosti u zračnoj liniji: "Krunidbena bazilika," 446. Piteša to preuzima: "Crkva u Gradini," 131., dok navodi ostalih autora ne spominju daljinu, a Katićevu procjenu (*Prošlost*, 76.) od "kakvih 100 m" valja uzeti kao nepouzdanu.

²¹⁶ Prve "Bihaćeve" korake u tom smislu najopširnije opisuje Bulić u: *Stopama*, 61-62. O kasnijim istraživanjima pišu npr.: Bulić, "Krunidbena bazilika," 447.; Grgin, "Istraživanje," 118-119.; Karaman, *Kolijevka*, 181-183.; Piteša, "Crkva u Gradini," 131.; Sokol, "Društvo," 259.

pridodano predvorje s jednostavnim grobovima. Bulić je na temelju pronađenih fragmenata u tadašnjoj historiografiji raširio mišljenje da je riječ o starohrvatskoj crkvi 11. st., a sam je do kraja života vjerovao kako je ista bila Zvonimirova krunidbena bazilika.²¹⁷ Ova se paralela zapravo osnivala na tome što su sve tada poznate crkve, osim Gradine, imale titular, te se činilo logičnim jedinu preostalu prepoznati kao sv. Petra gdje se odigralo ustoličenje 1075. g. Usto je intrigantna građevina centralnog oblika smatrana posve prikladnom za ceremonije poput krunidbe, a to su naslućivale i niše u zidovima – vjerojatno sjedala za dostojanstvenike. Konačno, činilo se da su Gašpine mlinice, pretpostavljeni nasljednik srednjovjekovnog mlina koji spominje kraljevska darovnica, najbliže upravo Gradini. Svi su ovi argumenti pobijeni Katićevim otkrićem 1929. g. i istraživanjem Šuplje crkve, kojima se utvrdilo da se crkvom sv. Petra (i Mojsija) ima zvati Šuplju, a ne crkvu u Gradini. U prilog Katiću ide i to što je spomenuti mlin manje udaljen od Šuplje crkve nego od Gradine, a ni crkvu u Gradini ne može se kategorično odrediti kao baziliku. Štoviše, suvremena saznanja o toj građevini mijenjaju i samu dataciju kako ju je odredila znanost prve polovice prošlog stoljeća. Nakon pojedinih glasova koji su joj uzor vidjeli u bizantskoj arhitekturi, premda ne dovodeći u pitanje uvriježenu dataciju,²¹⁸ Jerko Marasović je statičkim analizama i uvidima u ostatke zdanja pedesetih godina rekonstruirao njegov izvorni izgled te ustanovio da se radi o bizantinskoj crkvi čiji postanak seže u 6. st.²¹⁹ Time je oborena dugotrajna teorija o starohrvatskoj crkvi, čime je starohrvatskom razdoblju dozvoljeno pripisati samo obnova u okviru koje je dograđeno predvorje.

Poput određenih povijesno-umjetničkih aspekata, titular crkve još uvijek je nepoznanica. Desetljećima nakon što je, odbacivanjem opcije o sv. Petru, naslovnik crkve proglašen nepoznatim, svoj su doprinos tom pitanju pokušali dati Rapanić i Jelovina. Pozivajući se na specifično tumačenje vijesti Tome Arhidakona i činjenicu da isti nije precizirao gdje se nalaze Jelenine crkve, sugeriraju da se crkvu u Gradini proglasi sv. Marijom. Njihova teorija o premještanju titulara Blažene Djevice Marije iz Gradine na Otok sredinom 14. st. nema uporišta u vrelima.²²⁰ Naprotiv, u dokumentima se kontinuitet Gospina kulta na Otoku može pratiti najkasnije od 12. st. S druge strane, ni s jednom se pisanom potvrdom ne bi moglo izravno povezati crkvu u Gradini. Ipak, postoji izvor, dosad nezatno

²¹⁷ Literatura kao u bilješci 25.

²¹⁸ Dyggve, *Povijest*, 97.

²¹⁹ O Marasovićevom radu prema: Piteša, "Crkva u Gradini," 135.; Marasović, "Položaj," 60.

²²⁰ A odbačena je već ranije temeljen kritike koju je na njihov pristup uvjerljivo iznijela Matijević-Sokol: str. 26.

korišten u pokušajima rješavanja solinskih tema,²²¹ koji, premda posredno, jasno opovrgava vjerojatnost da je crkva na Gradini podignuta, pa čak i samo obdarena kako sugeriraju Rapanić i Jelovina, od kraljice Jelene. Riječ je o ispravi kojom 1217. kralj Andrija daruje splitskim kanonicima zemlje u okviru nekadašnje rimske Salone:

*"... ut eis terram non amplius quam murus destructe et antique civitatis Scolun circuit libenti animo conferemus".*²²²

Dakle, iz dokumenta je razvidno kako je posjed unutar salonitanskih zidina prešao iz kraljevskih u nečije druge ruke, točnije kanoničke, tek početkom 13. stoljeća. Poznato je da se crkva u Gradini nalazi unutar ovih zidina, stoga se darivanje odnosi i na nju. S druge strane, ako Toma govori istinu, a svi se istraživači upravo na njega pozivaju, onda su crkve sv. Marije i sv. Stjepana prešle iz kraljevskih u nečije druge ruke već krajem 10. st., a po mišljenju nekih povjesničara najkasnije krajem 11. st. Prema tome, neispravno je poistovjećivati bizantsku crkvu na Gradini i Jeleninu sv. Mariju.

Različita mišljenja izaziva također i datacija utvrde koja je nasljedila crkvu u Gradini.²²³ Bulić je držao kako se radi o kaštelu kojeg je oko 1349. g. podigao splitski nadbiskup Hugolin kako bi svoje posjede u obližnjem Prosiku zaštitio od nasrtaja Klišana. Katić je osporavao ovo mišljenje brojnim zapažanjima, zaključivši da je dotična utvrda osmanskog podrijetla – što ona svakako i jest u svojoj najkasnijoj fazi. Njemu se priklonio Piteša, dok su Rapanić i Jelovina vjerojatnijom ocijenili Bulićevu tezu, premda apostrofiraju potrebu da se revizijom točno ustanovi koji elementi fortifikacije pripadaju kojem razdoblju. Dok se taj cilj ne ostvari, nije moguće dati pouzdan odgovor na ovo pitanje.

Iz svega poznatog o crkvi unutar Gradine može se govoriti o objektu očitog stoljetnog kontinuiteta: rimska građevina na krajnjoj utvrđenoj točki antičke Salone u Justijanovo je doba postala svetište, tijekom ranog srednjeg vijeka doživjela je preuređenje da bi najkasnije u sukobima s Osmanlijama bila preinačena u kaštel. Tko je i za koju namjenu renovirao crkvu, zasad dostupni izvori ne bilježe. Tek je temeljem darovnice iz 1217. g. dopušteno pretpostaviti da je, zajedno s ostatkom teritorija unutar salonitanskih zidina, tijekom ranog srednjeg vijeka bila u kraljevskom vlasništvu.

²²¹ Od pregledane literature, donosi ga samo: Katić, "Srednjovječno selo," 90.

²²² CD, sv. 3, 160.

²²³ Budući da je ipak riječ o prijeporu koji se tiče kasnosrednjovjekovnog doba, ovdje je spomenut u najkraćim crtama. Za opširnija mišljenja vidjeti: Bulić, "Krunidbena bazilika," 446.; Katić, "Srednjovječno selo," 87-92.; Rapanić i Jelovina, "Revizija," 134. (posebno bilješka 50.); Piteša, "Crkva u Gradini," 135-136.

5.2. Sv. Mihovil kod amfiteatra

Uz sv. Mariju još je jedna vrelima zajamčena crkva koja dosad nije ubicirana, premda se, jednako kao za Jeleninu, otprilike zna njen smještaj. To je crkva s titularom sv. Mihovila Arkandela koju dokumenti poznaju s dodacima "de Arena", "de Slano" i "de Sabulo" – što su sve određenja njene lokacije.²²⁴ Od isprava, koje su jedini izvor podataka o toj crkvi, pod povećalom diplomatičara osobito su bile one Pinča i Plesa, što je rezultiralo oprečnim stavovima.²²⁵ Uočene nedostatke bitnih formi, primjerice nepodudarnost korištenih izraza s vremenom njihove upotrebe, ipak se može opravdati korupcijom teksta isprava kroz prepisivanje i prerade kasnijih stoljeća, koje povjesničara ne smiju iznenaditi u slučaju poput ovog kada su izvornici nepoznati. Stoga je potrebno sagledati sve dokumente o sv. Mihovilu unutar jednog konteksta, na tragu onoga što predlaže Katić,²²⁶ a razrađuje Ančić²²⁷ tumačeći da se radi o nastojanjima jedne rodovske zajednice da načini i sačuva popis zemalja pribavljenih za svoju crkvu, počevši od njenog utemeljenja nadalje kroz stoljeća. Početak tog nastojanja sezao bi u 994. g. kojom je datirana prva od spornih isprava, a iz koje se saznaje da je dotični Pinčo s obitelji prispio u solinski kraj u statusu izbjeglice iz daleke Bugarske, čiji mu je car Samuilo bio rođak. Zahvaljujući naklonosti hrvatskog kralja Stjepana Držislava, Pinčova je obitelj ondje i ostala, primivši kršćansku vjeru. Kao rezultat svega zajedničkim su snagama, ustupivši zemlju i dva mlina koje su primili od kralja, odlučili podići crkvu:

*"... in honorem beati Michaelis archangeli et s. Petri apostoli et beati Martini episcopi."*²²⁸

Šest godina kasnije nastaje isprava kojoj su, očito je to iz pomiješanog slijeda auktora, naknadno pridavani dijelovi s popisom posjeda ustupljenih crkvi od Pinča, odnosno njegova sina Plesa.²²⁹ Slijedeći je spomen u dokumentu iz 1173. g. kada:

*"... ego Petrus cum esse possessor ecclesie sancti Michelis in Sabulo..."*²³⁰

²²⁴ Mikrotoponim "de Arena" odnosi se na amfiteatar rimske Salone, čije su ruševine poslužile kao kamenolom za gradnju crkve sv. Mihovila – zbog monumentalnosti služeći kao oznaka u prostoru stoljećima nakon propasti grada. "De Slano" obilježava zapadni solinski predio Slano kod današnjeg naselja sv. Kaja, a Katić spominje istoimeni potok kojemu je ušće na tom mjestu. Za ubiciranje tih mjesta vidjeti Katićeve radove: "Topografske bilješke," 140., 151.; "Reambulacija," 151.; "Naseljenje," 168-169. Autor toponim "de Sabulo" ne obrazlaže, očito smatrajući da stoji u samorazumljivoj vezi s amfiteatrom, pa se može pretpostaviti da potječe od latinskog "sabalum" što znači *šljunak*, a to također implicira da su ruševine amfiteatra bile izvor građevnog materijala.

²²⁵ Kako je već spomenuto u historiografskom pregledu. Vidjeti str. 10., posebno bilješku 54.

²²⁶ Lovre Katić, "Fundacionalne i druge isprave sv. Mihovila u Solinu," *Anali historijskog instituta u Dubrovniku* 3 (1954): 65-68.

²²⁷ Ančić, "Srednjovjekovni montaneji," 138-141.

²²⁸ CD, sv. 1, 47.

²²⁹ Izdavači su u: CD, sv. 1, 53. rastavili ovu ispravu na dvije s obzirom na njihov različit vremenski kontekst. No, ni time nije riješena dvojnost prve od njih gdje se javljaju dva autora.

po odredbi svojih predaka, od kojih i baštini tu nadarbinu, ustupa istoj neku kupljenu zemlju. Godine 1176. zapisan je vrlo kratak tekst o Ivanu, Gaudinovu ocu, koji:

"...dedi unum terrenum ecclesiae sancti Michaelis in loco vocato Stabine Drage in harena pro memoria maiorum nostrorum, pro institutione posterorum nostrorum."²³¹

Godine 1213. Pinčov rođak Gaudio kupuje zemljišta od kojih je jedno:

"... ad occidentem iuxta terrena S. Michaelis..."²³²

po čemu se naslućuje da je čitava akcija usmjerena povećanju teritorija crkve sv. Mihovila, što se i potvrđuje kada joj nakon Gaudijeve smrti njegovi opunomoćenici, prema nalozima oporuke, predaju istu zemlju i daju posvetiti crkvu.²³³ O toj posveti, kojom je benficij zadobio svećenik Grubac, svjedoči isprava izdana oko 1255. g.:

"Data mihi fuit Ecclesia S. Michaelis per D. Rogerium Archiepiscopum Spalatensem, et sic ordinatum fuit, et ab eo confirmatum decretum, sive ordinatio maiorum nostrorum."²³⁴

Katić je detaljno proučio sve topografske podatke iz ovih vrela, uspješno ubicirajući većinu spomenutih mjesta. Pritom je uočio da su posjedi iz starijih dokumenata bliži crkvi, a oni iz kasnijih udaljeniji – neki se prostiru splitskim poljem čak do Žrnovnice, iz čega zaključuje da je svaki nadarbenik barem jednim komadom zemlje nastojao povećati beneficij u odnosu na prethodnog upravitelja crkve.²³⁵ U nekom trenutku, vjerojatno 13. st., dolazi do spajanja svih posjedovnih zapisa i jednog kupoprodajnog ugovora u ono što Katić zove *registrom*, a Ančić *montanejom* sv. Mihovila, pri čemu je došlo do intervencija u tekstove kako bi odgovarali situaciji 13. st. Za to je odgovoran, u tome se slažu osporavatelji i branitelji vjerodostojnosti

²³⁰ CD, sv. 2, 133.

²³¹ CD, sv. 2, 142.

²³² Ove isprave nema u CD, jer ju Farlati ne donosi u cjelosti, već ju samo prepričava naznačujući da se nalazi u arhivu trogirске obitelji Cindro koja je nasljedstvom baštinila prava Pinčova roda. Katić ("Fundacionalne," 59-60.) ju, pak, poznaje iz Lučićevih kolektaneja, a Lucius ju je i zabilježio u dotičnom arhivu. Ni Piteša ("Sv. Mihovil "de Arena" ili "de Slano," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 114-115.) ju ne spominje, premda piše prema Katiću. Možda jer je Katićev pregled izvora na jednom mjestu nejasan zato što bez objašnjenja navodi da je kupac "Ivan Gaudijević", koji se javlja tek u idućoj ispravi, dok tekst ove poznaje samo "Gaudio nepoti Pincii" te je ovdje tako i navedeno.

²³³ Ovo Katić preuzima od Farlatija. Kako je Farlatijev tekst (sv. 3, 276-277.) s obrazlaženjem da je "Gaudio" ustvari "Joannis Gaudevich" nešto duži, a Katić ga ne prenosi u cjelosti, u: "Fundacionalne," 59-60. dolazi do zbunjujućeg momenta u Katićevom tumačenju, kako je spomenuto u prethodnoj bilješci.

²³⁴ CD, sv. 4, 616., gdje je prezbiterovo ime razriješeno kao "Osrubce" umjesto "Grupce", kako donosi Katić po Farlatiju. Iako se Katić kroz čitavi tekst služi hrvatskom verzijom *Grupče*, na jedom mjestu ("Fundacionalne," 66.) upozorava da je to vokativ imena *Grubac*, kojeg su latinski pisari zapisivali padežom u kojem su ga redovito čuli. Ovdje je njegov prijedlog prihvaćen, a jednako čini i: Ančić, "Srednjovjekovni montaneji," 138-141.

²³⁵ Katić, "Fundacionalne," 64-66.

isprava, svećenik Grubac kao posljednja osoba koja je htjela imati koristi od dokazivanja patronatskog prava na crkvu.

Kasnije se crkva spominje u dokumentima drugačijeg tipa, u čiju se vjerodostojnost ne sumnja. Tako 1328. g. u sporu u kojem su suci odlučivali granice splitske komune i Šubića, gospodara Klisa, Splicićani traže da se njihovim odredi teritorij:

"... *usque ad ecclesiam sancti Michaelis de Arena a mare usque ad montes...*",²³⁶

čime se potvrđuje postojanje crkve sv. Mihovila između mora i planine Kozjak. Slično tome je deset godina kasnije naznačena kao jedna od zapadnih granica posjeda sv. Marije od Otoka:

"... *que incipit a theatrum Salone civitatis et tendit ad ecclesiam sancti Michaelis.*"²³⁷

I reambulacija dobara splitske Menze iz 1397. g. poznaje crkvu, odnosno njene posjede:

"... *deinde per ripam usque ad terras ecclesie sancti Michaelis de Slano...*".²³⁸

Montaneji crkve iz godina 1576., 1612. i 1620. čuvaju se u splitskom Kaptolskom arhivu, što zajedno s ovdje iznesenim podacima iz starijih dokumenata potvrđuje kontinuitet srednjovjekovne crkve sv. Mihaela, koji se najbolje ogleda u suvremenim toponimima "Pod Svet-Mijo" i "Nad Svet-Mijo" za položaje na zapadu Solina.²³⁹ Premda je točan smještaj crkve nepoznat, prošlost joj je moguće pratiti kroz vrela sve do mletačkih izvještaja u kojima se iznose planovi njene obnove nakon osmanskog razaranja.²⁴⁰ Bez obzira na nejasnoće izvora, kojima se vjerojatno neće u potpunosti doznati uzroke, za solinsku crkvu sv. Mihovila definitivno vrijedi da je jedna od prvih privatnih zadužbina o kojima je ostao pisani trag.²⁴¹ Tamošnje selo pretpostavlja Katić²⁴² iz nabranja zemalja koje je Pinčo kupio uokolo amfiteatra, zauzimajući se za mišljenje da su ondje živjeli stanovnici koji su obrađivali te posjede. Jedini materijalni trag tog naselja vidi u obližnjem groblju kod crkve sv. Nikole, čiji

²³⁶ CD, sv. 9, 437.

²³⁷ CD, sv. 10, 396. Potječe iz starog montaneja Gospine crkve, o kojem je bilo riječi na str. 8, a za kojeg je Katić ustanovio da je prijepis posjedovne isprave zasigurno mnogo starije od 1338. g. Tim se zaključkom služi i u: "Fundacionalne," 59. koristeći ga kao argument za tvrdnju da crkva sv. Mihovila postoji puno ranije od 1338. g.

²³⁸ CD, sv. 18, 185.

²³⁹ Kako u više navrata ističe Katić: "Topografske bilješke," 94.; "Fundacionalne," 53., 63.; "Petar Skok: Postanak Splita," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 4 (1955): 196.; "Naseljenje," 180.; *Prošlost*, 87.

²⁴⁰ Katić jedini, s referencama, spominje akte mletačkih providura iz zadarskog arhiva: "Fundacionalne," 68. (bilješka 38.). Pomoću njihovih i podataka iz starijih isprava predlaže ubicaciju crkve na imanje obitelji Parać ili pod obližnju željezničku stanicu: Isto; "Topografske bilješke," 95.

²⁴¹ Usp.: Budak, "Memory," 138., premda autor ispravama Pinča i Plesa eventualno istinitom priznaje tek jezgru. Vidjeti: Isti, *Prva stoljeća*, 36.

²⁴² U okviru ubiciranja svih srednjovjekovnih sela kliške župe: Katić, "Naseljenje," 169-170., 180.

ostatci pokazuju višestoljetni kontinuitet.²⁴³ Dok se crkvu i groblje svakako valja smatrati pouzdanim svjedokom ljudske prisutnosti, manje je sigurno izjednačavati svaki zapisani mikrotoponim s naseljenim mjestom.

5.3. Sv. Juraj od Putalja

Među najistočnije dijelove današnjih Kaštela pripada i brežuljak Putalj na 323 m nadmorske visine.²⁴⁴ Ondje postoji crkvice sv. Jurja po kojoj je ime dobilo čitavo obližnje naselje Kaštel Sućurca,²⁴⁵ koje se danas nalazi pri moru, a u ranom srednjem vijeku bilo je na znatno višem položaju – na samim obroncima planine Kozjak. Tada se spominje kao "villa sancti Georgii", kasnije kao "villa Suzzuaraz", a najstarija vijest o njoj potječe iz čuvene Trpimirove darovnice kojom knez splitskoj Crkvi potvrđuje prava i posjede, među kojima i:

"... *ecclesiam beati Georgii in loco, qui dicitur Putalio...*".²⁴⁶

Burić,²⁴⁷ koji se najviše bavio ovim lokalitetom, skreće pozornost na citiranu formulaciju i uočava da bi ime prvotnog naselja, prije izgradnje ranosrednjovjekovne crkve, možda bilo upravo Putalj. O tom su toponimu iznesena dva mišljenja. Skok²⁴⁸ je znakovitom smatrao sličnost s imenom tračkog grada Pautalia, dok je Katić²⁴⁹ podrijetlo vezao uz prisutnost bunara ili tora kružnog oblika, koje označava latinska riječ "puteus, puteolus". Katićevo nagađanje o postojanju te – suvremenim rječnikom kazano – infrastrukture, neophodne tadašnjim stanovnicima koji su se uglavnom bavili pastirskom djelatnošću, potvrdio je Burićev²⁵⁰ pronalazak zakopanog starog bunara sjeverno od crkve.

Sv. Jurja spominje i Muncimirova darovnica iz 892. g., gdje je sa svim pripadnostima predmet spora između splitskog i ninskog biskupa, pa je zahvaljujući kneževskim ispravama Sućurac jedno od najstarijih naseljenih mjesta zabilježenih u izvorima.²⁵¹ I dok s jedne strane

²⁴³ Zapravo, Katićev stav o selu vezanom uz sv. Mihovila nije sasvim koherentan, budući da u jednom članku (iz prethodne bilješke) govori o "zemljama i kućama oko same crkve", dok u drugom ("Groblje," 147.) na račun nepovoljnog obalnog smještaja osporava sv. Mihovilu mogućnost da bude središte naselja.

²⁴⁴ Lakšem predočenju lokacije koristi procjena Petrinec, *Groblja*, 76., o otprilike polovici visine planine Kozjak.

²⁴⁵ Sanktorem je formiran od "sut", dakle "svet", i svečeva imena "Juraj", što je jedan u nizu primjera toponima kršćanskog podrijetla: Petar Skok, "Postanak Splita," *Anali historijskog instituta u Dubrovniku* 1 (1952): 38.

²⁴⁶ CD, sv. 1, 5.

²⁴⁷ Burić, Čače i Fadić, *Sv. Juraj*, 250-251.

²⁴⁸ Skok, "Postanak," 39.

²⁴⁹ Katić, "Naseljenje," 163.; Isti, *Prošlost*, 56-57.

²⁵⁰ Tonči Burić, "Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 13 (1983): 148. U ovom je članku Burić iznio sumnje u tezu pojedinih autora da je na Putalju bilo prapovijesno naselje, kao i onu Katićevu o kontinuitetu trajnog naselja kroz antiku i srednji vijek. Kasnije će, međutim, rezultati arheoloških istraživanja potaknuti Burića da promijeni svoje mišljenje.

²⁵¹ Kako zaključuje: Delonga, *Latinski*, 94.

znanost drži otvorenim pitanje crkvenih krivotvorina, s druge ostaju neospornima činjenice da je većini podataka sadržanih u vrelima priznata autentičnost i da je splitska nadbiskupija ostvarivala pravo na ovo selo, ujedno njen najznačajniji posjed, najkasnije od 12. stoljeća. Prijepisi isprava iz 11. st. nadalje također spominju crkvu ili *villu* svetog Jurja.²⁵²

Crkva je svakako polazna osnova za upoznavanju lokaliteta Putalj i sva su dosadašnja istraživanja bila usmjerena prvenstveno na nju. Prvi historiografski glasovi o sv. Jurju čuli su se sredinom prošlog stoljeća u okviru pitanja strukturne organizacije srednjovjekovnog Sućurca, potaknutog otkrićem obližnje nekropole Gajine 1898. g.²⁵³ Desetak godina ranije, točnije 1926.-1927. g., don Frane Bulić je u sklopu obnove ruševne crkve izveo kraća iskapanja. O njima nije bilo poznato gotovo ništa, tek Karamanova²⁵⁴ vijest o grobovima koje je tada vidio uokolo putaljskog zdanja. Uzima ih kao jedan od primjera u svojoj tezi da s 11. st. Hrvati napuštaju groblja na redove i započinju ukapati svoje mrtve u blizini crkava, čime nekropolu sv. Jurja datira od 1000. g. nadalje do kraja srednjovjekovnog perioda. Ovo su informaciju, odnosno njeno tumačenje, u nedostatku pouzdane arheološke dokumentacije, preuzimali brojni autori koji su se doticali starohrvatskih tema. Tek je 1984. g. na vidjelo izašla kratka, ali vrlo važna, Karamanova zabilješka o nalazima iz 1920-ih, a pronašao ju je Burić²⁵⁵ u arhivu splitskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Otkriva da su se iskapanja, koje ocjenjuje iracionalnima, vršila ispred južnog i zapadnog dijela crkve, pri čemu su otkriveni "brojni grobovi", među kojima i nekoliko etažnih.²⁵⁶ Zapisan je pronalazak jedne posude, kanala kamenih žlijebova dugog 6 m, karičica, ulomaka stakla i mozaika, fragmenata pleternih skulptura i antičkih natpisa te kasnosrednjovjekovnih novčića. Već se iz ove šture evidencije nalaza dalo naslutiti da je riječ o mjestu ne samo srednjovjekovnog kršćanskog kulta i groblja, premda sam Burić nije bio osobito sklon izlaženju iz tog vremenskog okvira. To su, pak, učinili Katić,²⁵⁷ Omašić²⁵⁸ i Kečkemet.²⁵⁹ Da su njihove sugestije o tisućljećima dugom kontinuitetu ljudske prisutnosti na Putalju bile točne, konačno je potvrdila arheološka

²⁵² Popis tih dokumenata: Burić, "Villa," 314-316.; Ante Piteša, "Sv. Juraj na Putalju u Kaštel Sućurcu," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 102-103. Ovdje nisu navedeni jer je prošlost Putalja prilično jasna.

²⁵³ O tome detaljno unutar cjeline o Gajinama na str.

²⁵⁴ Karaman, "Iskopine društva," 2., 35., 37.

²⁵⁵ Burić, "Villa," 311., prema čemu slijede podaci iz Karamanova teksta. Popis nalaza i u: Isti, "Sv. Juraj," 78.

²⁵⁶ Ovo je potvrdio i sudionik iskapanja iz 1926. g., gosp. Roko Barić rođen 1911. g., kojeg je 1980-tih intervjuirao Burić: "Villa," 311.: bilješka 29. Prisjetio se tri reda gusto poredanih grobova s malo nalaza.

²⁵⁷ Aludirajući na antički karakter Putalja: literatura iz bilješke 247.; Katić, "Reambulacija," 153.

²⁵⁸ Predlažući mogućnost naselja gradinskog tipa (navodeći tvrdnju dotičnog gosp. Britvića, sućuračkog starosjedioca, o nađenim ostatcima kamenog oružja), uvjeren u antičko značenje: Omašić, *Povijest Kaštela*, 43.

²⁵⁹ Duško Kečkemet, *Kaštel Sućurac* (Kaštel Sućurac: Mjesna zajednica Kaštel-Sućurac, 1978), 15-42.

kampanja 1988.-1989. g. pod Burićevim vodstvom. Primjereno objavljeni rezultati²⁶⁰ dopuštaju da se lokalitet prezentira kao starokršćanski sakralni kompleks čije su ruševine, kao rezultat avaroslavenskih kretanja na istočnojadranskoj obali, privukle novodoseljene Hrvate. Njihov je knez Mislav oko 840. g. dao obnoviti kasnoantičku crkvicu, o čemu svjedoči mali, ali za povijesno-umjetničku analizu dovoljan, broj ulomaka kamenog namještaja, kojim je zdanje tom prigodom opremljeno. Najkasnije tada nastalo je osam starohrvatskih grobova uokolo crkve, uz čije su pokojnike položeni prilozima: dva prstena, par grozdolikih i jedna naušnica s četiri petlje, par karičica, manja kost i lonac, a na temelju kojih Burić zaključuje da su ti ljudi pripadali prvim kristijaniziranim generacijama – onima koji još nisu u potpunosti odbacili rituale poganskog sahranjivanja. Stoga ove grobove datira u prvu četvrtinu 9. st., u početnu fazu razdoblja prijelaza s poganskog na kršćanski način pokapanja.²⁶¹ Arhitektura obnovljene crkve, čiju dataciju u Mislavovo vrijeme potvrđuju pronađeni ulomci, nije sasvim jasna zbog kasnijih zahvata i ukopa, sa sigurnošću se može govoriti jedino o apsidalnom rješenju, ali ne i o broju apsida te lađa. Sa zapada je crkvi bio pridružen manji sklop, eventualno namijenjen boravku uglednika. Sudeći po arheološkim rezultatima, na Putalju srednjovjekovni ukopi nisu nastavljeni sve do konca 11. st. kada se oko sv. Jurja, kako tumači Burić, "centraliziraju" groblja okolnih zaselaka na kojima su se stanovnici pokapali od 9. do 11. st. Formiranje novog groblja nadomak crkve dio je arheologiji dobro poznatog procesa premještanja dotadašnjih grobova na redove na prostore oko crkava, uvjetovanog složenim promjenama u društvu.²⁶² Tada sv. Juraj gubi karakter vladarske zadužbine i postaje običnom župnom crkvom koja je služila ne samo kao mjesto religijske službe, već i ukopa. Mlađem groblju pripada otprilike 400 grobova, njih 70% otkriveno je i istraženo u posljednjem nizu arheoloških kampanja, što su se produžila do 1995. g. Ustanovljene su dvije faze: starija iz 12.-13. st., za čijeg su trajanja smanjene dimenzije crkve, i mlađa iz 14.-15. st., kada je na temeljima romaničke izgrađena nova gotička crkva – njoj se pripisuje sačuvana apside. Za nakit, dijelove odjeće i priloge iz grobova Burić, oslanjajući se na katalog s detaljnim analizama predmeta, konstantira da su različitih tipoloških osobina, a kronološki ih razvrstava

²⁶⁰ Najprije u Burićevom prikazu iz 1989. g. ("Sv. Juraj"), a opširno u monografiji iz 2001. g. (Burić, Čače i Fadić, *Sv. Juraj*, 151-306., prema kojima su ovdje doneseni podaci.

²⁶¹ U dataciji osam najstarijih starohrvatskih grobova od posebne je važnosti bila prisutnost tzv. grozdolikih naušnica s povijenim petljama, inače iznimno rijetkih u grobovima kristijaniziranog horizonta, odnosno karakterističnih za groblja poganskih osobina. Maja Petrincec (*Groblja*, 200-201.) slaže se s Burićevim vremenskim okvirom (Burić, Čače i Fadić, *Sv. Juraj*, 250-252.), neznatno ga proširujući na početak druge polovice 9. st. Također otvara sasvim privlačnu mogućnost da je nastavak uporabe tih naušnica kroz 9. st. lokalna pojava, budući da se pet od šest grobalja s zabilježenim pronalaskom ovakvog nakita nalaze u bližem zaleđu Splita.

²⁶² Za ovo pitanje, osim Burićevih radova, vidjeti npr.: Petrincec, *Groblja*, 277-279.

u romanički, gotički i renesansni period. Ističe razliku između odlika tog korpusa s artefaktima starohrvatskog kulturnog kruga iz osam grobova 9. st.²⁶³ Time se ujedno priklanja tradicionalnoj podjeli faza srednjovjekovnog pokapanja kakvu je zacrtao Karaman, a slijedi većina istraživača.

Polazeći od sigurno utvrđenih arheoloških pokazatelja, sv. Jurja na Putalju treba uvrstiti među najranije dokaze kršćanskog opredjeljenja hrvatske kneževske loze, pri čemu se još jednom uspostavlja čvrsta veza između materijalnih i pisanih relikata prošlosti. I dok za mnoge od okolnih starohrvatskih lokaliteta nedostaju argumenti jedne ili druge vrste kako bi se pratio njihov razvoj kroz stoljeća, za Putalj se nedvojbeno može govoriti o kontinuitetu koji premašuje starohrvatsko doba, i to na oba kraja kronološkog spektra. Unutar tog, ovdje najvažnijeg, starohrvatskog okvira, pak, vladarska je zadužbina odigrala ključnu ulogu u formiranju budućeg naselja koje se svojom važnošću očito isticalo među ostalim posjedima istog vlasnika, a to je bila splitska nadbiskupija. Sama crkva sv. Jurja izgubila je na važnosti izgradnjom kasnogotičke crkve Gospe od Hladi, kamo se sa spuštanjem središta sela bliže morskoj obali premjestilo i njegovo groblje.

5.4. Sv. Martin u Vranjicu

Jugoistočno od ušća Jadra, između Splita i Solina, nalazi se mali poluotok Vranjic, povezan s kopnom uskom, oko 150 m dugom, zemljanom prevlakom. Ime je poteklo vjerojatno od ranijeg *Vrana*, dakle slavenske riječi za pticu čija je prisutnost obilježila čitav niz mjesta te im formirala imena.²⁶⁴ Prvi spomen tog imena krije se u jednoj kraljevskoj ispravi iza termina:

"... *que olim regalis erat insula, que vocatur Durana*".²⁶⁵

Taj je dokument sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća bio zagubljen u splitskom Kaptolskom arhivu i za njega se znalo jedino od starijih povjesničara. Obilježen je s nekoliko

²⁶³ Sporan je dio brončane kopče, na kojeg me upozorila Maja Petrinec – na čemu joj srdačno zahvaljujem. Dok Burić taj predmet, otkriven izvan groba, smatra gotičkim ne nalazeći mu analogije, autorica ga drži petljom ostružne garniture ranokarolinške provenijencije, podupirući svoju teoriju izravnom analogijom s luksuznim petljama iz dječjeg groba u kninskoj Biskupiji. Zaključuje da ovaj nalaz, karakterističan za kneževske grobove, potvrđuje Putalj kao crkvu vezanu uz vladarsku dinastiju. Iz: Maja Petrinec, "Brončana petlja ranokarolinške ostružne garniture s Putalja iznad Kaštel Sućurca," *Archaeologia Adriatica* 4 (2010): 53-59.

²⁶⁴ Skok, "Postanak," 55-56.

²⁶⁵ CD, sv. 1, 41.

kontroverzi – među njih pripada i polemika o pronalasku.²⁶⁶ Kronološke probleme koji proizlaze iz nesklada među sadržanim vremenskim oznakama moguće je razriješiti na više načina, no najuvjerljivijim se čini Stipišićev prijedlog da se za godinu izdavanja umjesto zapisane 950. uzme 969.,²⁶⁷ prihvaćanog kojeg uz auktorovo ime, a ono je Krešimir, treba dodati redni broj II, što dovodi do osobe dinasta Mihajla Krešimira II. On je, većina diplomatičara u to ne sumnja, dao zabilježiti darovanje Vranjica i drugih solinskih zemalja devetorici svojih pouzdanika,²⁶⁸ koji su na otočiću sagradili crkvu:

"... *ad honorem santi Martini et sancti Stephani pape nec non et beate Marie...*"²⁶⁹

U nastavku isprave popisani su posjedi iz okolnog solinskog područja, koje je devetoro kraljevih suradnika kupilo za crkvu. Iz ovih vijesti izvedeni su dalekosežni zaključci o ranosrednjovjekovnoj povijesti cjelokupnog prostora, poput Lučićevog da je splitski teritorij dotičnog razdoblja morao biti vrlo malen, budući da je već Vranjic – dakle mjesto u neposrednoj blizini Splita – bio pod vlašću hrvatskog kralja. Štoviše, prije ustupanja devetorici bio je *territorium regale*. Kao takvim, objašnjava Barada, vladar je mogao slobodno raspolagati, jer je bila riječ o patrimonijalnom dobru.²⁷⁰ Ukoliko je ispravno povjerenje u ovo vrelo, osnutak vranjičke crkve sezao bi u sredinu 10. st. Ona i danas nosi ime sv. Martina, a zajedno s otokom i svim svojim posjedima kasnije je prešla u ruke splitskog nadbiskupa. O detaljima tog procesa nema podataka u sačuvanim dokumentima, sigurno je jedino da je Menza uspješno polagala pravo na Vranjic od početka 13. st.²⁷¹ Kako je nadbiskup došao do vlasništva nad otočićem, kojeg će od kasnog srednjeg vijeka braniti podigavši obrambenu kulu na rtu što Vranjic danas čini poluotokom, može se samo nagađati.²⁷² Za ovaj su lokalitet postavljena i neka druga pitanja. Ivanišević je primjerice mišljenja da se mjesto "apud curtem sancti Martini" iz kronike Ivana Đakona odnosi na

²⁶⁶ Između Jakova Stipišića i Stjepana Antoljaka, koji su u svakom slučaju i najviše doprinijeli razumijevanju tog izvora. Sažetu kronologiju diskusije o pronalazaču, kao i pregled izdavanja, vidjeti u članku Milana Ivaniševića koji se posljednji bavio ovom temom: "Otok hrvatskog vladara," *Tusculum* 1 (2008): 116.

²⁶⁷ I sam je Ivanišević, uz vlastito objašnjenje, skloniji Stipišićevom rješenju: Isto, 119.

²⁶⁸ Mogućnosti tumačenja određenih pojmova vezanih uz devetoricu darovanih i njihov točan broj (s obzirom na deset tekstom evidentiranih imena) s referencama na autore donosi: Ivanišević, "Povijesni izvori," 49. Mogućnost rodbinske povezanosti devetoro uglednika, čime bi se vranjička crkva bila primjer obiteljske zadužbine, iznosi: Mirjana Matijević-Sokol, "Latinska epigrafija otoka Krka od 9. do 12. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji novopronađenog natpisa u gradu Krku," u *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić: radovi međunarodnog znanstvenog skua o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.)*, ur. Tomislav Galović (Malinska; Zagreb: Općina Malinska, Sveučilišna knjižnica et al., 2011), 749.

²⁶⁹ CD, sv. 1, 41.

²⁷⁰ O zapažanjima Lučića i Barade prema: Duško Kečkemet i Ivo Javorčić, *Vranjic kroz vijekove* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1984), 49-50.

²⁷¹ Isto, 50.

²⁷² Kako čini Kečkemet kroz dvije opcije - darovanje otoka Crkvi ili njena kupnja dotičnog: Isto, 52-53.

vrانjičku crkvu istog titulara, no to je neodrživo.²⁷³ Kečkemet sugerira postojanje "barem nekog života" na Vranjicu u razdoblju kraljevske vlasti, sukladno pretpostavci da je crkvu sv. Martina netko morao pohađati i uzdržavati, premda šutnja izvora i nedostatak arheoloških dokaza sprječava donošenje zaključka o istaknutijem mjestu.²⁷⁴

6. NEKROPOLE SOLINSKOG PODRUČJA

6.1. Gajine

Mikrotoponim Gajine označava predjel na 120-200 m nadmorske visine na jugozapadu Putalja.²⁷⁵ Istok Gajina, čije ime znači šumoviti kraj, obilježavaju dva terasasta polja imena Veliko i Malo Letnje, a zapad velika kamena padina zakrivljena u obliku slova S.²⁷⁶ Ne spominju se u sačuvanim izvorima pa su stoga za proučavanje njihove prošlosti na raspolaganju jedino arheološki podatci. Prvi se javljaju 1898. g. slučajno pronađeni kosturi – o iznenađujućim rezultatima svojih poljodjelskih radova "Bihać" su izvjestili sućurački seljaci, njih četvorica, što je potaknulo iskopavanja slijedeće godine. Na međusobno bliskim česticama seljaci su pronašli različit broj grobova, ukupno njih preko 160. Nije vođena dokumentacija arheološke kampanje, a sam Bulić tek je povremeno posjećivao iskopine te se o njima zna samo na temelju izvješća koji je mjesni učitelj podnio na skupštini društva.²⁷⁷ Od nalaza najvažniji je svakako nakit – najbronije su karičice, jednojagodne naušnice i prstenovi – dok posebnu pažnju privlači spomen dvaju kokošnjih jajeta, od kojih se jedno raspalo pri otkriću, i hrpa probušenog rimskog te bizantskog novca za koju se pretpostavlja da je sačinjavala ogrlicu. Karaman,²⁷⁸ prvi u nizu autora koji su se osvrnuli na predmete s Gajina, ostavlja do danas važeću, premda nešto proširenu, dataciju nekropole u razdoblje 9.-10. st., pri čemu njen inventar smatra tipičnim starohrvatskim. Novija znanstvena djela smatraju da ovo

²⁷³ Ivanišević, "Otok," 116., 120. Autor prestrogo, a bez konkretnih dokaza, sudi o dosegu vlasti hrvatskog kralja, koja po njemu nije prelazila Klis na istoku ni Vranjic na jugu, što je gledište koje posve zaobilazi predjele na zapad od Solina sa zasvjedočenom hrvatskom prisutnošću (Žrnovnica, Tugare, Podstana itd.). Svakako je bolje ostati uz općeprihvaćenu ubikaciju Đakonovog sv. Martina u poljičko primorje.

²⁷⁴ Citirane riječi unutar teze o naselju: Kečkemet i Javorčić, *Vranjic*, 51., 53.

²⁷⁵ Prvi je udaljenost od sv. Jurja procijenio Karaman na svega 150 m: "Iskopine društva," 4., da bi ga ispravio Katić tvrdnjom kako je riječ o više od 2 km: "Naseljenje," 162. Omašić se, pak, zalagao za 1 km razlike: *Povijest Kaštela*, 34., i njegovo se mišljenje može smatrati točnim jer je najbolje poznao topografiju Kaštela.

²⁷⁶ O položaju mjesta iz: Omašić, *Povijest Kaštela*, 33.; Ante Piteša, "Gajine u Kaštel Sućurcu," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 99.

²⁷⁷ Sačuvano kao zapisnik 6. skupštine "Bihaća", iz kojeg informacije prenose svi kasniji autori. Ovdje navedeni podaci o istraživanjima iz: Burić, "Villa," 309.; Piteša, "Gajine," 100., gdje su i detaljne reference na zapisnik.

²⁷⁸ Karaman, "Iskopine društva," 4., 38.

groblje pripada 9.-11. st.²⁷⁹ Nekoliko je pitanja proizašlo iz zanimanja arheologa za Gajine. O okomito postavljenom kamenom klinu, koji je po nekima²⁸⁰ vjerojatno označavao jedan od grobova, nije mudro donositi dalekosežne zaključke, budući da nisu poznate okolnosti otkrića. Pronalazak jajeta povezuje se s ostacima poganskih shvaćanja zagrobnog života i nakon prelaska stanovnika na kršćanstvo,²⁸¹ sukladno čemu je dopušteno povezivati ovu nekropolu s prvim generacijama kristijaniziranih Hrvata. S obzirom na broj grobova, ona prednjači veličinom u skupini dosad zabilježenih kršćanskih grobalja na redove na prostoru hrvatske kneževine.²⁸²

U vezi s opsegom nekropole nezaobilazno je pitanje njene pripadnosti određenom naselju. Prije svega valja imati na umu da izvori ne poznaju Gajine niti je ustanovljena neposredna veza između nekog drugog imena s ovdje promatranim mjestom, što svakako historiografima otežava posao. Također je značajna činjenica da ovo groblje nije bilo pridruženo određenoj crkvi, što ne čudi s obzirom na njegovu dataciju. Time se otvara prostor za domišljanja, u kojem je nekoliko autora pokušalo razjasniti razvoj lokaliteta, imajući kao glavni orijentir prvenstveno njegovo napuštanje u 11. st. Karaman²⁸³ je prvi, kao što je primijećeno u mnogo slučajeva prije ovog, iznio tumačenje groblja na Gajinama, sugerirajući vezu s putaljskom crkvom. Smatrao je da je ono napušteno najkasnije u 11. st., a ukopi su nastavljeni uokolo sv. Jurja, što potvrđuje prisutnost tamošnjeg groblja koje se datira upravo od tog vremena nadalje. Premda nije obrazlagao tu vezu, s obzirom na njegov stav o pokapanju mrtvih u neposrednoj blizini postojećih naselja, može se naslutiti Karamanova teza da je "villa sancti Georgii" imala dva groblja koja su slijedila jedno za drugim: Gajine, a potom Putalj. Slijedeći koji se dotaknuo teme bio je Katić,²⁸⁴ ispravljajući Karamanovu procjenu udaljenosti između Putalja i Gajina te iznoseći tvrdnju da je današnji Kaštel Sućurac nastao sukcesivnim selidbama naselja koje je moguće pratiti s premještanjem njihovih nekropola. Pritom Katić Gajine smatra zasebnim selom i nedostatak crkve ne vidi kao zapreku svom zaključku. Dapače, očekuje ju bliže moru i dokazuje njeno postojanje poznatim lukom sa Sustipana u Kaštel Sućurcu. Uz još jedno selo povezano s tom hipotetskom crkvom, broj

²⁷⁹ Vidjeti npr.: Burić, "Villa," 309., 316., s pripadajućim bilješkama o starijoj literaturi; Petrinec, *Groblja*, 208.

²⁸⁰ U ovoj pretpostavci Piteša, "Gajine," 100., slijedi Karamana ("Iskopine društva," 6-8., 26., 30.) koji prenosi nagađanje "Bihaćeva" izvestitelja, premda u više navrata sam napominje da nigdje nisu ustanovljeni ni humci ni križevi. Petrinec, *Groblja*, 103., izričito naglašava da ni u jednom dosadašnjem slučaju ovog razdoblja nije zapaženo vanjsko obilježavanje ukopnog mjesta. Prema tome, spomenuti bi grob bio začuđujuća iznimka.

²⁸¹ Primjerice: Karaman, "Iskopine društva," 18.; Katić, "Naseljenje," 162.; Omašić, *Povijest Kaštela*, 34.; Matijević-Sokol i Sokol, "Quedam," 423.

²⁸² Petrinec, *Groblja*, 102. Burić, "Villa," 316., smatra da pripada srednjim ranosrednjovjekovnim nekropolama.

²⁸³ Karaman, "Iskopine društva," 2., 4., 37.

²⁸⁴ Katić, "Naseljenje," 162-165.; Isti, "Reambulacija," 153.

naselja tog područja penje se na četiri kada se promatra Katićevo rješenje, po kojem su putaljskom posjedu pripadala dva sela: ono kod crkve sv. Jurja te ono kod crkve Gospe od Hladi, obilježeno toponimom Sèla, a koja se u kasnom srednjem vijeku sjedinjuju uslijed spuštanja Putalja prema moru, da bi u konačnici opstalo samo ono najbliže obali – koncentrirano oko nadbiskupove utvrde Lučac. Burić je za ovakvo tumačenje točno ustvrdio da sadržava logičku pogrešku,²⁸⁵ dok boljim ocjenjuje Omašićevo²⁸⁶ obrazloženje koje se zasniva na Katićevom modelu. Ono također predviđa, premda ne ubicira, više naselja uokolo Putalja koja se kroz stoljeća približavaju moru, smjestivši se na području Sèla – time je izbjegnuta Katićeva simultanost vremenski nepodudarnih mjesta. Burić,²⁸⁷ pak, u vlastitom prijedlogu Gajine promatra u zajedničkom okviru s drugim sućuračkim lokalitetima. Prednost njegovog dokaznog postupka je napose u sistematizaciji podataka prikupljenih s terena i iz arheološke dokumentacije, pomoću koje je ustanovio da je na terenu imena Orišine, iznad samih Gajina, a paralelno s Putaljem, oko 1903. g. pronađeno 13 grobova čiji su nalazi zagubljeni prije negoli je dotično mjesto zabilježeno u literaturi. Na osnovi šturih vijesti o dvjema naušnicama te izostanku crkve, pretpostavlja da je riječ o ranosrednjovjekovnoj nekropoli. S novootkrivenim Orišinama, na promatranom području nalaze se četiri groblja, od kojih su dva s crkvom (sv. Juraj i Gospa od Hladi), a dva bez sakralnog objekta (Gajine i Orišine). Burić se u razaznavanju naseobinskih položaja služi i proučavanjem toponimije, s ciljem uočavanja etimološke jezgre koja bi odavala karakter naseljenog mjesta. Po njemu u obzir dolaze toponimi Putalj, Sèla i Krtine.²⁸⁸ Pridajući svim ovim podacima one iz vrela, a oni govore isključivo o jednom selu, zaključuje da su "nekropole i crkve jedini čvrsti orijentir za analizu". Predlaže da se jaz između informacija iz izvora i onih arheoloških premosti razumijevanjem prostorne strukture Sućurca u kojoj bi se ono sastojalo od više zaselaka, od kojih svako ima svoju nekropolu, ali ne i crkvu – budući da u pravilu ona pripada selu u cjelini. Tako dijeli promatrano selo na četiri zaselka: nekropolu Gajine drži grobljem naselja u Krtinama; nekropoli Orišine ne pronalazi točnu lokaciju naselja, no spominje predaju koja poznaje zaselak visoko pod Kozjakom; Putalj koji s nekropolom i crkvom sv. Jurja u 11. st. preuzima funkciju središnjeg seoskog groblja; nekropolu i crkvu Gospe od Hladi koja u 15. st.

²⁸⁵ Burić, "Villa," 308., u samo jednoj rečenici iznosi da su Katićevo istodobno postojanje i premještanje više sela neodrživi. Pretpostavljam da se taj zaključak prije svega temelji na Katićevom netočnom datiranju crkve Gospe od Hladi u 9. st., s odbacivanjem kojeg otpada i mogućnost istovremenog postojanja sela na Putalju i onog kod te u biti kasnosrednjovjekovne crkve.

²⁸⁶ Omašić, *Povijest Kaštela*, 44.

²⁸⁷ Burić, "Villa," 308-323., odakle su preuzete sve informacije o autorovoj teoriji.

²⁸⁸ Ime Krtine se odnosi na zemlju južno od Gajina, gdje se nalazila *villa rustica*, a također su pronađeni starokršćanski kapitel i kasnosrednjovjekovni prsten. Omašić vjeruje da ime potječe od "curtis": isto, 313.

nasljeđuje centralizirani karakter sv. Jurja.²⁸⁹ Ukupno gledajući, Burićeva teza ne uključuje višekratne seobe, za razliku od ranijih, priznavajući tek preseljenje oko kaštela u vremenima osmanske opasnosti. Premda je njegovo razlikovanje *villa – vicus* novost u definiranju načina na koji je sućuračko područje bilo formirano u srednjem vijeku, ostvaruje model koji je u prednosti pred ostalima, lišen potrebe da dokazuje upitnu konstrukciju o trostrukoj seobi jednog sela tijekom par stoljeća u nevelikom arealu od nekoliko km². S druge strane, slaba bi mu točka mogla biti ubiciranje Krtina kao zaselka čiji su se stanovnici pokapali u Gajinama, jer su Krtine mnogo bliže moru od uzorka tipičnog pretkaštelanskog naseobinskog položaja, za koji su povjesničari ustvrdili da se u vremenima po doseljenu Hrvata nalazio visoko na obroncima Kozjaka gdje tlo obiluje vodom.²⁹⁰ K tome je sporno dopušta li tamošnji pronalazak jedne naušnice, vjerojatno iz 13. st., da se lokalitet proglasi srednjovjekovnim naseljem. No, bez obzira na ove nedoumice, Gajine, a zajedno s njima i Orišine, Putalj te Sëla, svjedoče o naseljenosti sućuračkog područja u najranijim stoljećima slavenske prisutnosti.

6.2. Područje zapadno od amfiteatra

Približavajući se Solinu sa zapada, nakon pretkaštelanskih slijede nekropole koje se dotiču rubnih prostora što su djelili novodoseljene Hrvate od najočitijeg relikta rimske prisutnosti, odnosno ruševina Salone. Nedaleko njenog najmonumentalnijeg spomenika, koji je ujedno pripadao obodu grada, na dva su mjesta pronađeni srednjovjekovni grobovi čije se postojanje dovodi u vezu sa slavenskim, dakle hrvatskim, stanovništvom.

6.3. Sv. Nikola

Premda još nije sasvim jasna veza između crkvice sv. Nikole i obližnjeg groblja koje je definitivno starije od same građevine, valja najprije pojasniti njen položaj budući da je nekropola neodvojiv dio istoga. Sv. Nikola je smješten na visokom grebenu sjeverozapadno od amfiteatra, zaklonjen iza duže padine i dvostruko udaljeniji od mora nego što se pretpostavlja za crkvu sv. Mihovila. Groblje u blizini sv. Nikole donekle je istraženo samo jednom i to u nepovoljnim okolnostima. Njegov srednjovjekovni, starohrvatski, sloj opisao je

²⁸⁹ O zaselku kod Gospe od Hladi, priznaje Burić, nema argumenata o postanku prije 15. st., no znakovitim drži s njime povezani toponim (Donja) Sëla: isto, 320.

²⁹⁰ Počevši od Katića ("Naseljenje," 180-181.; "Groblje," 147.), čiju konstataciju preuzimaju npr.: Omašić, *Povijest Kaštela*, 37., 46-47.; Burić, "Villa," 306., 314., 317.; Babić, "Sudbina," 31.; Delonga, *Latinski*, 94.

Katić²⁹¹ koji iznosi saznanja tamošnjih seljaka o devastaciji grobova 1911. g., kada su radnici novootvorenog kamenoloma pri kopanju lapora nedaleko crkve naišli na neoznačene ukope. Ne želeći da "Bihać" zaustavi radove zbog arheološke kampanje koja bi uslijedila, vijesti o ovom nalazištu su prešućene, a svi eventualni nalazi odvezeni na eksploataciju zajedno sa sirovinom. Tek s projektom proširenja ceste 1954. g. omogućeno je kakvo-takvo istraživanje, budući da su tamošnji grobovi trebali biti porušeni zbog izgradnje prometnice.²⁹² Tom su prilikom, u nedovoljnom vremenskom roku i ograničeni tehničkim uvjetima započete cestogradnje, djelatnici splitskog Arheološkog muzeja pretražili, a odmah potom i zakopali, grobove na cestovnom pravcu, izuzimajući pronađene predmete. Riječ je o groblju višestoljetnog kontinuiteta čiji najstariji grobovi potječu vjerojatno iz 3. st., dok je starokršćansko razdoblje zasvjedočeno ostacima jednoapsidalne crkvice tog vremena. Neki od grobova položeni su na njenim temeljima, što govori u prilog Katićevoj dataciji istih u starohrvatsko doba, čemu se argumentacijom pridružuje i uočena grobna arhitektura. O dataciji nalaza nakita nije postignut kompromis – od priloženih dragocjenosti najsporniji, ujedno i najveći, dio su trojagodne naušnice ukrašene filigranskim tehnikama. Autori ih različito datiraju unutar širokog raspona od 9. do 15. st.²⁹³ Ukupno su otkopana 33 groba čiji postanak Katić stavlja u okvir 9.-12. st., a u većini njih zabilježena je ispremiješanost mnoštva kostiju i nekoliko lubanja,²⁹⁴ što tumači kao kasnije ponovne upotrebe ukopnih mjesta kod kojih se nailazilo na rimske ili ranosrednjovjekovne grobove, a ponekad i na oboje. Pritom se iste uklanjalo ili preinačivalo u kasnosrednjovjekovne grobove, smještajući zatečene kosti pokraj novosahranjenog mrtvaca. Te ukope Katić datira 14.-15. st., držeći da je groblje napušteno za osmanskih prodora, kada se stanovništvo razbježalo. Za srednjovjekovno naselje čije su generacije pokapane na ovoj nekropoli smatra da nije bilo veliko – u najranijim stoljećima hrvatske prisutnosti na zapadnoj strani Salone očekuje tek "tragove pastirskog života", što je u skladu s njegovim tumačenjem naravi ranosrednjovjekovnih lokaliteta uokolo Putalja. Pretpostavljeno središte tog sela je i danas postojeća crkva sv. Nikole, čiji je prvi

²⁹¹ Opis grobova i pronađenog nakita publiciran je četiri godine nakon arheoloških zahvata u: "Groblje," 134-151. Kasniji kraći osvrti u: "Naseljenje," 170.; *Prošlost*, 87-89. Iz ove su literature preuzeti svi izneseni podaci.

²⁹² Kod sv. Nikole bilo je otprije poznato groblje sa stećcima, za koje je Katić još 1949. g., prije buduće arheološke akcije, naslutio da je starije od tuskih vremena: "Topografske bilješke," 95.

²⁹³ Za pregled mišljenja najbolje vidjeti: Radomir Jurić, "O srednjovjekovnom nakitu kod crkve sv. Nikole u Solinu," *VAHD* 85 (1992): 167-176., s odgovarajućim referencama na stariju literaturu. Taj se autor opredjeljuje za kasnosrednjovjekovnu dataciju nalaza, što je dopušteno temeljem iznesenih analogija.

²⁹⁴ Iz Katićeva izvještaja proizlazi da se broj lubanja u tri groba penje na čak devet, dok je u samo pet grobova pronađen tek jedan kostur (u to ne ulaze grobovi br. 5, 7, 13 i 19 za koje ne spominje ljudske ostatke).

sačuvani spomen iz 1392. g., a Katić je sklon mišljenju da je i prilično starija.²⁹⁵ Ne treba, dakako, odbaciti ni mogućnost postojanja sakralnog objekta upravo iz starohrvatskog doba negdje na neistraženom djelu nekropole.²⁹⁶ Naime, zapadno od izgrađene ceste groblje se nastavlja, no ondje se 1954. g. nije istraživalo. Katićeve nade da će se realizirati novi arheološki radovi do danas se nisu ispunile. Na takvom nepotpunom poznavanju lokaliteta bolje je ne upuštati se u kategorične procjene veličine naselja, onog čije je to ukapalište bilo, budući da još nije sasvim sigurna ranosrednjovjekovna faza istog. Ona jest prilično izgledna, ako se uzme u obzir uzorak pretkaštelanskih nasebinskih položaja – na padinama udaljenima od mora – kojem je lokacija sv. Nikole podosta bliska. Valja svakako imati na umu Katićev prijedlog da se iz tog, zasada samo potencijalnog, naselja razvio Smoljevac, povijesno zajamčeno kasnosrednjovjekovno selo koje i danas postoji na granici Solina i Kaštela.

6.4. Zapadna salonitanska nekropola

Istraživanja jedne od gradskih nekropola Salone, one koja se po svom položaju zove Zapadna, iznjedrila su i 17 srednjovjekovnih grobova. Provedena su u okviru veće arheološke kampanje zaštitnog karaktera 1986.-1987. g., a dotični su grobovi pronađeni sjeverno od ceste Solin – Kaštela, na istočnom kraju antičke nekropole. Jedini detaljniji podatci o srednjovjekovnim ukopima potječu iz rezultata detaljne antropološke analize koju je obavila Fanica Veljanovska.²⁹⁷ Ona je pomoću preciznih bioantropoloških mjerenja i klasifikacija opisala populaciju čiji su ostatci otkriveni. Riječ je o skeletnoj grupi 21 pojedinca, budući da su u jednom grobu bile sahranjene četiri osobe, a među preostalih 16 grobova jedan je bio s dvojnim ukopom. Osim kostura, u grobovima je pronađen i jednostavan nakit – karičice te prstenje, no on arheolozima nije bio dostatan za točniju dataciju.²⁹⁸ U prvom se planu

²⁹⁵ Skreće pozornost na: a) crkvene posjede čije otuđenje zabranjuje ban Nikola Gorjanski ispravom iz 1392. g., u čemu vidi dokaz dugotrajnog postojanja crkve jer je za pribavljanje zemalja potrebno duže vrijeme, b) podatak da specifična kombinacija titulara koji se u sv. Nikoli slavi uz glavnog patrona crkve potječe iz 13. st. ("Groblje," 147.: bilješka 11.). Na drugom mjestu ("Reambulacija," 151.) primjećuje da registar dobara splitske nadbiskupije iz 1397. g. ne navodi sv. Nikolu, što Katića začuđuje, no ne sugerira moguć uzrok izostanku. Mišljenja sam da bi razlog bio u nedovoljno točno izrađenoj reambulaciji, za čiju je prvu verziju sam Katić ustanovio da nije bila potpuna (vidjeti bilješku 113.). Naime, zemlje u okolici amfiteatra zapisao je upravo Ladislav, prvi reambulator čiji su previdi uzrokovali kasnije dopunjavanje dokumenta, a sv. Nikola nije uveden ni u proširenu verziju popisa koja započinje sa sv. Jurjem od Putalja. Zabačeni smještaj sv. Nikole na području koje je "granica" dvaju verzija reambulacije mogao je uzrokovati ovakvu pogrešku.

²⁹⁶ Ovu opciju dopušta čak i autor koji nalaze iz 33 groba drži kasnosrednjovjekovnima: Jurić, "O srednjovjekovnom nakitu," 175.

²⁹⁷ Veljanovska, "Srednjovjekovni skeleti," 233-255. Zaključke iste sažeto prenosi: Aida Šarić, "Zapadna salonitanska nekropola-ranosrednjovjekovni grobovi," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 113-114. Sve ovdje iznesene informacije potječu iz članka F. Veljanovske.

²⁹⁸ Kako iz publiciranih rezultata istraživanja cjelokupne nekropole, autora Branka Kirigina, prenosi: Veljanovska, "Srednjovjekovni skeleti," 233.: bilješka 1.

pojavljaju podatci statističke prirode, pa tako proizlazi da je prosječan životni vijek promatrane grupe bio dosta kratak: 26,5 godina, što je rezultat velike smrtnosti djece koja je utvrđena prisutnošću šest najmanjih kostura. Međutim, kada se odrasli razmatraju zasebno, životni im je vijek prilično dug: 47,5 godina, što je nemalo razdoblje ako je u pitanju srednji vijek. Unutar odraslog dijela populacije primjetan je nesrazmjer u zastupljenosti spolova jer proračun upućuje na činjenicu da je na svakih 100 muškaraca dolazilo samo 30 žena. Najvjerojatnijim uzrokom ovakvog nesklada autorica drži nedovoljnu istraženost nekropole, budući da prisutnost visoke stope dječjeg mortaliteta ukazuje na prirodnu biološku populaciju. S obzirom na fizičke karakteristike pokojnika, može se govoriti o snažnoj građi kod muškaraca, a gracilnoj kod žena. Također je očigledna pripadnost analizirane grupe slavenskom tipu, pri čemu autorica istraživanja skreće pozornost na utvrđeno krvno srodstvo između dvaju članova. To ju zapažanje, zajedno s činjenicom da je skeletna skupina antropomorfološki veoma homogena, vodi k zaključku da je na Zapadnoj nekropoli pokopana zatvorena zajednica Slavena u prvoj fazi naseljavanja. Kako se gornju granica iste proteže do 10. st., jasno je da se u slučaju 17 ovdje dotaknutih grobova radi o ranosrednjovjekovnim ukopima koje valja povezati sa starohrvatskim kulturnim krugom.

6.5. Glavičine u Mravincima

Među najveća dosad iskopana groblja na redove s isključivo kršćanskim načinom ukopa pripada i ono pokraj mjesta Mravinaca,²⁹⁹ smještenog jugoistočno od Klisa na lijevoj obali Jadra. Položaj Glavičine, na kojem su pronađeni starohrvatski grobovi, odnosi se na mali brijeg kojim se k rijeci silazi od uzvisine zanimljivog i vrlo starog imena Sutikva,³⁰⁰ s čije se sjeverozapadne strane u srednjem vijeku pružao Prosik, veliki posjed splitskog nadbiskupa. Inicijativa da se na Glavičinama započne s arheološkim istraživanjima došla je od "Bihaća", kojemu se s nekoliko slučajno otkopanih predmeta u jesen 1937. g obratio jedan seljak iz Mravinaca. Već nakon prvog posjeta lokaciji, nasreću tada nenaseljenoj, uprava je društva zaključila da se radi o starohrvatskim grobovima te organizirala radove koji su zbog loših vremenskih uvjeta odgođeni do proljeća slijedeće godine. Karaman im je kao voditelj prisustvovao svaki drugi dan, da bi cjelokupne rezultate i njihovu interpretaciju objavio u za ono vrijeme izvanredno temeljitom i metodološki naprednom izvješću.³⁰¹ U toj je kampanji

²⁹⁹ Literatura kao u bilješci 280.

³⁰⁰ Toponim *Sutikva* zapravo je sanktorem koji vuče podrijetlo od crkvice sv. Tekle, koja se ondje nalazila, a prvi se put spominje 1208. g. (Katić, "Topografske bilješke," 86., u bilješci 31. referenca na izvor u CD).

³⁰¹ Karaman, "Iskopine društva," 1-44., prema kojem su ovdje izneseni podaci. Autor na više mjesta (12., 18. i drugdje) govori o otkrićima kojima je osobno svjedočio prilikom otvaranja grobova.

otkriveno 115 grobova tipičnih za groblje na redove kršćanskog horizonta: gusto su poredani u smjeru od zapada prema istoku, oblikom su nepravilne pačetvorine s kamenim klinovima što su tvorili okvir oko pokojnika, dok su veće ploče služile kao dijelovi poklopca. Pronađeni su na maloj dubini od samo 50 prosječnih cm, za koju Karaman pretpostavlja je rezultat stoljetnog snižavanja tla, istodobno nagađajući da su " prvotno bili označeni kakovim znakom na površini zemlje".³⁰² Tragova koji bi upućivali na obilježja ukopnih mjesta nije pronađeno, a jednako tako nije zabilježena ni prisutnost ostataka arhitekture, pa je stoga dopušteno govoriti o ranijoj inačici kristijaniziranih groblja – onoj koja prethodi obveznom pokapanju uz crkve – karakterističnoj za 9. i 10. st. Na taj period upućuju i nalazi, kojih je bilo otprilike u polovici od ukupnog broja grobova: većinom naušnice,³⁰³ prstenovi, jedan niz pločica koje su vjerojatno kao aplikacije obrubljivale pês,³⁰⁴ nožić, glineni pršljen vretena, a naročitu pozornost poklanja se, kao i slučaju prethodno opisanih Gajina, očuvanoj ljustici kokošnjeg jajeta. Ona je otkrivena pokraj kostura dječaka, a općenito je na Glavičinama upadljiv broj dječjih grobova, što je karakteristično za ranosrednjovjekovne nekropole. U 11 grobova otkrivena su dva kostura, dok je dvostrukih grobova bilo osam, a sve ove slučajeve Karaman prispisuje ili obiteljskoj vezi između pokojnika (uglavnom roditelja i djece) ili naknadnom ukopavanju.

Da je groblje na Glavičinama brojalo više od 115 grobova, postalo je jasno 1939. g. kada su mravinački seljaci ponovno naišli na ukope desetak metara od već poznate nekropole.³⁰⁵ "Bihać" je tim povodom istražio daljnjih 15 grobova, a okolne sonde nisu dale rezultate, što ne čudi jer je ova lokacija s dvaju strana omeđena slojem tupine, stoga u njoj Karaman vidi uzrok premještanja groblja na sjever. Ovi su grobovi po načinu izrade i tipu nalaza istovjetni onima koji su otkopani prethodne godine. Katić³⁰⁶ je 1960. g. u jednom članku, dotičući se teme Glavičina, iznio podatak da su stotinjak metara južno od velikog groblja 1948. g. pronađena još četiri starohrvatska groba. O njima u literaturi nema detaljnijih vijesti, no temeljem sveukupne situacije na terenu teško je ne složiti se s Katićevom

³⁰² Ova zasad nedokaziva teorija već je spomenuta u bilješci 278.

³⁰³ Najpoznatiji je luksuzni par srebrnih trojagodnih sljepoočničarki s bilunulastim ukrasom, kojih je poznat vrlo skroman broj primjeraka s hrvatskih nalazišta. Za razliku od uobičajne klasifikacije, koja ih drži standardnim četverojagodnim sljepoočničarkama, ovako ih definira Petrinc, *Groblja*, 220-222., 275-276., koja ih smatra prijelaznim tipom između starijih lunulastih naušnica i mlađih trojagodnih sljepoočničarki s lunulom te ih smješta najkasnije na kraj 9. st.

³⁰⁴ Sačuvan je i bijeli konac kojim su prišivane na odjeću. Petrinc, *Groblja*, 251-252., sve nalaze ovog tipa datira najranije u drugu polovicu 10. st.

³⁰⁵ O tome je izvjestio također Karaman u publikaciji čija je glavna tema bilo istraživanje iz 1938. g. (vidjeti bilješku 299.), i to na str.: 5., 39-40.

³⁰⁶ Katić, "Naseljenje," 166.

pretpostavkom kako se "po čitavom Mravinskom gaju nalaze sporadično grobovi",³⁰⁷ no pritom valja imati na umu da tog *gaja* više nema. Isti je autor dosad jedini ponudio viđenje o smještaju naselja kojem je pripadalo razmatrano groblje, a kojeg prihvaća i Karaman.³⁰⁸ To rješenje tumači da je nekropola na Glavičinama služila selu koje se moralo nalaziti u blizini, točnije u podnožju veoma dobro istaknute uzvisine Sutikve. Premda ovo mišljenje nema konkretnih materijalnih dokaza, teorijsko bi mu uporište svakako bila činjenica da je taj toponim, odnosno u užem smislu crkva sv. Tekle, najranije u izvorima spomenuta lokacija u okruženju Glavičina.

Posebnost u poznavanju dotičnog groblja svakako predstavlja i poduzeta antropološka analiza, koju je nad 27 lubanja 1990. g. proveo Željko Mikić, izvjestivši o njoj kraćim pregledom rezultata.³⁰⁹ Autor istraživanja pretpostavlja da su te lubanje 1937. g. pohranjene Arheološki muzej kao izbor najočuvanijih ljudskih ostataka s Glavičina. Metodama standardne fizičke antropologije ustanovljeno je da su lubanje pripadale odraslim individuama čija je dob bila između 30 i 60 godina, od kojih je bilo 18 muškaraca, a 9 žena. Prema antropološkoj kategorizaciji lubanjskih tipova, svi su oni bili Slaveni. Nije zamijećena njihova genetska povezanost s pripadnicima autohtonog dinarskog stanovništva, iz čega Mikić zaključuje kako u razdoblju do ukapanje ovih generacija na području Glavičina nije došlo do miješanja novopridošlih Slavena i zatečene populacije. Toliko se moglo utvrditi na temelju postojećeg osteološkog materijala. Naime, zbog nedostatka ostalih dijelova kostura ostaju nepoznati mnogi elementi antropološke rekonstrukcije, primjerice oni demografski te antrogenetski, kao i uzroci smrti, te se ovaj dio zajednice koja se ukapala na Glavičinama ne može smatrati prosječnim. S druge strane, s obzirom na premali uzorak analize – ostatke samo 27 od najmanje 134 pripadnika populacije – ne iznenađuje da nije utvrđena rodbinska povezanost između pokojnika koju se zasigurno očekuje u okviru groblja na kojem se, kako je to slučaj s Glavičinama, pokapala jedna zatvorena grupa ljudi.

³⁰⁷ Citat preuzet iz: Isto.

³⁰⁸ O Katićevom mišljenju, objavljenom po otkriću prvih grobova 1937. g. u članku dnevnika "Obzor", prema: Karaman, "Iskopine društva," 4., 40.: bilješka 10.

³⁰⁹ Mikić, "Antropološki profil", 225-232. Sažeto u: Aida Šarić, "Antropološki profil grobova u Glavičinama – Mravince," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 158.

6.6. Majdan

Vrijednošću nalaza među nekropolama solinskog područja ističe se ona na Majdanu, lokalitetu smještenom sjeveroistočno od Šuplje crkve, nedaleko od izvora Jadra i nekadašnje tvornice cementa, uz čiji je rad vezano kako otkriće, tako i devastacija ovog groblja,³¹⁰ zacijelo ne jedinog koji arheologija nije uspjela pravodobno zaštititi od razaranja. Kako u publikaciji³¹¹ namijenjenoj predstavljanju nalaza s Majdana tumači njen istraživač Karaman, sve je započelo na jesen 1933. g. s pripremnim radovima tvornice na iskorištavanju tamošnjih slojeva tupine, za kojih su radnici naišli na ostatke arhitekture i starohrvatske grobove. Žureći da što prije završe ugovoreni posao, nisu o zatečenom odmah obavijestili nadležne pa je došlo do uništenja i raznošenja predmeta. Tek potom biva sa svime upoznata uprava tvornice, koja je informirala "Bihać" o situaciji i predala mu od radnika prikupljen nakit što su ga oni odnijeli iz grobova, kojih je po njihovom svjedočenju primjećeno oko stotinu i to u dva sloja. S proljećem 1934. g. "Bihać" je pristupio sistematskom istraživanju nalazišta, no već je otprije bilo jasno kako je učinjena šteta vrlo velika – na području zahvaćenom radničkim akcijama ostali su tek tragovi zidova koje struka više nije mogla pobliže definirati. Jasno je bilo samo to da je riječ o pravokutnom zdanju s apsidom, no ne i to pripada li ono ranokršćanskom ili srednjovjekovnom dobu. Naime, pronađeni su fragmenti crkvenog namještaja koje se po ornamentici razvrstalo u dvije skupine: ranokršćansku i onu starohrvatsku preciznije određenu u drugu polovicu 11. st.³¹² Arheološko otkrivanje manjeg dijela nekropole, pak, proteklo je u nešto povoljnijim okolnostima. Premda su izgubljene detaljnije spoznaje o dva sloja s otprilike stotinu grobova, nedvojbeno se ustanovilo da preostalih 26, koliko je Bihać otkopao 1934. g., leži na mjestu nekadašnje *ville rustice*.³¹³ Grobna arhitektura u svemu je slična onoj ostalih nekropola na redove u okolici,³¹⁴ a nalazi

³¹⁰ Sokol, "Društvo," 256., dobro primjećuje da se upravo cementna industrija pokazala osobito agresivnom u solinskom kraju. Na važnost mnogih padina Kozjaka i Mosora, za znanost izgubljenih tijekom desetljeća djelovanja obližnjih tvornica cementa, prvi je upozorio: Kečkemet, *Kaštel Sućurac*, 20., a potom i: Rapanić, "Prilog," 192.

³¹¹ Karaman, "Starohrvatsko groblje," 67-97., odakle su preuzeti podaci o tijeku i rezultatima istraživanja te Karamanova mišljenja. Za kraće izvještaje istovremene iskopavanju vidjeti: Isti, "Po ruševinama," 27-28.; Grgin, "Istraživanje," 120-121.

³¹² S Karamanovom datacijom ulomaka u 11. st. složio se npr. Tomislav Marasović, *Dalmatia Praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 3 [Split: Književni krug Split et al., 2011], 228-229., koji je mišljenja da je predromanička crkva izgrađena negdje unutar antičkog zdanja.

³¹³ Karaman piše da pronađeni kosturi tada nisu mogli biti pohranjeni za antropološko proučavanje zbog veoma lošeg stanja u kojem su zatečeni: "Starohrvatsko groblje," 71.: bilješka 4. Zanimljivo je primjetiti kako je već 1934. g. on planirao analize koje će se realizirati tek krajem stoljeća (na osteološkom materijalu prikupljenom sa Zapadne nekropole i Glavičina).

³¹⁴ Petrincec, *Groblja*, 60., (poput: Karaman, "Starohrvatsko groblje," 70.) nalazi da ovo groblje, unatoč predromaničkim fragmentima koji sugeriraju prisustvo crkve, ima sve osobine kršćanskih grobalja na redove.

nakita podupiru Karamanovu dataciju majdanskog groblja u 9.-10. st. Zajedno promatrajući dragocjenosti prikupljene od radnika i one uzete direktno iz grobova, nameću se dva zaključka. Prvi, s obzirom na dva para naušnica od čistog zlata, ogrlicu od osam srebrnih privjesaka presvučenih najplemenitijim metalom te nekoliko srebrnih naušnica, od kojih su neke jagode također pozlaćene, jest da primjerci s Majdana pripadaju među najluksuzniji dosad zabilježeni nakit u okviru nekropola pripisanih hrvatskom kulturnom krugu tijekom stoljeća koja su uslijedila po doseljenju. Drugi je zaključak kako je na dotičnom groblju moguće uočiti duži kontinuitet pokapanja, budući da najvrijedniji nakit potječe iz donjeg od dva sloja grobova koje su uništili radnici, dok je 26 grobova što ih je otkrio "Bihać" pronađeno u jednom sloju i bez dragocjenijih predmeta. Sukladno tim zapažanjima, Karaman formira stav da je u najstarije grobove polagan nakit najveće umjetničke i materijalne vrijednosti, što je u skladu s općeprihvaćenom teorijom da s odmicanjem vremena grobni prilozi postaju sve rjeđi, a njihova kvaliteta sve slabijom. Analogno istoj teoriji, nekropola na Majdanu ne može biti mlađa od 10. st.³¹⁵ Ostaje nepoznato u kakvoj je vezi prestanak ukapanja i podizanje crkve, odnosno možebitno samo obnavljanje prijašnje ranokršćanske. Karaman ne ulazi ni u kakve kombinacije, razabirući jedino da je crkva mlađa od groblja te da je naselje čiji su stanovnici pokapani na Majdanu vjerojatno nestalo s tatarskom invazijom. Mnogo dalje odlazi Katić koji, na temelju luksuznog nakita iz grobova i tumačenja da se ranosrednjovjekovni vladarski *curtis* morao nalaziti u plodnom polju, a nikako na Klisu, pretpostavlja da se "ovdje negdje bio Trpimirov gospodarski dvorac".³¹⁶ Prihvaćanju njegove teze ipak se suprostavlja nedostatak uporišta u arheološkim dokazima, budući da na Majdanu nisu pronađeni ostatci koji bi nedvojbeno upućivali na prisutnost arhitekture tipične za vladarske rezidencije.

6.7. Crikvine

Nekoliko stotina metara sjeverno od Rižinica, u današnjem naselju Rupotini pod Klisom, nalazi se lokalitet Crikvine.³¹⁷ I dok njegovo ime potvrđuje postojanje sakralne građevine, arheolozi o istoj govore s podosta opreza, jamčeći tek višestoljetni kontinuitet upotrebe ovog mjesta. Kako u osnovnim crtama piše Nikolina Uroda, koja se posljednje

³¹⁵ Dok Karaman smješta Majdan u razdoblje 9. i 10. st., Maja Petrinec, temeljem detaljne analize te utvrđenih analogija, prsten s ažuriranom krunom i privjesake ogrlice preciznije datira u posljednju trećinu 9. i prvu polovinu 10. st.: *Groblja*, 245., 248.

³¹⁶ Rapanić i Katić, *Prošlost*, 58-65.

³¹⁷ Poznat je i kao "Ilijino vrelo", budući da u blizini izvire potok koji se zove Ilijin, odnosno potok Rupotina. Izvjesna je mogućnost da je crkvica u nekom razdoblju bila posvećena sv. Iliji.

vrijeme najintenzivnije njime bavila,³¹⁸ tamošnja su istraživanja, najprije Bulićeva 1908. g., a potom Dyggveova 1929. g., otkrila antički gospodarski sklop, reljef s prikazom Mitre te ostatke crkvice. Izneseno je više zaključaka o promjenama namjene ovo položaja. Prvu arhitektonsku fazu nedvojbeno obilježava prostrana *villa rustica*, koju potvrđuje iskopani materijal: najstariji je novac iz 1. st. pr. Kr., a najmlađi ulomak jednog sarkofaga iz 434. g. koji sugerira da je lokalitet služio kao mjesto ukopa barem do te godine. Pretpostavlja se da je jedan od objekata rimskog kompleksa u nekom periodu carskog doba služio kao kultno mjesto mitraizma. No, osim reljefa karakterističnog za takvo svetište, nema materijala koji bi pomogao u tumačenju istoga. Jednako se tako nejasnoće vezuju i uz manju jednoapsidalnu crkvu, za koju su raniji istraživači pretpostavljali da potječe iz ranokršćanskih vremena – Dyggve je toj tezi dodao i dio o samostanu. Premda najnovija istraživanja, započeta 2007. g., nisu dala konkretan odgovor na pitanje datacije same građevine,³¹⁹ ustanovila su da okolno groblje nije samo antičkog postanka, već se jedan njegov dio formirao u ranosrednjovjekovnom razdoblju u neposrednom okruženju crkve te trajao do u kasni srednji vijek. Kako je zdanje izgledalo u starohrvatskom periodu još nije sasvim proniknuto, no utvrđene su najmanje dvije faze njegove izgradnje, odnosno renovacije.³²⁰ Od nakita su pronađena dva para srebrnih jednojagodnih sljepoočničarki, prstenje, brončane karičice i par puceta od srebra, koje se datira u 9.-11. st.³²¹ Vjerojatno su kasniji grobovi poremetili, možda i negirali, ranije – stoga arheolozi ne raspoložu cjelovitim podacima o veličini ranosrednjovjekovnog sloja ove nekropole. Ipak se može pretpostaviti da ona nije bilo velika poput onih na Glavičinama ili Majdanu, premda je poput njih zasigurno pripadala naselju na obližnjim padinama. S takvim naseobinskim položajem mogla bi se povezati i danas posve zapuštena mlinica čiji se ostatci nalaze na potoku stotinjak metara sjevernije od lokaliteta.³²²

³¹⁸ Uroda, "Prilog upoznavanju," 69-79.; Ista, "Ranosrednjovjekovni grobovi," 61-75., prema kojima su izneseni podaci ovog potpoglavlja. Ondje vidjeti reference na stariju literaturu.

³¹⁹ Kako mi je pojasnila voditeljica istraživanja Nikolina Uroda, na čemu joj od srca zahvaljujem, razumijevanje arheološke slike Crkvina veoma otežava činjenica da je sadašnje istraživanje već treće na istom mjestu, zbog čega zahvati sondiranja rezultiraju nepouzdanim stanjem terena, kojeg se na nekim mjestima prekopalo u čak dva ranija navrata (Bulić, Dyggve). Stoga je gotovo nemoguće precizno razlikovati ranokršćanski od ranosrednjovjekovnog sloja.

³²⁰ Tomislav Marasović pretpostavlja da je ranija, vjerojatno drvena, krovna konstrukcija zamijenjena bačvastim svodom – jednom od odlika graditeljstva starohrvatskog kulturnog kruga: Marasović, "Položaj," 62. Detaljnija teorijska rekonstrukcija u: Ista, *Dalmatia Praeromanica*, 197-199., gdje se autor izričito opredjeljuje za tezu o razvoju crkve iz ranokršćanske u ranosrednjovjekovnu.

³²¹ Za detalje o srebrnom nakitu vidjeti objavu novih nalaza s Crkvina (Uroda, "Ranosrednjovjekovni grobovi," posebno 69-72.), a za analizu ranijih: Petrinc, *Groblja*, 60. i drugdje.

³²² U popisu srednjovjekovnih solinskih mlinova navodi ju: Ante Piteša, "Solinske mlinice," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 165. Fotografija na str. 184.

7. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE RANOSREDNJOVJEKOVNIH SOLINSKIH LOKALITETA KAO JEDINSTVENOG PROSTORA

Uobičajna terminologija kojom historiografski tekstovi govore o ranosrednjovjekovnom Solinu može se otprilike svesti na sintagme "vladarsko središte" i "centar hrvatske države", redovito unutar konteksta policentričnosti koji – pritom spominjući Nin, Knin, Biograd itd. – svakako odgovara tipu tadašnjeg uređenja hrvatske kneževine, a kasnije kraljevine. Upravo koncept policentričnosti valja konstantno imati na umu u svim pokušajima tumačenja načina na koji je funkcionirao srednjovjekovni vladarski dvor, kako u Europi tako i u Hrvatskoj. Solin je na listu državnih središta³²³ dospio ponajprije zahvaljujući nedvojbenom postojanju kraljevskog mauzoleja i Zvonimirove krunidbene bazilike, dok je mogućnost vladarske rezidencije među povjesničarima različito ocijenjena, budući da još uvijek nije arheološki potvrđena, a ni malobrojni izvori nisu sasvim jasni po tom pitanju. Kako se pokazalo u svim dosadašnjim istraživanjima, pitanje Klisa i njegova odnosa prema Solinu ključno je za donošenje zaključaka. Na kliškoj tvrđavi dosada je poduzet neznatan broj arheoloških istraživanja, a sve do kraće kampanje u ljeto 2001. g. smatralo se da ondje nema ostataka ranosrednjovjekovne provenijencije. Rezultati iste nisu publicirani, a njihovom se interpretacijom nešto kasnije bavio Radoslav Bužančić.³²⁴ Iako naglašava da je istraživani prostor crkve sv. Vida zbog brojnih radikalnih pregradnji teško razjašnjive stratigrafije, tvrdi da je njen vanjski dio na zapadu, oko 150 cm ispod razine današnjeg poda, zapravo jedini sačuvani ostatak nekadašnjeg predvorja predromaničke crkve. Ova zapažanja još uvijek nisu prihvaćena u široj znanstvenoj javnosti,³²⁵ stoga Bužančićev stav o ranosrednjovjekovnoj crkvi kao potvrdi postojanja utvrđenog vladarskog dvora na Klisu valja uzeti s rezervom. To, dakako, nipošto ne znači izostaviti Klis s mape istaknutih lokacija promatranog područja u prvim stoljećima hrvatske države. Izvanredno geostrateško značenje koje toj strmoj litici

³²³ Koja je u starijoj historiografiji (primjerice kod Šišića, Jelića i Bulića) bila duža negoli je to danas, nakon što su arheološka i druga istraživanja omogućila da se s popisa vladarskih rezidencija uklone Omiš, Sv. Martin kod Podstrane te dva samostana (sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici te sv. Petar od Klobuka nedaleko Bijaća). O tijeku tog procesa u npr.: Karaman, *Iz kolijevke*, 160-163., 176-178.; Tomislav Marasović, "Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija," *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 26 (1999): 341-347.

³²⁴ Bužančić, "Crkve," 29-67., od čega se stranice 30-47. odnose na klišku crkvu.

³²⁵ Osim nezahvalnog stanja zatečenog sloja, koji Bužančićevu tumačenju ipak ne pruža dovoljan oslonac, pronađeni su i fragmenti starohrvatskog kamenog namještaja, upotrebljeni za gradnju tamošnje džamije vjerojatno u 16. st. Posebnu pozornost izazvali su ulomci s uklesanim dijelovima natpisa za koji se vjeruje da spominje neku kraljicu. Čitanje i datiranje drugačije od Bužančićeva (Isto, 34-40.) ponudio je Neven Budak, "O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida na Klisu," *Historijski zbornik* 64, br. 2, (2011): 317-320., no bez obzira na zagonetnu donatoricu, ostaje pitanje potječu li fragmenti doista s Klisa ili su ondje u sekundarnoj upotrebi. Naime, kako me upozorila arheologija Nikolina Uroda, slova s natpisa veoma su slična onima sa zabata iz obližnje Šuplje crkve. I sam Bužančić, 40-47., priznaje srodnost likovnog izraza jednog kliškog reljefa s nalazima figuralne plastike iz Šuplje crkve.

pripada od antike,³²⁶ a proizlazi iz činjenice da ona nadzire jedini prikladan prolaz iz okolnog priobalja u zaleđe, učinilo je kontrolu nad Klisom imperativom za sve osvajače, odnosno branitelje, kako Salone i njenih nasljednika tako i Dalmatinske zagore. Iz tog je razloga logično pretpostaviti da je držanje Klisa i hrvatskim vođama ranog srednjeg vijeka imalo nemalu težinu. No o tamošnjem smještaju vladarske rezidencije izrečena su oprečna stajališta. Sigurnom ju smatraju Ostojić,³²⁷ Budak,³²⁸ Bužančić,³²⁹ potencijalnom Rapanić,³³⁰ a ne baš izglednom Marasović.³³¹ Autori koji sumnjaju u postojanje vladareva boravišta na Klisu prednost pred njime daju Rižinicama i Gospinu Otoku. Pojedini, pak, mogućima drže više lokacija nadajući se budućim otkrićima koji bi potvrdili njihove pretpostavke. Tako se u Katićevom opusu spominju tri,³³² no ni na jednoj od njih nisu zabilježeni arheološki ostatci arhitekture koju bi se moglo obrazložiti kao vladarsku rezidenciju. Bulić je, pak, podjednaku važnost pridavao Klisu i Rižinicama,³³³ uvjerenom ih smatrajući "kneževskim dvorcima". Donekle slično tome pisao je i Karaman,³³⁴ iznoseći pritom uvjerljivije argumente. On se složio s Dyggveovim stavom da je Klis, za koji se vjeruje da je bio središte srednjovjekovne Primorske župe, bio boravište župana, dok su hrvatski suvereni privremeno boravili na svom imanju negdje u solinskom polju. Upravo je izričaj "curtis nostra que Clusa dicitur" iz Trpimirove darovnice ključni razlog zanimanja historiografa za Klis kao potencijalni vladarski dvor, a određenu ulogu odigralo je i pogrešno čitanje mjesta posljednjeg počivališta kralja Stjepana. Budući da je poznata Skokova rasprava razjasnila kakvo imanje označava termin "curtis", suvremena znanost nema potrebu – onu istu koja je bila na teret romantičarskoj historiografiji – da vladarska boravišta ranog srednjeg vijeka zamišlja kao raskošne dvorce, pogotovo imajući u vidu skromne prilike tadašnje hrvatske države. Stoga je, polazeći od činjenica da Klis nema značajnije mjesto u poznatim izvorima ni na popisu arheoloških lokaliteta,³³⁵ prihvatljivije pristati uz tumačenja svih autora koji dopuštaju mogućnost vladarske rezidencije u Rižinicama ili na Otoku, pa čak i na lijevoj obali Jadra

³²⁶ O njemu su pisali Prokopije u 6., Konstantin Porfirogenet u 10. te Toma Arhiđakon u 13. st. Iz: Rapanić, *Klis*, 11-15. (sažeto preneseno u: Marasović, *Dalmatia Praeromanica*, 193.); Marasović, "Bijaći," 344.

³²⁷ Ostojić, "Koliko je," 310.

³²⁸ Budak, *Prva stoljeća*, 20., 22.,

³²⁹ Bužančić, "Crkve," 44.

³³⁰ Rapanić, "Solinska epizoda," 110-111.; Isti, *Klis*, 15., 19-22.

³³¹ Marasović, "Bijaći," 344-345.

³³² Za opcije Majdana i otoka poznatog kao Dvorine vidjeti: Katić, "Naseljenje," 166., Rapanić i Katić, *Prošlost*, 58-65., 90-91., a za Klišku glavicu: Katić, "Topografske bilješke," 82.

³³³ Bulić, *Po ruševinama*, 50.; Isti, "Izvještaj," 206., 221.; Bulić i Katić, *Stopama*, 47., 50., 54.

³³⁴ Karaman, "Po ruševinama," 10-11.; Isti, *Iz kolijevke*, 161-162.

³³⁵ Osim fragmenata naknadno upotrebjenih u svrhu građevnog materijala džamije, koje je prezentirao Bužančić, na Klisu je pronađena jedna srebrna starohrvatska naušnica. Okolnosti i točno mjesto pronalaska dotične sljepoočničarke nisu poznati. Objavila ju je i opisala: Petrincec, *Groblja*, 90.

nasuprot Šuplje crkve, što su tri nedovoljno istražena lokaliteta, a samim time je mogućnost novih nalaza otvorena. U svakom slučaju, isticanjem mjesta čije su veze s najistaknutijim osobama hrvatske medievistike zasvjedočene, poput Trpimirova samostana, Jeleninih crkava i Zvonimirove krunidbene bazilike, ne umanjuje se važnost Klisa kao obrambene točke i centra Primorske županije. On je sigurno kao takav bio od koristi hrvatskim kneževima i kraljevima, premda višestoljetni jaz onemogućava cjelokupno razumijevanje tog procesa.

S druge strane, s razlogom se ističe kako povjesničar mora težiti proširivanju vremenskog i prostornog konteksta unutar kojeg razmatra pojedini problem. U tom pogledu, bez obzira na nedvojbenu znamenitost lokaliteta kao što su Rižinice, Gospin Otok i Šuplja crkva, ne smije se zanemariti ostale u ovom radu spomenute arheološke pozicije. Kada se sintetski sagledaju povijesne prilike u kojima su nastali i razvijali se svi lokaliteti šireg solinskog područja, uočava se da oni stoje u nipošto slučajnoj međuovisnosti. Jedan od faktora koji su najviše utjecali na razvitak onoga što će u ranom srednjem vijeku postati starohrvatskim Solinom svakako je antička Salona, čije ime do danas baštini. "To je ime spomenik kontinuiteta", zapisao je Radoslav Katičić³³⁶ dotičući vječnu polemiku o odnosu kasne antike i ranog srednjeg vijeka. I premda su Slaveni glavni akteri geneze sklavinija, nemoguće je previdjeti ulogu koju je u razvitku gotovo svih hrvatskih političkih centara odigrao pečat antičkih tradicija i civilizacijskih dosega. U slučaju Solina to je dobro opisao Ivo Babić³³⁷ navodeći Salonu, uz Nin, kao primjer grada koji je – iako u ruševinama – imao simboličku funkciju u stvaranju hrvatske države. Činjenica jest da je velebna dalmatinska metropola, sa ili bez odlučujućeg razaranja o kojem su izvjestili kasniji pisci, a čijim se saznanjima pridaje manje pažnje nego ranije, izumrla pronašavši pravog nasljednika ne u hrvatskom Solinu koji se razvio na njenim granicama, već u nešto udaljenijem bizantskom Splitu. Također je činjenica da Hrvati nisu iskoristili puni potencijal napuštenog velegrada, iako se može polemizirati o tome jesu li u potpunosti "izbjegavali" Salonu.³³⁸ Usprkos svemu, ključnim se pokazao odabir područja koje je u promatranom periodu bilo relativno gusto

³³⁶ Radoslav Katičić, "Pristupajući starohrvatskom Solinu," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 9.

³³⁷ Babić, "Sudbina," 30-31.

³³⁸ Kako to čini Rapanić, "Prilog," 199-200., naglašavajući da je Gradina u 10. st. bila dio solinskog naselja. Tome valja pridodati položaj crkve sv. Mihovila za koju je sigurno da se nalazila u blizini amfiteatra, kao i groblja kraj sv. Nikole i Zapadne nekropole. Ukupno gledajući, svi ti položaji – na granici urbanog tkiva antičkog grada – zapravo dokazuju da je hrvatska prisutnost zabilježena "najdalje" na obodu Salone, pa je prema tome prihvatljivije govoriti o namjernom izostanku kontakta s rimskom metropolom. To se objašnjava slavenskom nesklonošću urbanoj kulturi u razdoblju po doseljenju, kada je u parijahalno ustrojenim društvima prevladavao ruralan način obitavanja, o čemu vidjeti primjerice: Rapanić, "Prilog," 207.; Katičić, "Pristupajući," 10-11.; Babić, "Sudbina," 35.; Delonga, *Latinski*, 125.

naseljeno. Dokazuje to prisutnost brojnih nekropola i sakralnih zdanja koja su preživjela stoljeća zahvaljujući materijalu od kojeg su podignuta. Privučeni svim onim prednostima koje su solinski prostor učinile atraktivnim još Ilirima, a potom i Rimljanima, Hrvati su naselili područje blage klime i blizine mora, točnije dubokog zaljeva zaštićenog ulazom između dva poluotoka: današnjih Čiova i Splita. Prisojne padine Kozjaka pružile su im izvrsne uvjete razvoju stočarstva, jer obiluju izvorima vode, a u kaštelansko-solinskom polju naišli su na brojne *ville rustice* koje su funkcionirale zahvaljujući uspjehu tipičnih mediteranskih kultura, o čemu svjedoče ostateci turnjačnica pomoću kojih se dobivalo vino i maslinovo ulje. Preuzevši neke od tih napuštenih kompleksa, poput Bijaća, Rižinica i Rupotine, Majdana, itd. pokazat će se kao poznavatelji i korisnici antičkih dostignuća, makar ponegdje upotrebivši zatečene građevine u posve drugačiju svrhu od one koja im je bila namijenjena. Nisu, dakle, bili isključivi u svom odmaku od rimskog urbaniteta. Dapače, postojanje izvrsne komunikacijske mreže čijim je antičkim cestama srednjodalmatinsko primorje bilo spojeno sa zaleđem, zatim razvijena crkvena organizacija, pa čak i dostupnost građevnog materijala u ruševinama što su postale svojevrzni kamenolomi, sve su to razlozi čija je ukupnost učinila solinski prostor idealnim za novodoseljeno stanovništvo.³³⁹ Ne čudi stoga da su hrvatski vladari podigli toliko zadužbina upravo uz puteve koji su vodili od Trogira k Splitu i Klisu, ondje gdje su njihovi natpisi mogli biti viđeni, a pothvati primjećeni. Babić³⁴⁰ smatra da su prirodna izoliranost i položaj učinili Gospin otok idealnom lokacijom za svetište dubokih simboličkih i centralnih namjena, što je kraljevski mauzolej definitivno bio.³⁴¹ Valja li Jelenin odabir njegova smještaja tražiti u često spominjanoj povezanosti Trpimirovića uz solinsko područje kao njima matično,³⁴² legitimno je pitanje, no odgovor na njega teško da se može razabrati isključivo poznavanjem izvora kakvim historiografija danas raspolaže.

Premda je ispravan zaključak Mate Suića:³⁴³ "Solin s Vranjicem već od najstarijih vremena nakon doseljenja Hrvata čvrsto je u vlasti hrvatskog vladara, kojem je pohrvaćeni Solin jedna od prijestolnica", to ipak ne znači da su Trpimirovići ondje bili usamljeni stanovnici, bilo privremeni bilo stalni, niti da su njihove zadužbine podizane s iskupljenjem

³³⁹ O povoljnim uvjetima života koji su Hrvate privukli u okolice Solina iz: Gunjača, "Traganje," 188.; Rapanić, "Prilog," 190.; Babić, "Sudbina," 31.; Marasović, *Dalmatia Praeromanica*, 193.

³⁴⁰ Babić, "Sudbina," 31.

³⁴¹ Katić, "Naseljenje," 160., ističe da su zauzimanjem Gospina Otoka Hrvati držali pod kontrolom promet između Splita i okolnih naselja, zato što je on kao prijelaz preko Jadra bio najvažnija komunikacijska točka.

³⁴² Počevši od Karamana, "Po ruševinama," 7-8., 10-11., 13., brojni autori sugeriraju da je solinsko područje bilo *territorium regale*, npr.: Budak, *Prva stoljeća*, 22., 29., 35., 113.; Delonga, *Latinski*, 125., 333., 347., 360.; Marasović, "Bijaći," 345.; Fisković, *Reljef*, 244.

³⁴³ Mate Suić, "Antički grad na istočnom Jadranu," u *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost, umjetnost*, sv. 1, ur. Ivan Supićić [Zagreb: HAZU i Školska knjiga, 1996], 104.

grijeha kao jedinom motivacijom. Mnogobrojne crkave i nekropole usmjeravaju k zaključku da je to područje bilo donekle napušćeno, u suprotnom je teško opravdati potrebu za tolikim brojem sakralnih objekata.³⁴⁴ O demografskoj situaciji dotičnog prostora u ranom srednjem vijeku nezahvalno je raspravljati, a osobito koristiti brojeve, jer za takvo što nedostaju potpuniji podatci. Dopušteno je ipak govoriti barem o većim i manjim naseljima, zasnivajući tu usporedbu na razlikama između veličine otkrivenih nekropola. Najzapadnije su se nalazili zaseoci okupljeni u starohrvatsku preteču Sućurca, među čijim grobljima je najveće bilo ono u Gajinama. U blizini amfiteatra nekoliko je lokacija kojima su se Hrvati služili za ukapanje mrtvih, no točan položaj tih zaseoka može se samo nagađati, uz vjerojatnost da su bili povezani s crkvom sv. Mihovila. S afirmacijom kršćanstva, ponajprije u vodećem sloju, bez koje ne bi ni bilo toliko crkava u najvažnijim državnim središtima,³⁴⁵ doseljenici počinju formirati groblja pored crkava, što na desnoj strani Jadrta svjedoče nekropole na Crkvinama, Rižinicama i Majdanu, a na lijevoj Glavičine. Za utvrđivanje kronologije razvoja tih naselja također nedostaju dokazna uporišta, stoga suvremena znanost ne može biti sklona Katićevim hipotezama³⁴⁶ o tome gdje su se točno Hrvati najprije doselili, gdje podigli prvo selo, a gdje ostavili prve kršćanske tragove. Umjesto preciziranja datuma, korisnije se osvrnuti na pitanje početaka slavenske prisutnosti u Dalmaciji. Premda sva groblja analizirana u ovom radu pripadaju kršćanskom horizontu, postoje prilično čvrste indicije da ona nisu i jedina počivališta slavenskih generacija po doseljenju kada je u pitanju šire solinsko područje. Pritom nije riječ o nekoliko dodatnih položaja za koje se veže nevelik broj nalaza,³⁴⁷ ili o pretpostavljenom postojanju više nalazišta koja zbog industrijske devastacije okoliša arheologija nije imala priliku zabilježiti. Radi se o uočavanju činjenice koju je dosadašnja historiografija previdala, ustrajući na konstataciji da najstariji poznati dokazi slavenskog pokapanja potječu iz kristijaniziranih ukopa koje valja datirati oko 800. g. Uvjerljivom analizom luksuznih zvjezdolikih naušnica, među koje pripadaju i primjerci s nepoznatih

³⁴⁴ Unutar nešto drugačijeg konteksta Rapanić, "Prilog," 198-201., također konstantira da je crkva, bez obzira na svoju primarnu funkciju, uvijek vezana uz zajednicu lokalnog stanovništva.

³⁴⁵ Budak, Prva stoljeća, 91.

³⁴⁶ Katić, "Naseljenje," 162. i drugdje.

³⁴⁷ Stoga nisu prezentirana u poglavlju o nekropolama. U literaturi su samo izuzetno. Primjerice, groblje nasuprot mlinova Vidović na desnoj obali Jadrta s nekoliko komada siromašnog nakitnog inventara starohrvatske provenijencije 9.-12. st. spominju tek kraća crtica: Aida Šarić, "Groblje kod Rike," u *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin (Split: Arheološki muzej, 1992), 120., i kataloška obrada ondje pronađene naušnice: Ante Piteša, *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu* (Split: Arheološki muzej, 2009): 100. Za određene artefakte nisu poznate okolnosti otkrića (četiri komada nakita s položaja Vlačine u Solinu: Petrinec, *Groblja*, 60-61., 245.), čak ni uža lokacija pronalaska (o 22 predmeta iz Solina: Aida Šarić, "Ranosrednjovjekovni i srednjovjekovni nalazi s područja Solina u Arheološkom muzeju u Splitu," *VAHD* 85 (1992): 139-166.; Petrinec, *Groblja*, 95., 122-123. i drugdje).

solinskih lokaliteta, Maja Petrinec³⁴⁸ dovodi u sumnju uvriježeno mišljenje da ovu nakitnu skupinu valja povezivati s kasnoantičkim stanovništvom Dalmacije, sugerirajući da ih se promatra u okviru najstarijih – samim time poganskih – pogrebnih običaja novodoseljenih Slavena. Takvim tumačenjem znanost je obogaćena dokazima iz najranije razvojne faze starohrvatske materijalne kulture, za koju se smatralo da nije ostavila konkretnih tragova. Štoviše, postavljanjem donje granice pojave zvjezdolikih naušnica u sredinu 8. st. te pripisivanjem istih slavenskom stanovništvu, Petrinec omogućuje da se najstarije arheološki zajamčene ostatke slavenske prisutnosti promatra u kontekstu njenog pretkršćanskog razdoblja. I recipijente s kristijaniziranih grobalja, među koje pripada i primjerak s nepoznatog nalazišta u Solinu,³⁴⁹ dotična autorica dovodi u vezu s prežitkom poganstva prethodnog doba.³⁵⁰ Na istom tragu je i stajalište Vladimira Sokola,³⁵¹ koji naznake postojanja poganskih nekropola na solinskom području prepoznaje u još većem repertoaru grobnih priloga. Zasigurno su opravdane njegove tvrdnje o tragovima pretkršćanske duhovnosti i na grobljima prvih pokrštenih generacija, tim više što nije riječ o izoliranom slučaju jednog predmeta – što rječito argumentira povezivanje keramičkih posuda s grobalja u Rižinicama, Putalju i Solinu te ljustaka jajeta s nekropola u Mravincima, Gajinama i Bijaćima.

Premda pojedini nalazi s područja Solina zbog nepoznatih okolnosti ili točnijeg mjesta otkrića ne mogu poslužiti u preciznijoj izradi karte svih starohrvatskih arheoloških lokaliteta, korisni su u donošenju nešto općenitijih zaključaka. Tako se primjerice dvije solinske brončane petlje iz prve polovice 9. st.³⁵² na temelju sličnosti mogu dovesti u vezu sa srodnom petljom koja je nađena izvan groba na Putalju,³⁵³ kako je to uradila Petrinec došavši do zaključka da su ti ranokarolinški predmeti dokaz prisutnosti Slavena, odnosno Hrvata, na solinsko-kaštelanskom prostoru. Štoviše, smatra da takvi grobni prilozi potvrđuju to područje kao matično dinastiji Trpimirovića.³⁵⁴ U svakom slučaju, s obzirom na utvrđen uzorak koncentracije ranokarolinških nalaza u budućim centrima hrvatske kneževine/kraljevine, učvršćuju pripadnost Solina na popisu takvih centara.

³⁴⁸ Petrinec, *Groblja*, 120-123., 272-273.

³⁴⁹ Isto, 95., 261-262., 579.; Šarić, "Nalazi," 145-146.

³⁵⁰ Isto, 262-263.

³⁵¹ Matijević-Sokol i Sokol, "Quedam," 423.

³⁵² Koje su objavljene tek prije nekoliko godina, a od solinskih mještana u dva ih je navrata (1884. i 1925. g.) otkupio splitski Arheološki muzej, u kojem se čuvaju pod inventarnim brojevima H1323 i H4885. Detaljnije u: Piteša, *Katalog nalaza*, 58-59.

³⁵³ O putaljskoj petlji u bilješci 261.

³⁵⁴ Petrinec, "Brončana petlja," 54-57.

Dok se za mnoge od ovdje dotaknutih problema rješenja samo naslućuju, dotle je sigurno da Solin, kao mjesto mauzoleja Trpimirovića, njihovih zadužbina, posjeda i mlinova, i naposljetku kao mjesto Zvonimirove krunidbe, za najranije razdoblje ranosrednjovjekovne hrvatske države ima značenje koje će kasnije preuzeti Knin. Ta činjenica nužno vodi postavljanju kompleksnog pitanja o sudbini Solina, budući da on, kako uči povijesna znanost, nikada nije izrastao u pravi srednjovjekovni grad. Najrječitije o nedostatku urbaniteta, kako je primjetio Katičić,³⁵⁵ govore sporovi oko posjedovnih odnosa – poput onih uočenih u poglavlju o Gospinu otoku, a koji dokazuju da je solinski prostor bio poželjan zbog svog gospodarskog i poljoprivrednog potencijala. To znači da su njegove simboličke funkcije pale u zaborav, što se dijelom pripisuje Zvonimirovu nastojanju da, raskidajući s tradicijama prethodne dinastije, afirmira vlastitu neovisnost. Time se objašnjava predavanje crkava na Gospinu otoku splitskoj nadbiskupiji, koja dolaskom Arpadovića gubi interes za održavanje uspomena na Trpimiroviće, što je drugi najčešće spominjani razlog stagnacije naselja.³⁵⁶ No, svakako valja istaknuti da su ostala sakralna zdanja u nadbiskupove ruke dospjela kasnije, za vrijeme samih Arpadovića, kako se saznaje iz brojnih vrela. Time sva "krivnja" ne može biti na teret Zvonimiru, budući da je tek s njegovim vremenom na ovim prostorima uistinu zaživjela *grgurovska reforma*, među čijim je glavnim ciljevima bio upravo povrat vlasti Crkve nad dotad uvelike privatnim institucijama duhovnosti.³⁵⁷ Otud i tolika darovanja splitskoj Menzi od strane ugarskih kraljeva, kojima je ionako nedostajalo interesira za tako udaljene kraj poput solinskog. S gubitkom sjaja na veličanstvenim bazilikama, odlaskom redovnika iz nekada kraljevskih samostana, premještanjem državnog fokusa u unutrašnjost i posljedicama tatarskih pustošenja, Solinu nije preostalo ništa doli da, metaforički govoreći, proglasi kapitulaciju pred mnogo moćnijim susjedima, Trogirom i Splitom. Oni su odnijeli pobjedu u urbanizaciji na skućenom arealu gdje jednostavno nije bilo dovoljno prostora, ne samo geografskog, za čak tri buduća grada. Gubitak značenja jednog od državnih središta usporit će, a ponegdje i zaustaviti, daljni razvoj zaseoka koji su sačinjavali raštrkano solinsko naselje ranog srednjeg vijeka. Upravo je u tom djeliću povijesti Solin nedvojbeno doživio svoj uspon i vrhunac slave.

³⁵⁵ Katičić, "Pristupajući," 11-12.

³⁵⁶ Karaman, "Po ruševinama," 13-14.; Budak, *Prva stoljeća*, 113.; Babić, "Sudbina," 32.; Bužančić, "Srednjovjekovne geminae," 92.; Delonga, *Latinski*, 126.

³⁵⁷ Posebice Fisković, *Reljef*, 243-244., promatra Zvonimirova darovanja Crkvi kao odraz grgurovske reforme. Općenito o reformi u primjerice: Marc Bloch, *Feudalno društvo*, prev. Miroslav Brandt (Zagreb: Golden marketing, 2001), 335-342.

DRUGI DIO

1. STANJE SOLINSKIH ARHEOLOŠKIH LOKALITETA I NJEGOVI UZROCI

1.1. Trenutno stanje ranosrednjovjekovnih solinskih lokaliteta

Cjelokupni prilaz Gospinom otoku jedna je od prepoznatljivijih vizura grada Solina. U blizini započinje prije nekoliko godina uređena šetnica uz rijeku Jadro, koju Solinjani oduvijek zovu Rika. Prostor oko kamenog mosta, kojim se stupa na sami otok, popularno je okupljalište lokalnog stanovništva i svojevrsna jezgra gradskog centra – najposjećeniji kafići u neposrednoj su blizini, roditelji u šetnju izvode djecu, bake i djedovi unuke. Dnevni vikend izletnici iz Splita i okolnih mjesta najradije se fotografiraju upravo ovdje, zbog pitoresknog okruženja zelenih površina Gospina otoka koje započinju tokom Jadra, čiji bučni slap privlači pažnju svih koji se mostu približavaju s juga. Tu zanimljivu, ali i opasnu, vodenu prepreku spretno izbjegavaju tamošnje patke koje djeca vole hraniti. Unatoč prisutnosti automobila – onuda, naime, prolazi jednosmjerna prometnica – čitavi predio djeluje idilično, dok povremena gradska vreva doprinosi dojmu prisutnosti mediteranskog duha. Lokacija ureda solinske turističke zajednice izvrsna je: nasuprot samom mostu, dovoljno uočljivog, ali istodobno nenametljivog izgleda. Ondje je stalno prisutna jedna djelatnica.¹ Kolika gužva nastane kada se ondje istovremeno zatekne nešto veći broj turista s upitima, lako je zamisliti. Prije nekoliko godina je u hortikulturnom okviru jednog stabla postavljena zanimljiva maketa od kamena, koja predočuje stvarno stanje najvažnijih arhitektonskih zdanja Salone, premda ne u točnom prostornom rasporedu. Kako zbog nedostatka veziva makete nisu neodvojive od tla, ni prisutnost stalnog video nadzora nije spriječila otuđenje replike Tusculuma². Osim građevinskog rješenja koje bi pouzdano jamčilo sigurnost maketama, nužno je osigurati i informativnu ploču s njihovim tumačenjem, budući da kod nedovoljno upućenih mogu

¹ Iz razgovora sa zaposlenicom Turističke zajednice saznaje se da ondje gotovo nikad ne vladaju gužve. Većina grupa, svjedoči, u pratnji vodiča odlazi direktno na unaprijed određena mjesta – najčešće Salonu koja je zbog velikog parkirališta i lakog pristupa idealno zaustavno mjesto. Da grupe rijetko dolaze u sami centar grada, potvrđuje i recepcionerka najvećeg solinskog hotela "President". Tomu su ponajviše uzrok infrastrukturni nedostaci poput manjka autobusnih parkirališta, što se negativno odražava na iskorištenost turističkih potencijala starohrvatskih arheoloških lokaliteta.

² Termin *Tusculum* u ovdje mišljenom kontekstu odnosi se na manje zdanje smješteno na salonitanskom groblju Manastirinama, za čije je podizanje zaslužan don Frane Bulić. I danas, više od stotinu godina nakon izgradnje, služi svojoj prvotnoj namjeni da bude područna zgrada splitskog Arheološkog muzeja na kompleksu Salone, nad kojim je muzej nadležan. Zanimljiva prije svega zbog brojnih spolija ugrađenih u fasadu te uređenog vrta, kao polazišna točka turističkom obilasku Salone nudi i spomen-sobu svog utemeljitelja. Po njoj ime nosi znanstveni časopis vezan za teme grada Solina.

izazvati nedoumice. Nisu svi posjetitelji opremljeni vodičem kojim mogu provjeriti o kojim je građevinama riječ. U suštini je ovakav način prezentacije arheološkog bogatstva kojeg Solin nudi vrlo dobar. S druge strane, premda izuzetno koristan u namjeri da na malom prostoru predstavi veliki kulturni potencijal Solina, ovaj je projekt diskriminatoran prema baštinskim mjestima koji su tema ovog rada. Takav odnos spram starohrvatskih lokaliteta i nije neka novost, jer se ukupna turistička ponuda Solina u najvećem dijelu temelji na Saloni.³ Ispred ureda turističke zajednice nalazi se i velika orijentacijska info-ploča, koja se sastoji od fotografije Solina i okolice iz zraka u mjerilu 1:4 000. Na njoj posjetitelji, a i samo lokalno stanovništvo, bez ulaska u turistički ured mogu saznati koje su solinske baštinske atrakcije. Tekt legende je, međutim, samo na hrvatskom. Za razliku od obližnje makete, u donjem desnom kutu ovog panoa istaknute su i fotografije Gašpine mlinice, Šuplje crkve i Gospina otoka, uz salonitanski amfiteatar. Drugi informativni pano na koji se nailazi jest onaj na samom početku Gospina otoka, par metara nalijevo po prelasku mosta.⁴ Uz fotografiju umjetničke slike koja prikazuje podizanje Jelenine bazilike tu su i one rekonstruiranog epitafa kraljice Jelene te posjeta pape Ivana Pavla II., kao i dva crteža Ejnara Dyggvea: rekonstrukcija bazilika te njihov tlocrt. Ovakav izbor slikovnog materijala je donekle prihvatljiv, osobito onaj povezan uz pokojnog Svetog oca, čija je uspomena omiljena diljem svijeta i, s obzirom na suvremenost, kršćanima omogućuje ostvarenje direktne veze s ovim mjestom, čija im je povijest uistinu daleka i samim time teška za poistovjećivanje. Tekst je, međutim, manje prikladan. Bez istaknutih dijelova, kojima bi se omogućilo davanje osnovnih informacija onima koji ne žele čitati sve, te činjenicom da dužinom daleko premašuje preporučeni standard⁵ ne olakšava razumijevanje ionako kompleksnog sadržaja. Autori su pokušali sažeti povijest istraživanja sakralne arhitekture otoka i njenu ulogu u povijesti, no nisu se uspjeli suzdržati od iznošenja prevelike količine podataka.⁶ Isključiva fokusiranost na crkvenu prošlost mjesta uzrokovala je i nedostatak osnovnih informacija o geografskim i prirodnim karakteristikama Gospina otoka. Premda je tekst preveden na engleski jezik, to nije

³ Izvrsno to ilustrira izjava direktorice Turističke zajednice grada Solina, Jelene Stupalo: "(...) Salona je pravi dragulj u turističkoj ponudi Solina i okosnica njegova razvoja kao destinacije kulturnog turizma." u: Ojdana Koharević, "Pjesma i ples u čast Europe," *Slobodna Dalmacija*, 30. lipnja 2013.

⁴ Vidjeti sliku 7. na str. 145.

⁵ Tekst četiriju paragrafa sadrži 472 riječi, u što ne ulaze pojašnjenja slikovnog materijala. Ta brojka više nego dvostruko prelazi preporučeni maksimum od 200 riječi po jednoj info-ploči. Iz: James Carter, ed. *A sense of place. An interpretative planning handbook*, 2nd edition (Inverness: Tourism and Environment Initiative, 2001), 43.

⁶ Intervjui s tri osobe koje su na licu mjesta čitale tekst ove ploče pokazuju gotovo identične rezultate: prosječan čovjek izgubi koncentraciju otprilike prije sredine teksta. Ispitanici drže da je predug, zamršen, pojašnjenja nepotrebnih za osnovno informiranje. Dvoje od troje ispitanika priznaje da bi pri sredini teksta odustali od daljnjeg čitanja.

slučaj s naslovom ploče niti pojašnjenjima ilustracija. Prostor koji sama ploča opisuje udaljen je dvadesetak metara i u dijelu koji se odnosi na staru baziliku nije reprezentativan. Lokacija na kojoj je Bulić 1899. g. otkrio starohrvatsku baziliku i Jelenin nadgrobnni natpis danas je ocrтана samo obrisom opločenja sa šljunkom u kojem se redovito igraju djeca, što ni ne čudi s obzirom na ondje postavljene klupe.⁷ Jedino što upućuje na činjenicu da ostatci bazilike leže zatrpani upravo na tom mjestu jest spomen ploča na tamošnjem zidu župne crkve. Njen sadržaj upozorava na otkriće Jeleninog epitafa 1898. g., i uz ploču posvećenu kralju Tomislavu, uspomena je na 1925. g. kada je društvo "Bihać" obilježavalo tisuću godina hrvatskog kraljevstva. Čitavi prostor povremeno služi u kulturno-umjetničke i sakralne svrhe, što se da naslutiti iz prisutnosti manje pozornice. Gospin otok uživa službenu zaštitu Ministarstva kulture unutar kulturno-povijesne cjeline Solina.⁸

Okoliš utvrde Gradine obilježen je metalnom ogradom s rampom i vratima kroz koja je ulaz moguć u bilo koje vrijeme. Osim stupova javne rasvjete i održavane zelene površine, posjetitelje dočekuje upozorenje da je taj javni prostor pod video nadzorom.⁹ Široki prilaz zdanju u unutrašnjem se spuštenom dijelu nastavlja rampom s rukohvatom, čija prisutnost omogućuje i dolazak osoba u invalidskim kolicima, što je vrlo pozitivno budući da unutrašnjost ruševina Gradine služi kao mjesto održavanja solinskog kulturnog ljeta. U tu su svrhu, zajedno s onom sigurnosnom, postavljena i četiri reflektora koja osvjetljaju cjelokupni teren Gradine, čiji najveći dio zauzimaju tri niza klupa za sjedenje te velika pozornica uzdignuta oko pola metra od tla.¹⁰ Taj inventar je nepomičan, premda se manifestacije u okviru kulturnog ljeta održavaju samo dio ljetne sezone. Od interpretativnih pomagala prisutna je jedino info-ploča pred samim ulazom. Dizajn je jednostavan, jednak onome na Gospinu otoku, no izbor boja nije najsretnije rješenje.¹¹ Količina teksta je primjerena, kao i ilustracije: tlocrt, presjek i rekonstrukcija ranosrednjovjekovnog izgleda. Podatak o sv. Mariji kao patronu crkve nije dokazan arheološki niti u izvorima, stoga je trebao biti spomenut samo kao mogućnost koju sugeriraju neki stručnjaci, a ne znanstvena istina – kako je to učinjeno na

⁷ Vidjeti sliku 8. na str. 145.

⁸ Registar kulturnih dobara Ministarstva kulture Republike Hrvatske štiti čitavu arheološku zonu Solina pod oznakom Z-3936. Registar ističe Gospin otok, uz Gradinu, kao najvažniji srednjovjekovni lokalitet unutar zone: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97527670> (posjet 04. 06. 2013).

⁹ Od postavljanja sigurnosnih kamera, prema riječima g. Marka Matijevića, uočljiv je veliki napredak po pitanju nastojanja gradskih vlasti da smanje vandalizam i neprimjerene oblike ponašanja u Gradini.

¹⁰ Vidjeti sliku 10. na str. 146.

¹¹ Kombinacija teksta crne boje na tamnocrvenoj podlozi ne daje dovoljan kontrast, čega je rezultat otežano čitanje. Usto, određene su riječi, primjerice ona "Dyggve", posve nečitke. Koji je tome uzrok, teško je reći bez detaljnog pregleda plakata ispod plastificiranog okvira. Najvjerojatnije je riječ o lošoj kvaliteti tiska ili oštećenju uzrokovanom vremenskim prilikama. Vidjeti sliku 9. na str. 146.

ovom mjestu. Prisutan je engleski prijevod. Nema informacije o tome gdje pronaći dodatne obrazovne sadržaje. Uz sjeveroistočni obod ruševina podignute su nimalo reprezentativne omanje kabine koje služe kao prostor za izvođače i scenski inventar na manifestacijama kulturnog ljeta. Utvrda Gradina zaštićeno je kulturno dobro.¹²

Gašpina mlinica jedna je od rijetkih preostalih mlinica koje su naslijedile brojne srednjovjekovne mlinove rijeke Jadro. Građena je početkom 18. st., a obnovljena je u svom posljednjem sačuvanom izgledu nakon pet godina konzervatorskih radova koje su financirali grad Solin, njen vlasnik, te Ministarstvo kulture.¹³ Za javnost je otvorena 2008. g., a njeno je održavanje temeljem ugovora o djelu predano u ruke privatnoj osobi. Mlinica danas funkcionira kao živuća baština i mjesto održavanja lokalne tradicije. Ondje Solinjani donose samljeti vlastito žito, a oni koji nemaju usjeve kupuju svježe domaće brašno. Najčešći su posjetitelji grupe djece osnovnoškolskog uzrasta koje ondje imaju priliku vidjeti rad mlina te zbirku etnografskog materijala, točnije predmete iz tradicijske kulture stanovnika Dalmacije i njene Zagore.¹⁴ Nekima od njih su pridane jednostavne legende s prijevodom na engleski jezik. Navode o kojem je predmetu riječ te ime vlasnika, bez dodatnih pojašnjenja. Voditelj mlinice spremno pokazuje način rada pojedinih oruđa, npr. stare mišolovke, i postav se može smatrati njegovim autorskim djelom, budući da u osmišljavanju te realizaciji nisu sudjelovali muzejski profesionalci niti su službene institucije pružile asistenciju ostvarenju. Na zidovima su vidljiva samo dva plakata. Na prvog se nailazi vrlo skoro po ulazu u mlinicu. Podijeljen je u dva dijela: "Rika i mlinica" ukratko izlaže golemu važnost što su mlinice imale u solinskoj prošlosti,¹⁵ dok "Gašpina mlinica" sadrži fotografije devastiranog stanja građevine prije postupka obnove. Drugi se plakat nalazi pokraj mlinova koji su u upotrebi te crtežom i nizom fotografija tumači rad mlina. Kako sadrži mnoštvo dijalektalnih termina vezanih za tehničko funkcioniranje mlina, teže je razumljiv. Tekstovi su samo na hrvatskom jeziku. Ni prilaz ni građevina sama nisu prikladno obilježeni. Posjetitelj, ukoliko dođe u vrijeme kada u mlinici

¹² U Registru Ministarstva kulture Republike Hrvatske upisana je pod oznakom Z-5924, a klasificirana kao arheološka baština: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97526484> (posjet 4. 6. 2013).

¹³ Mlinica je zaštićeno kulturno dobro. U Registru Ministarstva kulture, dostupnom na web stranici: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97527786> (posjet 04. 06. 2013), pridane su joj oznake RST-1375 i 494/92-17 te klasifikacija profane graditeljske baštine. Vidjeti sliku 11. na str. 147.

¹⁴ Sam ih je, otkupom ili primanjem na dar, prikupio rukovoditelj mlinice, g. Tomislav Poljak. Njegov sin, Krunoslav Poljak, svjedoči da su predmeti najveći izvor kolektivne memorije za grupe starijih Solinjana koji se znaju okupiti u mlinici i prisjećati dana kada je život bez tih oruđa bio nezamisliv. Zahvalna sam gospodinu Krunoslavu na pruženi uvid u rad mlinice. Vidjeti sliku 12. na str. 147.

¹⁵ No, ne spominje njihovu srednjovjekovnu povijest, kada su mlinovi bili u vlasništvu hrvatskih kraljeva i biskupa. Začudo, ni dulji tekst malene brošure ne donosi taj zanimljiv podatak.

nema voditelja, ni na kakvom informativnom znaku ne može saznati ono najosnovnije: radno vrijeme objekta.¹⁶

Kompleks Šuplje crkve nepromijenjenog je izgleda u odnosu na onaj u kojem ga je ostavilo posljednje arheološko istraživanje. Nema napretka u prezentacijskom ni interpretativnom smislu, unatoč priželjkivanjima određenih stručnjaka, ponajprije Mate Zekana, koji redovito upozorava na zanemarenost ovog lokaliteta. Trenutno ruševine nisu poplavljene,¹⁷ no vegetacija je obilna. Jedina sugestija o tome što se tu nalazi jest maleni znak postavljen uz ogradu na sredini desne strane mosta koji nadvisuje baziliku.¹⁸ Taj znak svojim smještajem, kratkoćom izraza ("Šuplja crkva →") i upotrebom simbola za ruševine ne ostavlja mjesta dvojbi da je riječ o prometnoj signalizaciji. Samim se ruševinama može pristupiti sa zapada, prelaskom mosta i silaskom niz padinu. Budući da je vegetacija uzrasla, a infrastrukture nema, pokušaj posjeta svakako je riskantan. Službeno govoreći, lokalitet je zaštićeno kulturno dobro.¹⁹

Kompleks Rižinica također je u stanju mirovanja otkad su ga napustile ekipe arheologa. Novootkriveni dijelovi arhitekture, čije podrijetlo i funkcije još uvijek nisu razjašnjeni, čekaju da se riješe prijepori oko izvedbe planiranog projekta rekonstrukcije ceste pod kojom se nalaze. Pristup lokalitetu trenutno je otežan zbog stanja na terenu, prije svega opasnosti koja prijete posjetitelju kada se približi arheološkim strukturama koje se nalaze u potpornom zidu prometnice. Malo ozbiljnije statičke anomalije, poput potresa, pokreta podzemnih voda ili većeg cestovnog prometa, mogle bi lako uzrokovati nesagledivu štetu rižiničkom kompleksu. O najnovijim istraživanjima te stanju lokaliteta, kojemu posjet predstavlja realnu opasnost za ljude, nema govora na web stranicama grada Solina te Turističke zajednice, kao ni na promidžbenim materijalima potonje. Ime ovog lokaliteta ne nalazi se u Registru zaštićenih kulturnih dobara. Ovaj se lokalitet ne nalazi se u Registru zaštićenih kulturnih dobara, što je pravi kuriozitet.²⁰ Prije realizacije projekta koji bi u potpunosti sanirao oštećenja i

¹⁶ Čini se da radna vremena Turističke zajednice i mlinice nisu usklađena s potrebama turista, kako domaćih tako i stranih. Unatoč činjenici da obitelji iz okolice najčešće u Solin dolaze upravo vikendom, ured turističke zajednice ne radi subotom poslijepodne, dok je nedjeljom zatvoren cijeli dan – kao i mlinica.

¹⁷ Za stanje kada je lokalitet pod vodom vidjeti sliku 14. na str. 148.

¹⁸ Vidjeti sliku 13. na str. 148.

¹⁹ Registar Ministarstva kulture vodi ga pod oznakom RST-0634, a klasificira kao arheološko dobro: <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97526490> (posjet 4. 06. 2013).

²⁰ Usporedbe radi, valja napomenuti da su kulturnim dobrom proglašene Dvorine, otočić Jadra čija zaštita počiva isključivo na indicijama, budući da ondje još nisu provedena arheološka istraživanja koja bi potvrdila točnost postojećih pretpostavki. U Rižinicama je, pak, utvrđen čitav niz konkretnih materijalnih dokaza vrijednih zaštite.

opasnosti te osigurao potrebnu zaštitu lokaliteta, nije moguće razmatrati Rižinice kao dio kulturno-turističkih itinerara.

1.2. Istraživanje stavova o baštini među solinskim stanovništvom

Kako bi se dobio što objektivniji dojam o stvarnom pogledu Solinjana na njihovu baštinu, za potrebe ovog rada poduzeto je manje istraživanje javnog mišljenja. Riječ je o usmenoj anketi koja je obuhvatila 18 osoba. Uzorak se ne može smatrati reprezentativnim u statističkom smislu riječi,²¹ no pruža dobar početni oslonac teoretskom rad poput ovog. Prilikom selekcije sudionika korištena je slučajna metoda odabira, prema kojoj su svi Solinjani imali jednaku šansu da budu izabrani. Jedini preduvjeti su bili da ispitanik stanuje u Solinu i pristane na istraživanje. S obzirom na lokaciju, ono je bilo terensko (obuhvaćalo je uži centar Solina) te je vođeno u tri navrata unutar vremenskog razdoblja od dva tjedna. Postignuto je nastojanje da uzorak bude raznolik, stoga su sudionici istraživanja osobe obaju spolova i svih dobnih skupina, počevši od tinejdžerske. Ispitanici su pojedinačno odgovarali na identičan set pitanja:

1. Zna li koji je solinski turistički slogan?
2. Zna li po čemu su znamenita slijedeća mjesta:
 - a. Rižinice
 - b. Šuplja crkva
 - c. Gradina
 - d. Gospin otok
3. Odlazite li na njih i zašto?
4. Kako bi reagirali da oni sutra nestanu?
5. Kada biste mogli birati što sačuvati za budućnost, za koja bi se četiri prijedloga sa slijedeće liste odlučili:

²¹ Solin po popisu stanovništva iz 2011. g. ima 24.125 stanovnika. Izvor: službena web stranica grada Solina, <http://solin.hr/index.php/gradski-info/zemljopisni-položaj> (posjet 19. 06. 2013).

- a. Salona
- b. Gašpina mlinica
- c. blagdan Male Gospe
- d. rijeka Jadro
- e. Šuplja crkva
- f. Nogometni klub Solin
- g. Rižinice
- h. Gradina
- i. uspomena na don Franu Bulića i don Lovru Katića
- j. Gospin otok

Rezultati istraživanja mogu se podijeliti na dvije grupe, sukladno tipu pitanja. S obzirom na to da su imali samo jednu mogućnost povratne informacije, najeksplicitniji su odgovori na prvo, drugo i peto pitanje. Statistički analizirani, ti odgovori daju slijedeći rezultat:

Na pitanje o turističkom sloganu Solina potvrdno je odgovorilo, ujedno ga se prisjetivši, troje ispitanika odnosno 16.67 % od ukupnog broja ispitanika.

O razlozima zbog kojih su povijesno poznati spomenuti lokliteti znalo je:²²

- a. za Rižinice: troje ispitanika (16,67 %)
- b. za Šuplju crkvu: četvero (22,22 %)
- c. za Gradinu: troje (16,67 %)
- d. za Gospin otok: sedmero (38,89 %)

Pri postavljanju petog pitanja ispitanicima je predana kartica s popisom ponuđenih odgovora te je od njih zatraženo da samih zaokruže svoj izbor, pri čemu je napomenuto da je poredak nasumično formiran. Nije bilo rangiranja po vrijednosti, što znači da je u analizi

²² Od ispitanika koji su potvrdno odgovorili na ovo pitanje kao točan odgovor je priznat minimum poznavanja povijesne materije, što je u skladu s tipom istraživanja i njegovim trajanjem od samo nekoliko minuta. U suštini, bilo je dovoljno povezati Rižinice s Trpimirom, Šuplju crkvu sa Zvonimirom, a Gospin otok s Jelenom.

svakom pojedinom izboru pridana jednaka važnost. Iz ukupne raspodijeljenosti svih zaokruženih odgovora proizlazi slijedeća lista (na prvom je mjestu odgovor s najvećim brojem "glasova", a na posljednjem mjestu onaj s najmanjim):

1. Jadro (18 odnosno 100 % glasova)
2. Salona (15 odnosno 83,33 % glasova)
3. Mala Gospa (12 odnosno 66,67 % glasova)
4. Gospin otok (9 odnosno 50 % glasova)
5. Gradina i Gašpina mlinica (oboje imaju po 6 odnosno 33,33 % glasova)
6. Nogometni klub Solin (tri odnosno 16,67 % glasova)
7. Šuplja crkva (dva odnosno 11,11 % glasova)
8. uspomena na don Franu Bulića i don Lovru Katića (jedan odnosno 5,56 % glasova)
9. Rižinice nula glasova

Treće i četvrto pitanje su tzv. otvorenog tipa. Budući da se obraćaju osobnom stavu ispitanika nemaju točnih/pogrešnih odgovora, a kako se željelo izbjeći unaprijed određene obrasce koji bi ograničili ispitanikovo mišljenje, nisu ponuđeni odgovori već su ukratko zapisani izneseni stavovi. Njih nije moguće prikazati statistički, a za potrebe sažimanja bit će okvirno predložen ukupan dojam. Anketirani Solinjani donekle su svjesni baštinskih vrijednosti vezanih uz svoj grad, no uglavnom ističu da je to za turiste i ljubitelje starina te da se mjesta spomenuta u istraživanju njih osobno ne tiču. Velika većina redovito odlazi na Gospin otok zbog njegova položaja koji ga čini središtem grada i mjestom brojnih aktivnosti: odlaska u crkvu, šetnju i sl. Ne zamaraju se stanjem tamošnjeg arheološkog nalazišta niti vide kakve on veze ima s njihovim životima. U Gradinu neki od ispitanika odlaze prošetati tijekom cijele godine, a najčešće na koncerte u sklopu solinskog kulturnog ljeta. Među njima većina ih nije svjesna slojevitosti značenja Gradine – uglavnom ju se gleda kroz prizmu maglovite prošlosti, očigledno karakteristične za pristup cjelokupnoj arheološkoj baštini Solina. Šuplju crkvu gotovo nitko ne posjećuje,²³ a za Rižinice neki od ispitanika nikada nisu ni čuli.

²³ Zanimljivo je priznanje jedne Solinjanke da njena djeca u prolasku automobilom pokraj Šuplje crkve znaju komentirati kako je to "hotel za žabe". Neupitno taj dojam proizlazi iz redovite poplavljenosti lokaliteta.

Objašnjenja neodlaska na ta mjesta mogu se u konačnici svesti na rečenicu jednog mladića: "Što ću tamo kad ondje nema ništa osim kamenja?".

Rezultati provedenog istraživanja vrlo su indikativni. Ne samo da upućuju u kojem bi smjeru trebao ići postojeći sustav solinskog upravljanja baštinom već i ukazuju na konkretne probleme s kojima se isti mora suočiti. Prije svega, čini se da njegovo institucionalno djelovanje ne dopire do željenog cilja, što bi svakako trebala biti lokalna zajednica. Ona, naime, pokazuje samo djelomično poznavanje i razumijevanje materijalne kulture iz koje je iznikla, dok je izostanak stvarnog interesa ljudi za baštinu upravo poražavajući. No, upitno je jesu li pojedinci doista odgovorni za takvo stanje javnog mijenja.

1.3. Prepreke između znanosti i javnosti: tradicionalni pristupi baštini

Kako je jasno vidljivo iz prvog dijela ovog rada, znanstveni opus o najistaknutijim solinskim arheološkim lokalitetima doista je velik. Još od 18. st. povjesničari se dotiču pojedinih pitanja, da bi se s razvojem profesionalne hrvatske historiografije u protekla dva stoljeća pokazivao sve veći interes za određene teme vezane uz ranosrednjovjekovni Solin. Potvrđuje to ponajprije činjenica da su ranih 90-ih godina publicirane dvije monografije na tu temu, u čijim je izradama sudjelovao respektabilan krug povjesničara, arheologa i povjesničara umjetnosti. Neizbježno se stoga postavlja pitanje kako je moguće da su ti isti lokaliteti, predmet analiza tolikih znanstvenih projekata i članaka, dijelom posve zapušteni, a u cijelosti neafirmirane javne važnosti – napose one u lokalnoj zajednici – te neispunjenih baštinskih i turističkih potencijala. Kako je to izvrsno sumirao Tim Copeland: "...ako mjesta nisu posjećena i sa značenjem, zašto bi ih čuvali?"²⁴ Za odgovore na ova pitanja potrebno je proniknuti u neke od ključnih spoznaja do kojih su u svojem radu došli stručnjaci upravljanja baštinom, napose zato da se omogući stjecanje nešto dubljeg uvida u načine na koje se formiraju stavovi o baštini, uključujući i značajna pitanja o tome tko je, zašto i kako kroz povijest kreira baštinu.

"Baština je za ljude; ne samo za malu manjinu stručnjaka i znalaca, već za sve."²⁵ Prethodna rečenica uspješno prenosi bit vjerojatno najvećeg sukoba na području modernog upravljanja baštinom, onog u kojem su inspirirani pojedinci potakli nastojanje da se kontrolu nad materijalnim kulturnim dobrima otme iz ruku brojčano malih, ali intelektualno i ekonomski nadmoćnih grupa. To su nastojanje s vremenom poduprle i najutjecajnije

²⁴ Iz: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 102.

²⁵ Peter Howard, *Heritage. Management, Interpretation, Identity* (London; New York: Continuum, 2003), 33.

međunarodne organizacije, a samo poimanje baštine u međuvremenu se proširilo te njena definicija danas uključuje i nematerijalne aspekte ljudske prošlosti te sadašnjosti. No, zašto je bilo potrebno podijeliti kontrolu nad baštinom između manjine stručnjaka i većine svih ostalih? Najkraće rečeno, zato što su kritička promišljanja druge polovice 20. st. dovela do spoznaje da akademski krugovi polaganjem prava na tumačenje i korištenje baštine isključuju javnost, onu koja s baštinom živi i koja u njoj ima pravo uživati.

Na najočiglednoj razini javnost od njene materijalne baštine dijeli upotreba znanstvenog diskursa, odnosno vokabulara kojim stručnjaci ljudima izvan vlastitih redova prenose i predstavljaju rezultate svojih istraživanja.²⁶ Najčešće je način na koji se to radilo, a u Hrvatskoj još uvijek i radi, bio neprimjeren cilju – pri čemu se kao cilj izlaganja znanstvenih činjenica podrazumijeva postizanje razumijevanja i uvažavanja nekog segmenta baštine. Ovaj argument ne odnosi se, dakako, na strogo znanstvene komunikacijske kanale poput specijaliziranih knjiga, časopisa i stručnih skupova – od kojih se ni ne može očekivati drugo nego da budu *znanstveni* u punom smislu te riječi – već na sve informativne i interpretativne medije kroz koje javnost, odnosno više ili manje zainteresirani pojedinac, dolazi u kontakt s porukama koje žele odaslati oni kojima je povjerena skrb o predmetu baštine. To bi bili svi muzeografski alati: primjerice od legendi i multimedijalnih pomagala uz muzejske artefakte, preko svih vrsta tiskanih publikacija za posjetitelje nacionalnih parkova do jednostavnih informativnih ploča na arheološkim lokalitetima. Kako je izvrsno primjetio pionir interpretacije Freeman Tilden,²⁷ ako je rječnik panoa na kojeg posjetitelj nailazi u upoznavanju određenog krajolika nepoznat i tehničke naravi, mogao bi izazvati upravo suprotnu reakciju od priželjkivane – gubitak interesa za temu. Utoliko gore što će velikom broju ljudi baš taj pano biti prvi, a mnogima i jedini, dojam što će ga steći. Tako npr. na mjestima s minimalnim interpretativnim sadržajem zasigurno vrijedi da ukoliko nekoliko prisutnih rečenica ne uspije pridobiti posjetiteljevu pažnju, on neće posegnuti za dodatnim izvorom informacija, i time će jedan od osnovnih ciljeva interpretacije – pobuđivanje interesa – ostati neispunjen. Neuspjehu takve vrste vrlo često je uzrok upravo suhoparan stručni tekst,

²⁶ O tome vidjeti npr.: Freeman Tilden, *Interpreting Our Heritage*, 3rd edition (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1977), 14., 58., 63., 79.; Susie West, ed. *Understanding Heritage in Practice* (Manchester: Manchester University Press, 2010), 57., 172.

²⁷ Tilden, *Interpreting*, 58. Premda pri korištenju Tildenovom knjigom valja imati na umu da je njegovo pisanje bilo usmjereno prvenstveno na interpretaciju prirodne baštine, koristi koje proizlaze iz njegovih savjeta nadilaze granice među kategorijama baštine. U kontekstu zaostajanja Hrvatske za suvremenim tendencijama upravljanja baštinom, indikativna je činjenica da se interpretacija kao metoda tek posljednjih godina predaje na kolegijima Katedre za muzeologiju i upravljanje baštinom pri Odsjeku za informacijske i komunikacijske znanosti Filozoskog fakulteta u Zagrebu. Tildenovo djelo prvi je put izdano davne 1957. g.

ponegdje u kombinaciji s nerazješnjenim latinskim riječima. Ni želja za postizanjem kratkoće, koje je Tilden inače zagovornik, ne može opravdati nerazumijevanje što ga kod korisnika izaziva upotreba izraza koji su, unatoč potrebi, ostali neprotumačeni.²⁸ Ovakav pristup očekuje od čitatelja da posjeduje određen stupanj specijaliziranog znanja,²⁹ prema čemu nemogućnost posjedovanja istog automatski isključuje svaku priliku za stjecanje pozitivnog iskustva.

Pogrešan vokabular u biti je samo površan znak koji upućuje na mnogo dublja pitanja baštinske struke te ga se, metaforički govoreći, može smatrati simptomom bolesti od koje je upravljanje baštinom patilo stoljećima. Riječ je o problemu *akademskog autoriteta*, za kojeg se svi autori slažu – bez obzira imenovali ga tom ili nekom sličnom sintagmom – da udaljava, a ne privlači, ljude k baštini. Čini se kao da neki stručnjaci tog područja ne pozdravljaju gorespomenutu misao o baštini kao dobru svih ljudi,³⁰ i zapravo ne odobravaju uplitanje javnosti u ono što strogo drže svojim zvanjem. Korijeni ovakvog pristupa sežu daleko u povijest razvoja upravljanja baštinom i uvelike su doprinijeli formiranju onoga što Laurajane Smith naziva konceptom *ovlaštenog baštinskog diskursa*³¹. Od samih početaka, kulturnim dobrima upravljali su istaknuti i moćni članovi društva, pridržavajući sebi pravo da odlučuju što je baština koju žele sačuvati za buduće naraštaje. I premda su to deklarativno činili u ime općeg dobra, zapravo su na umu imali svoje nasljednike, budući da širi slojevi društva nisu imali utjecaja ni na kakvo donošenje odluka. Tek od 60-ih godina prošlog stoljeća dogodilo se svojevrsno širenje baštine među običnim ljudima čije su ideje o vlastitoj baštini izvan službenih okvira počele dobivati na važnosti. Fokus znanstvenog interesa bio je uzak, pa su najvažnijima postali podaci o političkoj povijesti, kronologiji, vlasništvu, prisutnim arhitektonskim i povijesno-umjetničkim stilovima i sl. Stoga ne čudi da je u narativu prevladala specijalistička terminologija nerazumljiva široj javnosti. Pritom su izgrađena materijalna dobra bila od primarnog značenja, osobito ona monumentalna, dok je prirodna baština ostavljena po strani.³² To je dovelo do toga da, kako kaže Peter Howard,³³ mnogi ljudi baštinu doživljavaju anti-akademski, želeći ju iskusiti kao suprotnost onoga što su učili u

²⁸ Isto, 63.

²⁹ West, *Understanding*, 172. Autorica piše u kontekstu nekadašnje prakse s panoa na lokalitetima pod upravom organizacije "English Heritage", no zapažanja su primjenjiva na mnogo širem području, uključujući i Hrvatsku. Isto konstatira i u kritici tzv. reprezentativnog modela vrednovanja predmeta baštine: 131.

³⁰ Howard, *Heritage*, 33.

³¹ *Authorised heritage discourse*, kraticom AHD, opisuje ukupnost praksi koje određuju funkcioniranje baštine u suvremenim društvima Zapada. Iz: West, *Understanding*, 2., 11., 47. i drugdje.

³² Howard, *Heritage*, 35-40., 47-48.; West, *Understanding*, 8-9., 35-36., 171-173.

³³ Isto, 15.

školskim klupama. U nemogućnosti da razumiju znanstvenu retoriku za koju imaju osjećaj da im se obraća s visoka, patronizirajućim tonom čija se svrha iscrpljuje u pukom obrazovanju, odnosno pružanju "upakiranih" informacija, oni – koji bi trebali biti glavni korisnici baštine – ostaju uskraćeni za bilo kakav dijalog o njoj. Jednostavno nisu ravnopravni sudionici u takvoj komunikaciji, ako je jednosmjerno upućivanje podataka uopće dozvoljeno karakterizirati kao komunikaciju.³⁴ Prepušteni sami sebi, ipak ne odustaju od pokušaja da dožive baštinu u njenoj punini. Udruženi u amaterska povijesna društva, organiziraju reprize slavnih bitaka s utjelovljenjima više ili manje legendarnih likova, putem mjesnih folklornih društava nastoje očuvati lokalne napjeve i plesove ili se jednostavno bave sakupljanjem svega i svačega – uglavnom sasvim bezvrijednih predmeta, najčešće emotivnog značenja, koje bi ravnodušnim ostavile svakog povjesničara umjetnosti. Očigledno se mnogima pojam *baštine* odnosi na nešto posve drugo od one službene, zakonom zaštićene i institucionalno umrežene baštine.

Način upravljanja baštinom kod kojeg je na prvom mjestu razvoj akademskog razumijevanja određenog predmeta ili mjesta može se nazvati i *učenjačkom tradicijom*.³⁵ Od polemike o najprikladnijem imenu, važnije je ustanoviti koji su glavne misaone postavke odgovorne za shvaćanje stavova o baštini. Može se govoriti primjerice o tri osnovne teorije.³⁶ Prva tumači da se iza motivacije za brigu o baštini, počevši od revolucionarne vlade u Francuskoj, zapravo krije nastojanje vladajućih da legitimiraju svoje pravo na upravljanje državom. Osobito je to vidljivo u obrazovnom sustavu te nacionalnim muzejima, koji dijele zajednički interes za "ispravnim" odgojem određenog naroda. Budući da legitimitet stremlji ka održanju, a za što je potreban kontinuitet, ne iznenađuje što se dugo u povijesnoj i sličnim znanostima održao sustav vrijednosti koji promatra razvoj društva kao nepobitni napredak, čiji vrhunac društvo doživljava upravo u sadašnjosti. Ovakav pogled³⁷ prisutan je prije svega kod pobjednika, a ne žrtvava, te u nekim državama izaziva obrnutu reakciju – žaljenje za prošlim vremenima, točnije tzv. *zlatnim dobom*, kada je dostignut najveći uspjeh ikada.³⁸ Druga se teorijska osnova temelji na Bourdieuovoj ideji *kulturnog kapitala*, koji se jednako

³⁴ O informiranju utemeljenom na autoritetu kao potencijalno negativnom faktoru za razvoj interesa i razumijevanja u: Alison Hems i Marion Blockley, ed., *Heritage interpretation* (London; New York: Routledge, 2006), 12., 57., 89-90., 93., 184.

³⁵ Kako to čini: West, *Understanding*, 171.

³⁶ O njima prema: Howard, *Heritage*, 41-51. Autor koncept temelji na idejama Gregoryja J. Ashwortha.

³⁷ Isto, 42.; West, *Understanding*, 10-11., 32., 49.

³⁸ Vrijedi npr. za Rusiju i Veliku Britaniju: Isto, 10., 43. Čest je i kod povijesnih gradova: 162. West, *Understanding*, 21., navodi primjer iz vremena uzleta industrijalizacije kada je Wales sa svojim ruralnim identitetom smatran jedinim preostatom *dobrih starih vremena* Britanije, kako se drugim riječima označavalo zlatno doba. Moguće je povući paralelu s istodobnim francuskim pogledom na gotički stil kao utjelovljenje nacionalne povijesti i karaktera: Isto, 33.

odnosi na posjedovanje materijalnih dobara poput predmeta baštine koliko i onih nematerijalnih kao što su znanje i akademske kvalifikacije. Budući da je lakše dostupan imućnima te obrazovanima, s obzirom na to da je stjecanje istog zavisno o socijalnoj stratifikaciji, smatra se da ta vrsta kapitala dobrim dijelom sačinjava *snobizam*, čiju se ulogu u baštini nipošto ne smije zanemariti,³⁹ kako to sugerira i već istaknuta tendencija svojevrsne rezerviranosti baštine za samo neke dijelove društva. Proteklih se desetljeća dotada zanemareni obični ljudi sve aktivnije uključuju u baštinska pitanja, iz čega proizlazi da se različiti socijalni krugovi natječu za stjecanje izvjesnog oblika kulturnog kapitala. Tako postavljene premise vode do težnje da se identificira grupa koja odnosi pobjedu u tom nadmetanju. Nju se redovito može prepoznati u onoj čija je ideologija dominantna u društvu, dok istovremeno drži kontrolu nad većinom instanca vlasti, što se posljedično odražava i na regulaciju baštine te obrazovanje. Oboje postaju procesi korišteni u svrhe učvršćivanja nadmoćne pozicije superiornijih. Stoga je izazov u pogledu napretka dvostruk. Ponajprije, proširiti zaštitu i na baštinske elemente koji su izvan interesa dominantnih grupa, kako je to započeto primjerice u Australiji spram stoljećima loše tretirane aboridžinske populacije. Potom, povećati htijenje i načine da se zaštite baštinske kategorije nematerijalnih svojstava, poput jezika, sporta, aktivnosti i načina života. Cilj je uključivanje baštine puka, one koju golema većina ljudi već njeguje i nastoji zaštititi, u fokus promatranja i djelovanja onoga što se može nazvati *službenom* baštinom.

Podjela na službenu i neslužbenu baštinu može se činiti iluzornom u globaliziranom svijetu kakav postoji danas. No, kako to zorno pokazuje primjer formiranja baštinskog diskursa o tradicionalnoj velškoj nošnji,⁴⁰ baština itekako može postati predmetom podjele, štoviše i promjene. Na spomenutom se primjeru dobro vidi da je nekada živa neslužbena narodna praksa djelovanjem dominantnih društvenih faktora pretvorena u službenu, ali danas izumrlu tradiciju. Nju, koju se čuva isključivo kroz relikte – jednako kao što se to čini u muzejima klasičnog tipa, dozvoljeno je suprostaviti aktualnoj, dakle živoj, baštini koja nije službena: nema je u muzejima, udžbenicima te inicijativama vladajućih i njihovih institucija zaduženih za baštinu. Upravo u tom polju afirmacije valja se nadati daljnim promjenama, budući da je, ma kako to paradoksalno zvučalo, jedina konstanta baštine upravo mijena.⁴¹

³⁹ Za pitanje elitističkih procesa u upravljanju baštinom vidjeti: Isto, 231-233.

⁴⁰ Jacqueline Ansell u: West, *Understanding*, 12-31.

⁴¹ Na promjenjivost svih aspekata baštine i kulturnih vrijednosti općenito upozoravaju: Howard, *Heritage*, 186., 220.; West, *Understanding*, 47.

1.4. Promišljanja posljednjih desetljeća: ka suvremenom pristupu baštini

Neke od promjena na koje poziva Howard već su se realizirale, što je osobito vidljivo na području afirmacije nematerijalne baštine u dokumentima koji određuju okvir djelovanja krovnih međunarodnih organizacija na području baštine, od kojih je najistaknutija UNESCO. Zanimljivo je pratiti razvoj dotičnog procesa afirmacije. Susie West⁴² prijelomnom je označila 1945. g., nakon koje su procvat doživjeli sustavi zajedničkog djelovanja na globalnoj razini, prvenstveno kroz akcije osnivanja tijela poput ICOM-a, utemeljenog nedugo potom, te donošenja različitih povelja i konvencija. Premda je njihova snaga prvenstveno na deklarativnoj razini, budući da nemaju zakonodavnu snagu u zemljama potpisnicama, jamstvo provedbe dogovorenih praksi počiva na međusobnom nadziranju. Mnoge od njih postale su, među ostalim, osnova profesionalnih standarda u konzervaciji povijesnih lokaliteta i spomenika, baveći se pritom uistinu starim, ali nikada do kraja razriješenim prijeporima iz filozofije restauracijskih pristupa. Za ovdje promatranu temu najzanimljivija je tzv. Burra povelja, dokument punog imena "Povelja australskog ICOMOS-a o konzervaciji mjesta kulturnog značaja". Donijeli su ga 1979. g. australski stručnjaci iz područja baštine nastojeći prilagoditi sadržaj UNESCO-ve Venecijanske povelje (1964. g.) na područje tog udaljenog kontinenta. Razmatrajući kvalitete temeljem kojih mjesta postaju nositeljima kulturnih vrijednosti za grupu ljudi – i pritom ne misleći samo na većinsku, već i manjinske društvene grupe – izjednačili su *socijalnu* vrijednost s estetskom, povijesnom i znanstvenom, čiji je primat u baštinskom diskursu do tada bio neosporiv. Imajući prije svega na umu aboridžinsku etničku manjinu, željeli su dati pravo glasa svim lokalnim zajednicama, kako bi se važnost njihovih shvaćanja o tome što je za njih baština i zašto uravnotežila s važnošću percepcija baštinskih profesionalaca. Na taj je način Burra povelja premjestila naglasak s materijalnog aspekta kulture na vrijednosti koje materijalnoj kulturi pridaju ljudi. Ovakvo poimanje baštine, u čijem su središtu ljudi – a ne predmeti i lokaliteti – odaje i promjena u nazivlju: povelja je baštinsku kategoriju "mjesta i spomenici" preimenovala u "mjesta kulturnog značaja". Dotični je pristup bio svjetskog odjeka, ponajviše zaslugama Jamesa S. Kerra, te su i druge institucije zaštite baštine diljem planeta uvidjeli smisao holističkog pogleda koji je vođen vrijednostima i zagovara njihovu ukupnost, a ne samo djelomičnost. Potonje je nedostatak koje se može pripisati *kanonskom* viđenju, a s obzirom na njegovu stoljetnu ukorijenjenost u baštinsku struku nije neobično što je kroz protekla stoljeća prioritet bio pronalazak objekata i mjesta koji bi zadovoljavali službene kriterije, uglavnom koncentrirane

⁴² West, *Understanding*, 35-42., prema čemu je donesen pregled promatranih transformacija.

na prefikse "naj-". S obzirom na sve rečeno, može se zaključiti da pristupu čija načela proizlaze iz Burra povelje odgovara naziv *reprezentativni*, sukladno njegovom nastojanju da u službenu baštinu uključi veći broj prirodnih i izgrađenih dobara koja reprezentiraju, odnosno predstavljaju, društvene vrijednosti.

Razlici između reprezentativnog i kanonskog pristupa bliska je razlika između tzv. kontekstualnog i estetskog pristupa, pri čemu se termin *estetski* referira na uočavanje primarno vizualnih vrijednosti na predmetima i mjestima na način na koji to čini i kanonska metoda, dok pojam *kontekstualni* opisuje težnju da se istaknu one kvalitete koje progovaraju o životu i prošlosti ljudi. U pogledu prezentacije estetski se pristup svodi na puko predstavljanje umjetničkih objekata izabranih po načelima struke, čiji su kriteriji teško razumljivi običnim ljudima, a kontekstualna metoda služi se rekonstrukcijama, pojašnjenjima i pričama, stoga je mnogo prihvatljivija široj publici.⁴³ O prezentaciji će riječ biti kasnije, dok je na ovom mjestu, na temelju svega dosad iznesenog, važno ustvrditi da postoji više društvenih razina na kojima je baština prisutna.

Mnogo se promišljalo i o načinu na koji predmeti, mjesta i aktivnosti postaju baštinom te su unutar tog teorijskog okvira nastale brojne definicije baštine. Na ovom se mjestu možda najbolje poslužiti Howardovom⁴⁴ kratkoćom: "Baštinom se može smatrati sve što netko želi sačuvati ili sakupljati". Pri tome je ključan segment htijenja, odnosno priznanja da je nešto baština.⁴⁵ Bez čina prepoznavanja nečega kao baštine, nedostaje osnovna karika u promatranom lancu. Tek nakon uviđanja vrijednosti koju baština ima, mogu uslijediti pokušaji njene zaštite. Međutim, kao i kod problema akademskog autoriteta, nema direktne veze između znanja o nekom kulturnom dobru i afirmacije tog istog znanja u javnosti. Na mnogo primjera, pa tako i onom solinskih arheoloških lokaliteta, očit je duboki jaz između svrhe službene etikete kojom su institucije označile baštinske stvarnosti i uspjeha koji ona doista ostvaruje. Pritom se pod uspjehom misli na postizanje dvaju osnovnih ciljeva upravljanja baštinom: osiguravanje njene zaštite te promicanje razumijevanja i uživanja iste. Evidentno prisutnost solinskih lokaliteta na popisu Registra nema adekvatnog odraza na realnost u kojoj oni u biti propadaju. Dovoljno je reći da ih većina Solinjana doživljava kao hrpu kamenja koji nemaju poveznica s njihovim životima. Jasno je, dakle, da proglašenje nečega baštinom,

⁴³ O dotičnim modelima, koje je u znanost uveo Peter Vergo, prema: West, *Understanding*, 130-132.

⁴⁴ Citat iz: Howard, *Heritage*, 6.

⁴⁵ Prema: Isto, 6., 100., 148., 189.

premda nužno, ne jamči ni realizaciju planirane zaštitu ni afirmaciju njene važnosti u lokalnoj zajednici.

Kako uopće dolazi do proglašenja određenog spomenika, prirodnog ili kulturnog, odnosno određene aktivnosti, baštinom? Howard⁴⁶ navodi tri načina na koje dolazi do stvaranja baštine, odnosno pridavanja baštinskog statusa:

1. rađanje
2. postizanje
3. nametanje

Dobra izrađena s namjerom da se sačuvaju, a uglavnom ih se označuje kao *umjetnost*, ulaze u kategoriju stvari "rođenih" s baštinskim statusom. To, dakako, ne znači da svaki umjetnički predmet doista i postane baštinom. S druge strane, stjecanje takve reputacije implicira mogućnost da njegov vlasnik nema, u kapitalizmu inače neosporivo, pravo uništenja dotičnog objekta pod zaštitom. Druga kategorija, ona postizanja baštine, odnosi se na u najvećoj mjeri na dobra koja su procesom opstanka kroz vrijeme zadobila baštinski status i to uglavnom na temelju zastarjelosti ili rijetkosti. U procesu opstanka najvažniji je naglasak na prolaznosti kao karakteristici vremena samog, sukladno kojoj kulturna dobra neodgodivo stare. Za razliku od prirodne baštine koja – bez obzira na starenje – ne gubi na aktualnosti, stvari, kako je primjetio David Lowenthal, s godinama dobivaju na zanimljivosti. Stoga ne čudi osobita zainteresiranost baštinske struke za objekte dugog postojanja i sveprisutne pokušaje turističkih djelatnika da upravo dobra u svojoj skrbi promoviraju kao "najprve", "najstarije" ili "najranije" te vrste u regiji, državi ili svijetu. Pa čak ni starost sama po sebi ne jamči baštinski status, za razliku od rijetkosti koja često uspijeva u tome. Značaj rijetkosti jednak je za prirodne i materijalne vrijednosti, a pri njenom isticanju nije nužno riječ o izvanrednom, odnosno najboljem, primjerku nečega – jednostavno on je jedini ili među jedinim preostalim primjercima svog tipa. Posljednja uočena metoda postizanja baštinskog epiteta jest nametanje istoga nekom dobru ne temeljem kvalitete koja je očita, primjerice izvrsne estetske vrijednosti, već one vezane uz njegovu prošlost. Takav pristup ne vrednuje posebnost u vizualnoj usporedbi s ostalim predmetima i mjestima iste vrste, nego detalje poput vlasništva slavne osobe, njenog tamošnjeg boravka ili odigravanja povijesno važnog

⁴⁶ Isto, 187-195.

dogadaja. Mnogo je bliži popularnoj kulturi i pod većim utjecajem običnih ljudi od prva dva modela pridavanja baštinskog statusa.

2. ELEMENTI SUVREMENOG UPRAVLJANJA BAŠTINOM

2.1. Interpretacija

Čak i kada se donekle razjasni funkcioniranje određenih procesa stvaranja baštine, poput ovdje dotaknutih dominantnih snaga na tom polju i procesa putem kojih iste ostvaruju svoje namjere, ostaje uočljiv raskorak između nastojanja znanstvenog pristupa i rezultata koje on doista postiže u javnosti. Howard⁴⁷ je naslutio razloge ove diskrepancije u činjenici da je suština baštine zapravo u ljudima samim. Oni cijene nešto zbog sebe samih, bila to pradávná igra njihovih predaka, polje na kojem se odigrala slavna nacionalna bitka ili novčano bezvrijedan album omiljenog benda. Ukoliko znanstveni pristup ne uspije, a očito mu to teško polazi za rukom, u ljudima potaknuti identifikaciju s baštinom koju nastoji zaštititi, službenim kulturnim dobrima prijeti opasnost da ostanu cijenjeni samo u uskom krugu onih koji ionako sve znaju o njima. Odašiljući isključivo stručne informacije, običnom čovjeku nezanimljive i daleke, akademski autoritet umanjuje prilike baštini da bude poštovana, doživljena i naposljetku – zaštićena. O danas već legendarnoj formuli po kojoj iz *razumijevanja* izrasta *vrednovanje* kojim se, pak, postiže *očuvanje* davno je pisao Tilden,⁴⁸ a kroz protekla je desetljeća zavrijedila ugled s kakvim se teško može mjeriti neki drugi baštinski princip. Sažeto i jasno prenosi ukupnost gorespomenutih problema: hegemonija kojom su dominantne grupe ostvarivale, a donekle još uvijek ostvaruju, primat u upravljanju kulturnim dobrima uvjetovala je razvoj kanonskog, odnosno reprezentativnog, pristupa baštini, a posljedice su štetne, kako po interes društva u cjelini, tako i po baštinu samu. Budući da znanstveni pristup ne uspijeva ostvariti osnovnu pretpostavku afirmacije baštine, a to je razumijevanje, neizbježno je zaključiti da odašiljanje informacija nije istoznačno s njihovim usvajanjem i shvaćanjem. Prema tome, znanje o baštini ne može osigurati njeno očuvanje, kao što to ne može ni imenovanje nečega baštinom. Potrebno je nešto više. Ono što suvremeno upravljanje baštinom poznaje kao *interpretaciju*.

⁴⁷ Isto, 16., 50., 116-117. Također: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 185., 192., 194.

⁴⁸ Tilden, *Interpreting*, 37-38.

Pobliže bavljenje sadržajem pojma "interpretacija" svakako je najbolje započeti onime što je o njoj govorio njen najzapaženiji promicatelj, dugogodišnji djelatnik američke službe nacionalnih parkova Freeman Tilden. Njegova knjiga, kojom je položio temelje toj djelatnosti, i nakon pola stoljeća (izdana je 1957. g.) ostala je polazištem svih dobronamjernih upravitelja baštinom. Premda ju od samog početka dočarava kao obrazovnu aktivnost,⁴⁹ radi izrazitu razliku između nje i pukog prenošenja podataka.⁵⁰ Tvrdi da interpretacija nije informacija, već da se samo oslanja na nju, prihvaćanjem čega jasno proizlazi da je znanost, odnosno istraživanje, neizbježan sastavni dio interpretacije – ali ne njena punina. Bez znanja o tome kako je nastao, primjerice, neki spomenik – tko ga je, zašto i za koga, u kakvim okolnostima, na čiju korist (i ne manje važno, na čiju štetu) izgradio, zatim koristio, možda čak i uništavao – ne može se pristupiti pokušajima prenošenja njegove biti drugima. Često dugotrajan i mukotrpan rad stručnjaka na određenoj temi, biću, predmetu ili mjestu, s ciljem njegova pobližeg poznavanja, ne može se zamijeniti ni s kakvom količinom inovativnosti, komunikacije ili kreativnosti. Ma kako maštovito planiranje interpretacije bilo, ako ne započinje s istinitim i znanstveno utemeljenim saznanjima, nije u duhu nastojanja baštinske struke. Da bi privukao posjetiteljevu pažnju i zainteresirao ga za temu, upravitelj baštinom nema se pravo služiti iskrivljenim, polu-točnim ili izmišljenim informacijama.⁵¹ Jednako tako, ukoliko su određeni podatci nesigurne prirode, zbog nemogućnosti da ih se razumije u potpunosti ili nepostojanja konsenzusa među samim stručnjacima, interpretatorova je zadaća predstaviti postojeću dilemu publici, a izbjegavati odabiranje strane – osobito u sukobu koji iz znanstvene često zna prijeći na osobnu razinu. Takvim pristupom posjetitelju obrazovni aspekt interpretacije nipošto ne gubi na svojem autoritetu, do kojeg nauka toliko drži. Dapače, pružanjem prilike čovjeku da, umjesto pasivnog primanja serviranih mu činjenica, upotrebom vlastite mašte i intelekta pokuša dokučiti rješenje znanstvene zagonetke čini ga se sudionikom u komunikaciji. Tilden⁵² upravo *provokaciju* spominje kao odlučujući faktor dobre interpretacije, napominjući da poticanje istraživačke uloge posjetitelju ima dalekosežan učinak na pozitivnost iskustva nekog predmeta ili mjesta. U ljepoti skrivenog možda je tajna privlačnosti koja okružuje arheologiju – znanost brojnih poklonika, od kojih su mnogi kroz

⁴⁹ Isto, 3-4.

⁵⁰ Najizravnije u: Isto, 8., 20. Taj stav ističu i: Carter, *A sense of place*, 5-6.; Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 173.

⁵¹ Tilden, *Interpreting*, 5-7., 23. i drugdje. O važnosti istraživanja, odnosno znanstveno dokazanih pretpostavki, kao polazištu svake interpretacije također prema: Howard, *Heritage*, 16., 21-22.; West, *Understanding*, 58., 176., 192-193., 196.

⁵² Tilden, *Interpreting*, 36. Također: Carter, *A sense of place*, 5.; Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 59., 169.

djetinjstvo sanjali da postanu poput Indiane Jonesa.⁵³ No, pobuditi želju za otkrivanjem nepoznatog ne mora se odnositi na isključivo nesigurne znanstvene probleme koje, realno govoreći, većina ljudi ni ne može razriješiti u okviru kraćeg posjeta. Ta želja svojevrsni je "okidač" na osnovnoj razini posjetiteljeve uključenosti u iskustvo što ga pruža, primjerice, obilazak nekog dvorca. Ukoliko je interpretacija svedena na hrpu savršeno točnih, preciznih i ekspertnih činjenica o ondje vidljivim povijesno-umjetničkim stilovima, načinu gradnje i rodoslovlju plemenitih vlasnika, neznatne su šanse da se publika zaintrigira onime što vidi. Vjerojatnost da će nakon čitanja beskonačno dugog stručnog teksta, od čega je većina ionako odustala prije njegove polovice, otići u dužu šetnju njegovim katovima, postaviti dodatna pitanja vodiču ili se, pak, po povratku kući upustiti u dodatno istraživanje o dvorcu – doista je neznatna. I time će u konačnici ostati promašen glavni preduvjet razumijevanju: buđenje znatiželje. Jer, da bi se nešto shvatilo, odnosno kao rezultat shvaćanja vrednovalo i štitilo, najprije je potrebno imati želju za razumijevanjem tog nečeg. Znatiželjom se, pak, postiže upravo htijenje za razumijevanjem.

Spomenuto je da interpretacije nije informacija, premda se uvelike temelji na njoj. Što interpretacije zapravo jest, pitanje je s onoliko različitih odgovora koliko je autora koji su se bavili njome. Kronološki je logično započeti od Tildenove⁵⁴ definicije: "Interpretacija je obrazovna aktivnost koja teži otkriti značenja i veze kroz upotrebu originalnih predmeta, iskustvo iz prve ruke i slikovite medije, a ne samo prenijeti činjenične informacije". James Carter,⁵⁵ autor u Velikoj Britaniji iznimno popularnog vodiča za interpretatore, kaže da se sve u interpretaciji vrti oko pomaganja ljudima da cijene nešto za što interpretator drži da je posebno. Howard⁵⁶ ponešto jednostavnije iznosi svoj pogled na dotični postupak kao na onaj koji se svodi na odlučivanje o tome što, kako i kome reći o baštini. Alison Hems,⁵⁷ možda najupečatljivije od svih, naglašava općepoznatu činjenicu da će rijetki posjetitelji biti u direktnoj vezi s mjestima i spomenicima koje posjećuju, kako bi skrenula pozornost na interpretaciju kao sredstvo kojim je moguće uspostaviti brojne i raznolike veze. Andrew Robertshaw,⁵⁸ opisujući fazu razvitka britanske baštinske scene 80-tih, označuje interpretaciju

⁵³ Korijene popularnosti arheologije kod šire javnosti u određenoj dozi mističnosti i avanturizma vidi: Sanjin Mihelić, ur., *Arheologija i turizam./Archaeology and tourism in Croatia* (Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2009):, 27., 31., 35., 502., 526.

⁵⁴ Tilden, *Interpreting*, 8.

⁵⁵ Carter, *A sense of place*, 3.

⁵⁶ Howard, *Heritage*, 244.

⁵⁷ U: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 7.

⁵⁸ U: Isto, 44.

kao prevođenje kustoskog rada u javne izložbe i postave. West⁵⁹ definiciji da je interpretacija: "(...) ukupnost profesionalnih praksi čija je namjera da prenesu značenje baštinskih predmeta i mjesta posjetiteljima ili korisnicima", dodaje pojašnjenje kako je širi smisao te riječi "učiniti nešto razumljivim". Govoreći o trokutu *posjetitelj-vodič-moguća značenja*, konstantira da cilj interpretacije nalikuje ulogama vještog prevoditelja i diskretnog vodiča. Smatra da je interpretacija aktivnost u čijem je središtu posjetitelj te je prioritet uključiti ga u proces povezivanja njegovog vlastitog iskustva s onim baštinskim. Bez obzira na udaljenost vremena u kojima iznose svoje stavove, očigledno je svim ovim autorima zajedničko zapažanje da je interpretacija aktivnost posredovanja između stručnjaka koji o baštini znaju mnogo – ali ne raspolažu ispravnim komunikacijskim kanalima da to prenesu ostalima – i javnosti koja o baštini zna malo. No, interpretacija nije direktan most koji povezuje znanstvenike i publiku, jer se sudionici te komunikacijske aktivnosti nisu ravnopravni, niti se stručno znanje njome prenosi u originalnoj formi.⁶⁰

Interpretacija, danas svakako jedna od glavnih zadaća baštinskih djelatnosti, dugo nije uživala ni približno onakav status kakav joj se pridaje u suvremenom upravljanju baštinom. Stoljećima je na pijedestalu bila zaštita.⁶¹ Pristup očuvanju povijesnih lokaliteta i dobara u kojem su na prvom mjestu razvitak akademskog viđenja istih i njihovo korištenje u interesu dominantne društvene grupe već je označen kao kanonski. Njegov integralni dio bilo je i prvenstvo zaštite te ograničenog pristupa nad interpretacijom te dostupnošću široj javnosti. Sve do kasnih desetljeća prošlog stoljeća prioritet stručnjaka koji su se bavili spomenicima – definitivno glavnim predmetom interesa u okviru tradicionalnog poimanja baštine – bilo je ispravno poznavanje građevinskih formi. Stoga su se najvažniji pothvati ticali iskapanja ruševina, rekonstrukcija dijelova zdanja koji su nedostajali i rasprava o tome kojim tehnikama to činiti. Interpretacija se u najvećoj mjeri svodila na vodiče pisane akademskim stilom, dakle upotrebljive ljudima s određenom razinom stručnog znanja koji su se mogli nositi s nezanemarivom količinom podataka. Ta literatura držala se vrlo ograničenog broja tema, uglavnom vezanih uz povijest umjetnosti i arhitekture, političku i vojnu povijest, a bila je predstavljena stogo kronološki te je najčešće zanemarivala sva razdoblja nakon posljednjeg u kojem je zdanje korišteno. Osobito su favorizirani antika i srednjovjekovlje, a bila je izražena težnja da posjet bude u korist nacionalnog osvještenja te divljenja umjetničkim postignućima.

⁵⁹ West, *Understanding*, 166.

⁶⁰ O metafori mosta prema: West, *Understanding*, 171.

⁶¹ West, *Understanding*, 57., 99., 171-179., prema čemu je iznesen pregled povijesnog razvitka važnosti interpretacije; Howard, *Heritage*, 77.

O povijesno marginaliziranim društvenim grupama poput žena, sluga i etničkih manjina nije bilo govora, kao ni o brojnim pitanjima izvan utvrđenog tematskog okvira. Ni vodeći globalni dokumenti upravljanja baštinom, UNESCO-va Svjetska konvencija o baštini iz 1972. g. te operativne smjernice koje su s vremenom proizašle iz nje, ne spominju izrijeком termin "interpretacija", premda se zalažu za objašnjavanje vrijednosti kulturnih dobara posjetiteljima. Od međunarodnih organizacija koje su iskazale interes za afirmaciju i unaprjeđenje interpretacije prednjači ICOMOS, čiji je dugogodišnji rad na prvoj internacionalnoj povelji o standardima javne interpretacije kulturne baštine okrunjen njenom ratifikacijom 2008. g. Riječ je o tzv. Ename povelji, koja se profilirala kao novo mjerilo međunarodnih profesionalnih normi. Ona ističe razliku između *prezentacije* i interpretacije, premda ne u mjeri u kojoj je to učinjeno u tzv. Charleston deklaraciji iz 2005. g., pripremnom dokumentu čiji određene sugestije, pogotovo kritički pogled na jednosmjernost baštinske prezentacije, nisu prihvaćene u konačnoj verziji Ename povelje. Bez obzira na to, napredak je ostvaren, prije svega u stavljanju naglaska na osobno iskustvo, povezivanje pojedinca i mjesta, poticanju daljnjeg interesa, učenja i istraživanja, čemu je bitno težiti kako bi se ostvarilo razumijevanje važnosti baštinskih lokaliteta, njihovo javno poštovanje i zaštita. Ono što Ename povelja donekle dotiče, a sve donedavno nije bilo predmetom zanimanja institucija službene baštine, jest pitanje višestrukosti identiteta potencijalnih posjetitelja. Budući da nema univerzalnog, samo jednog, tipa korisnika baštine, potrebno je u obzir uzeti brojnost mogućih očekivanja, znanja i iskustava koje različiti posjetitelji donose sa sobom i koji neizbježno utječu na uspjeh interpretacije.⁶² S druge strane, svaki baštinski element ima više od jednog značenja i svaki od tih značenja može pronaći svoju publiku,⁶³ budući da ona nije homogena – kako je to zamišljala baštinska struka u okviru kanonskog pristupa. Također, valja se zamisliti nad problemom projekcije interpretatorova vlastitog iskustva na ukupnu interpretaciju. Dozvoljeno je pretpostaviti da osoba koja formira prezentacijski i interpretacijski narativ nije izuzeta od subjektivnog utjecaja svojih identiteta, odnosno da preslikava vlastite vizije onoga što kulturno dobro jest na njegovo službeno predstavljanje i tumačenje. Čineći to, premda nesvjesno, ponavlja pogrešku koju su stoljećima putem kanonske metode radili predstavnici dominantnih i akademskih društvenih sila.

⁶² Kako je John Urry polemički odgovorio na tezu Roberta Hewisona o pasivnosti kulturnih turista: "(...) različiti posjetitelji mogu naići na iste predmete i doživjeti ih na sasvim različite načine". Iz teksta Matthewa Kurtza u: West, *Understanding*, 210. Vidjeti osobito dobar primjer koji potvrđuje Urryevu tvrdnju u tzv. "case study" o izletnicima na Sjeverni pol: Isto, 211-220.

⁶³ O obraćanju različitih razina višeslojne interpretacije različitim kategorijama posjetitelja primjerice u: West, *Understanding*, 177., 180., 191., 196., 201.

2.2. Identiteti

Budući da je izvjesno da identiteti posjetitelja utječu na osmišljavanje i provođenje interpretacije, važno je razumijeti što su *identiteti* te kako oni međudjeluju s baštinom. Howard⁶⁴ o stvaranju identiteta za korisnike tvrdi da je glavni rezultat zaštite i interpretacije baštine, bez obzira na to bio priželjkivan ili nenamjeran. Kako je već rečeno, u pokretače bavljenja baštinom pripadaju i želja za legitimacijom, pribavljanjem kulturnog te ekonomskog kapitala, no primarni je izazov učiniti da se ljudi osjećaju bolje, sigurnije i imaju veći osjećaj pripadnosti.⁶⁵ No, usprkos tome što su brojni predmeti sposobni priskrbiti identitet pojedincu, ne smatraju se baštinom. To postaju tek onda kada ih se odluči proglasiti baštinom, odnosno sačuvati, na načine koji su svrstani u tri spomenute metode pridavanja baštinskog statusa.

Osjećaj pripadnosti najuže je vezan uz bit identiteta. Smatra se da čovjek može imati više identiteta, koje bira sam i koji najčešće nisu u sukobu. Neki od identiteta imaju geografsku odrednicu, pa se tako gotovo za svakog čovjeka može utvrditi njegova pripadnost određenom domu, susjedstvu, gradu, kraju,⁶⁶ regiji i državi. Posljednja po mjestu na listi, ali prva veličinom površine i snagom identiteta je država, odnosno nacija.⁶⁷ Analiza protekla dva stoljeća daje jasnu sliku toga, budući da je nacionalni identitet zadobio glavnu poziciju nad svim ostalim razinama identiteta, stekavši daleko veću moć negoli bilo koji drugi identitet. Gotovo isključivo bio je sredstvo postizanja političkih ciljeva, stoga ne iznenađuje da su se baštinski diskursi po pitanju spomenika te umjetničkih djela, tada jedini priznatih kulturnih dobara, uvelike ticali nacionalne prošlosti i izvrsnosti.⁶⁸ I danas je nacija među glavnim repozitorijima identiteta. Međutim, osim geografskih identiteta upravitelji baštinom bave se i razumijevanjem drugih tipova identiteta, koji također utječu na načine kojima korisnici pristupaju baštini. To su: religija, narodnost, društveni sloj, spol, dob, stručnost i ono što bi se moglo nazvati *povezanost*⁶⁹. Kritičko promišljanje upravljanja baštinom pokazuje da su posljednje dvije razine identiteta često u svojevrsnom sukobu. Točnije, stajališta ljudi koji

⁶⁴ Howard, *Heritage*, 147. O identitetima prema: Isto, 147.; 213-219.; West, *Understanding*, 31.

⁶⁵ Čime se potvrđuje teza da ljudi njeguju baštinu zbog sebe samih. Vidjeti str. 16.

⁶⁶ Cjelokupni kontekst Howardova upotreba izraza "county" (Isto, 164.) odgovarao bi hrvatskoj riječi "županija", no kako je u Republici Hrvatskoj identitet na razini županija slabo razvijen, u okviru ove teme prikladnije je koristiti geografsku oznaku "kraj".

⁶⁷ Isto, 165, 173.

⁶⁸ Isto, 29-30.; West, *Understanding*, 49.

⁶⁹ Howard, osobito 113-122., 216., koristi pojam "insider" kako bi opisao ljude direktno vezane uz korištenje određene baštine, a čiji se pogledi na nju često razlikuju od pogleda službenih upravitelja baštinom. Oni su uz baštinu vezani ponajviše emotivno, ali nerijetko i fizički, u slučaju da s njom žive u neposrednom svakodnevnom kontaktu. Budući da takav odnos ipak nije isključivo geografske naravi, prikladnije od riječi "lokalnost" u hrvatskom ga jeziku opisuje termin "povezanost". Doslovnim prijevodom, pojmom "unutrašnjost", bila bi prenaplašena prostorna komponenta, koja nije od presudne važnosti.

zbog svoje stručnosti i akademskog autoriteta donose odluke o baštini nekog, primjerice, grada, vrlo će se vjerojatno temeljiti na njihovim vlastitim percepcijama o tome što tamošnja baština jest i kako ju čuvati. Brojni primjeri pokazuju da stanovnici toga grada, dakle prvi i najvažniji korisnici te iste baštine, nisu konzultirani u procesu upravljanja. Njihovi glasovi o tome što i zašto je baština za njih, kako bi željeli da se ona njeguje i čuva, od sekundarne su važnosti. Istraživanja također pokazuju da su stanovnicima aktivnosti, događaji i ljudi od većeg interesa nego stvari i mjesta. To zapravo ne odaje odmak od prosjeka. Štoviše, utvrđeno je da većina ljudi više cijeni ne-materijalna od materijalnih kulturnih dobara,⁷⁰ što je sukladno već istaknutom anti-akademsom doživljaju baštine.

Još od Tildena upravitelji baštinom priznaju da svaki posjetitelj i korisnik baštine sa sobom donosi personaliziran skup emocija, iskustava, znanja, interesa i očekivanja. Taj skup valja smatrati endemičnim, odnosno jedinstvenim, jer ne postoje dva jednaka, kao što ne postoje ni dva posve jednaka ljudska bića. Raznovrsnost tih skupova, može ih se nazvati i posjetiteljskim profilima, od izuzetne je važnosti prilikom interpretacije bilo koje baštinske jedinice. Interpretatorova je zadaća uzeti u obzir ne samo brojnost značenja koje nudi određeno kulturno dobro, već i brojnost posjetiteljskih profila. Ako, naime, interpretacija upućuje istu poruku svim vrstama posjetitelja bez obzira na različitost njihovih identiteta, logično je očekivati da odjek interpretacije neće biti jednako uspješan kod svih. Potrebno je raznim ljudima ispričati razne priče, kako bi svatko od njih ponaosob ostvario vezu s objektom ili mjestom ili aktivnošću svoga posjeta. U realizaciji naizgled nepostojeće veze između posjetitelja i baštine leži svrha interpretacije. Na način kako to potiče, primjerice, Ename povelja, valja razlikovati turističku od publike školskog uzrasta, obiteljske od posjeta stručnjaka, lokalne od međunarodnih posjetitelja itd., i sukladnoj tim razlikama oblikovati različite interpretativne razine na temelju mnogostrukih značenja koje nosi svako od baštinskih dobara. Dakle, suština procesa interpretacije je u pronalaženju višestrukih vrijednosti i značenja baštinskog elementa, njihovom povezivanju s višestrukim vrstama publike.⁷¹

Izvrstan primjer za višeslojnost značenja i prezentaciju istih jest Palača Blenheim⁷² jedna je od najspektakularnijih zgrada u Velikoj Britaniji, ujedno na UNESCO-vu popisu

⁷⁰ Howardova knjiga donosi čitav niz rječitih primjera. Vidjeti npr.: Isto, 48-50., 153-156., 172., 216-217. O prednosti ljudi pred predmetima također u: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 5.

⁷¹ O takvom pristupu baštini prema: Howard, *Heritage*, 81-83., 124., 151-152., 211., 219., 247., 252-253.; Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 4-5., 86., 108., 192-194.

⁷² O interpretaciji palače Blenheim, koja je kao tzv. "case study" dio knjige: West, *Understanding*, 180-198.

svjetske kulturne baštine. To monumentalno barokno zdanje intrigantno je zbog svoje dvojne, privatno-javne, prirode i mnoštva značenja koja joj se pridaju. Jedinstvena po tome što je istovremeno dom i živima i mrtvima (pripadnicima plemićke porodice vojvoda od Malborougha koji su njeni vlasnici) te nacionalni spomenik, privlači stotine tisuća posjetitelja godišnje. Unatoč činjenici da je sagrađena zbog uspomene na vojnu pobjedu Engleza nad Francuzima i Bavarcima, ovo mjesto umnogome je nadišlo svoj prvotni vojno-nacionalni značaj. Publici je predstavljano uglavnom na dvije razine, slijedeći dvije najslavnije osobe vezane uz građevinu: vojvodu koji je izvojevao slavnu pobjedu te Winstona Churchilla, državnika koji je ondje rođen. Unatoč impresivnom estetskom dojmu koji palača pruža, naglasak interpretacije nije na arhitektonskim i povijesno-umjetničkim postignućima, već na obiteljskim i osobnim pričama nekadašnjih stanara. Kako, međutim, poruka ne bi bila samo nacionalno te plemićki orijentirana, upravitelji palače su 2006. g započeli realizaciju projekta čiji je cilj bio što širem krugu ljudi povećati interes za palaču. Nakon opsežnog postupka istraživanja tržišta, kojim su nastojali doznati što bi iz povijesti zdanja bilo zanimljivo posjetiteljima, baštinski profesionalci angažirani na projektu razvili su novu izložbu "Palača Blenheim: neispričana priča". Ukorporirana u postojeći interpretativni sustav zgrade, nova izložba na temelju podataka dobivenih povijesnim istraživanjem daje uvid u dvije teme tzv. "povijesti odozdo": živote posluge i žena vezanih uz palaču. Korištenjem suvremenih muzeografskih tehnika i kazališnog efekta te pozivanjem na izvorne dokumente kojima potkrepljuje izabrane priče, interpretacija omogućuje posjetiteljima identifikaciju s radničkim slojem nekadašnjih stanara, što je svakako mnogo lakše u usporedbi s poistovjećivanjem s članovima plemstva. Ovim projektom oživljavanja likova koji su nekada živjeli i radili u palači – sa svim obiteljskim, prijateljskim, ljubavnim i ostalim vezama što su ostale iza njih – postignut je veliki uspjeh. On potvrđuje da je primarni interes publike ne na objektima, već na ljudima, odnosno na socijalnoj povijesti objekata. Ono što cjelokupna interpretacija palače Blenheim pruža je primjer baštinskog mjesta čija je mnogostrukost značenja prepoznata i iskorištena u privlačenju publike. Posjetitelju se po dolasku nudi mogućnost odabira priče koju želi "čuti": starija izložba o povijesti zgrade, njenih vlasnika i Winstonu Churchillu ili novija izložba o ne toliko slavnim, ali svakako stvarnim, ljudima – također iz prošlosti palače. Oni koji odaberu potonju, ipak neće ostati uskraćeni za klasičnu obrazovnu komponentu, budući da dijelovi "Neispričane priče" posjetiteljima pružaju mogućnost da saznaju, ukoliko to žele, brojne detalje iz opće povijesti Blenheima.

2.3. Holističko poimanje baštine

Gotovo da nema važnijeg principa za kreiranje dobre interpretacije od holističkog pristupa onome što se interpretira. Presudnost te metode posljednjih se desetljeća, a osobito posljednjih godina, toliko naglašava u teoriji upravljanja baštinom, da je nemoguće pronaći barem donekle relevantnu literaturu koja ju u najmanju ruku ne spominje. Holistički pristup dalekosežan je pojam kojeg autori uglavnom precizno ne definiraju, već se u fokus najčešće stavljaju razlozi zbog kojih je potreban te dobrobiti koje proilaze iz njegove implementacije.⁷³ Neki od uzroka koji su doveli do promjena stavova od baštini, a samim time i do pojave holističkog diskursa, već su dotaknuti. Prije svega, istaknutost estetskih odnosno povijesno-umjetničkih kriterija prilikom vrednovanja umjetničkih djela i spomenika kroz stoljeća u kojima je vladao kanonski pristup baštini dovela je do nepotpunog razumijevanja biti većine baštinskih jedinica. Zanemarivanje, primjerice, simboličkih i sakralnih funkcija kod predmeta religijske funkcije, a u korist njihovih estetskih vrijednosti, rezultirala je ne samo pristranom perspektivom, nego i raskidom veze između teorije i prakse – toliko bitnom za znanost.⁷⁴ U pogledu premoći izabranih vrijednosti nad ostalima, može se reći da suvremena muzeologija i cjelokupno upravljanje baštinom prolaze kroz proces katarze, prvenstveno putem uključivanja drugih značenja, onih manje vizualnih, često skrivenih – pa čak i zabranjenih – u postupak vrednovanja i interpretiranja kulturnih te prirodnih dobara. Praktično govoreći, sama činjenica da su ljudske aktivnosti i prirodna baština dobile status jednak onome koji je predugo pripisivan samo materijalnoj baštini dovoljno argumentira tezu o promjeni okvira u kojima se razvija i djeluje baštinska struka. Ono što holistički pristup u tom okviru nudi jest sagledavanje pojedinog baštinskog elementa u njegovoj punini, uzimajući pritom u obzir sva njegova značenja: od onih vezanih za njegovu namjenu, izradu, uporabu i eventualno odbacivanje, preko onih sadržanih kako u materijalnim tako i u duhovnim vrijednostima do naposljetku onih koji proizlaze iz djelovanja svih ljudi vezanih uz njega. Ograničavanje na mišljenja isključivo onih koji o baštini donose odluke jer im u tome za pravo daje njihov položaj znači isključivanje svih ostalih, u čemu je ogromna opasnost da se baštinu podloži interesima manjine i u konačnici izgubi za sve koji s njom žive. Lokalne zajednice, manjine svih profila i ostale zainteresirane društvene grupe moraju biti uključene u vrednovanje

⁷³ Rijetko se, zapravo, u literaturi nailazi na njegovo potanko objašnjenje. Čini se da ga mnogi smatraju samorazumljivim s obzirom na njegovu etimologiju, koja priziva *cjelovitost* odnosno *ukupnost* baštinskog djelovanja. Ovdje se tumači prema stavovima pojedinih autora čiji je opus korišten kao bibliografija.

⁷⁴ Primjer svjetovnog pristupa predmetima profanih vrijednosti prema: Howard, *Heritage*, 28., 83.

baštine i brigu o njoj.⁷⁵ S druge strane, za problem nesklada teorije i prakse valja skrenuti pozornost na činjenicu da se nastojanje k očuvanju određene ljudske aktivnosti putem konzervacije isključivo njenih trodimenzionalnih simbola pokazalo neuspješnim.⁷⁶ Pogled zaštitnika baštine mora biti usmjeren ne na pojedinačno, nego na ukupno. Određeni autori⁷⁷ osobito to ističu u smislu potrebe percipiranja nekog mjesta u širem kontekstu njegova okoliša.

Ukupno govoreći, jasno je da, bez obzira na pojedine teškoće u njegovom provođenju, popularnost holističkog pristupa ne opada. Neke od smjernica prema kojima bi se trebala odvijati holistička zaštita baštine formulirane su u UNESCO-vim dokumentima, ali valja imati na umu da jamstvo njihove provedbe ne počiva na poveljama i konvencijama, već na ljudima koji su preuzeli obveze iz istih.

2.4. Osobno iskustvo

Ono što je uz holistički pristup omogućilo napredak kojeg baštinska struka u pogledu interpretacije ostvaruje tijekom posljednjeg razdoblja svakako je prihvaćanje Tildenova principa *poistovjećivanja*, dakako ne samo u teorijskom, već i u praktičnom smislu. Carter⁷⁸ ga smješta među tri najvažnije Tildenove preporuke i označuje kao uzrok mogućnosti da interpretacija bude emocionalno iskustvo. Ovo se zapažanje temelji na poimanju interpretacije kao medija koji uspostavlja vezu između posjetitelja i baštinskog elementa, bio on predmet, zdanje, mjesto ili aktivnost. Ta je veza jezgra interpretacije same,⁷⁹ ujedno i najveći izazov interpretatoru: da pomogne posjetiteljima "(...) prevesti ono što vide u ono što se odnosi na njih osobno i predočiti istine koje leže iza onoga što oči vide"⁸⁰. U riječi *osobno* krije se cjelokupni potencijal poistovjećivanja. Tilden⁸¹ je prvi zapisao ono čime se trebaju voditi svi uključeni u prezentaciju baštine – uspjeh interpretacije ovisi o tome ima li ono što posjetitelj čuje, čita ili gleda veze s njegovim osobnim emocijama, interesima, iskustvima, mislima,

⁷⁵ O nužnosti šireg pristupa značenju i otvorenosti za sve dionike baštinskog procesa iz: Carter, *A sense of place*, 2., 17-21., 31-32.; Howard, *Heritage*, 85.; Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 103.; West, *Understanding*, 39., 42., 175.

⁷⁶ Howardov primjer (Isto, 49.) iz britanskog okruga Durhama, u kojem je vlast jednog tamošnjeg gradića 1998. g. pokušala očuvati lokalni hobi uzgajanja trkaćih golubova institucionalnim akcijama zaštite golubinjaka, a koje su doživjele potpuni neuspjeh, rječito svjedoči o promašenosti primjene službenih praksa zaštite materijalne baštine na nematerijalnu baštinu. Autor (Isto, 50.) postavlja tezu izvanrednog sadržaja: "Zaštita terena za kriket nema smisla ukoliko je igra izumrla".

⁷⁷ Carter, *A sense of place*, 24.; Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 4., 163.

⁷⁸ Carter, *A sense of place*, 5.

⁷⁹ Kako je to izneseno na stranici 95.

⁸⁰ Citat iz predgovora Tildenove knjige, autora Garya Everhardta, ravnatelja službe američkih nacionalnih parkova sredine 70-tih godina prošlog stoljeća: Tilden, *Interpreting*, xi.

⁸¹ Isto, 13.

načinom života ili nekim drugim aspektom njegovog postojanja. "Srodstvo" i "intimnost" riječi su koje pionir interpretacije koristi za opisivanje priželjkivane veze između posjetitelja i predmeta.⁸² Ename povelja u točki 1.2. vrlo konkretno kaže da je zadaća interpretacije i komunikacije poticati pojedince te zajednice na uspostavljanje smislene veze s baštinskim mjestom.⁸³ Zbog toga je ključno anulirati akademski autoritet, koji tumači prirodna i kulturna dobra riječima stručnjaka, nerazumljivim i stranim običnom čovjeku, i koji ga udaljava od tog istoga dobra budući da ga on ne zna i ne želi razumijeti. Na ovom mjestu nije riječ o podcijenjivanju posjetiteljeve inteligencije, nego o notornoj činjenici da prosječan čovjek nema interesa u teme koje se, barem okvirno, ne tiču njegova bića. Ljudi ne proučavaju prapovijesna oruđa kako bi saznali njihove dimenzije, niti milijunima svjetlosnih godina udaljene galaksije kako bi izmjerili njihove temperature, nego da bi u konačnici pronašli svoje mjesto kako u vremenu tako i u prostoru, pokušavajući odgovoriti na egzistencijalna pitanja koja ih muče. Stoga je ključno učiniti predmet interpretacije bližim.

Iz prihvaćanja teze da je ključ dobre interpretacije u posjetiteljevoj potencijalnoj vezi s baštinskim dobrom proizlazi pitanje o načinu na koji ostvariti tu vezu. Za razumijevanje tog načina vrlo se važno prisjetiti činjenice da svaki pojedinac u interpretaciju donosi vlastita iskustva, prošlost, emocije i interese.⁸⁴ Da bi se, dakle, unaprijedilo doživljaj ideje koju interpretator želi prenijeti odnosno vezu posjetitelja s predmetom ili mjestom, potrebno je znati kakvi su posjetitelji, koja su njihova očekivanja, iskustva i interesi. Ni najbolje repriziranje povijesnih događaja neće ostvariti svoj cilj ukoliko se ne obraća korisniku kojeg upravo takva repriza zanima i inspirira. To je na tragu onoga što govori Alison Hems: "Interpretacija je ukorijenjena u iskustvu sadašnjosti, a ne rekonstrukciji prošlosti"⁸⁵. Stoga je nužno uskladiti interpretaciju s očekivanjima i identitetima posjetitelja,⁸⁶ kako bi se ona imala kome obraćati. Prvi korak na tom putu jest upoznavanje korisnika, i to ne samo turista nego svih sudionika u suvremenom postojanju baštine. Tek nakon toga, interpretatoru je dopušteno interpretirati.

Vrlo dobar primjer⁸⁷ slojevite interpretacije koja raznolikošću pristupa obuhvaća različite vrste posjetitelja pruža prezentacija zdanja imena Battle Abbey, u britanskom okrugu

⁸² Isto, 70.

⁸³ Točke 1.1. te 1.2. vidjeti u: West, *Understanding*, 175.

⁸⁴ Ova je postavka povezana s nijansiranim identitetima posjetitelja, o kojima je bila riječ na str. 94. Osim ondje navedenih referenci vidjeti i: West, *Understanding*, 210., 216-219.

⁸⁵ Citat iz: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 6.

⁸⁶ Carter, *A sense of place*, 25.

⁸⁷ Preuzet iz poglavlja Briana Batha u: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 165.

Sussex. Riječ je o ostatcima opatije čije ime u prijevodu znači "bitka", premda je njen titular sv. Martin, što odaje činjenicu da je opatija podignuta na mjestu glasovite bitke kod Hastingsa.⁸⁸ Danas pod upravom organizacije English Heritage, kompleks posjetiteljima nudi čitav niz oblika interpretacije: šetnju bojnim poljem uz interpretaciju audio-vodiča, istraživanje samostanskih ruševina, multimedijalnu izložbu u novoizgrađenom muzeju i sudjelovanje u nekoj od programskih aktivnosti za odrasle, obitelji ili djecu. Već postojanje izbora između različitih "doživljaja" potvrđuje namjeru upravitelja ovog baštinskog mjesta da stave korisnika u središte svog djelovanja. Njihova svijest o postojanju više vrsta publike također je razvila i slojevit pristup tumačenju same bitke oko koje se vrti čitava baštinska atrakcija. Naime, audio-vodstvo pruža tri različita pogleda na konflikt iz 11. st., od kojih svaki baca drugačije svjetlo na značenje bitke, no ni za jedan se ne može reći da nije znanstveno utemeljen. Priče su to, metaforički govoreći, "iz usta" troje likova: dvojice vojnika koji su se borili na različitim stranama, dakle Normana i Saksonca, te Edith, ljubavnice engleskog kralja koja je po pogibiji identificirala njegovo tijelo. Zanimljivo, većina se posjetitelja odlučuje poslušati sve tri priče, čime se ispunja poslanje interpretacije da obuhvati što je moguće više značenja baštinskog elementa. Uključivanjem ženske perspektive, inače tako rijetke u historiografiji, u dojam što ga ostavlja Battle Abbey izvrsna je prilika za poistovjećivanje svim posjetiteljicama, kojima su ratna tematika, vojne taktike i tipologija oružja definitivno manje bliske negoli pripadnicima muškog spola.

⁸⁸ Ishod sukoba engleske i normanske vojske kod grada Hastingsa 1066. g. pokazat će se odlučujućim za tijek čitavog srednjovjekovnog razdoblja britanskog Otočja. Tadašnja pobjeda Normana označila je osvajanje Engleske te je i danas datum bitke jedan od najslavnijih u britanskoj povijesti. Detalje vidjeti npr. u: Ivo Goldstein i Borislav Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku* (Zagreb: Novi liber, 2008.), 219-226.

3. INTERPRETACIJSKI PLAN I STRATEGIJE PREZENTIRANJA SOLINSKE SREDNJOVJEKOVNE BAŠTINE

3.1. Strateški plan projekta

Početak svakog baštinskog projekta jest planiranje interpretacije. Carter razlikuje dvije razine planiranja: stratešku i detaljnu, definirajući njihovo djelovanje kao međusobno kompatibilno, ali drugačijeg opsega, metodologije te pristupa.⁸⁹ Sukladno ciljevima ovog rada, najprije će biti iznesen okvirni odnosno strateški program. Najbolje ga je predočiti kao niz točaka⁹⁰ čijem ostvarivanju teži:

- a. spriječavanje daljnjeg propadanja solinskih ranosrednjovjekovnih arheoloških lokaliteta i unaprijeđenje njihove zaštite
- b. promoviranje svih razina njihove vrijednosti, osobito nacionalnog i lokalnog identiteta, te potrebe očuvanja, kako u znanstvenoj tako i široj javnosti
- c. poboljšanje razumijevanja te vrednovanja koje lokalna zajednica pokazuje za njih, kako bi osnaživanjem veza između ljudi i njihove baštine porasla potpora očuvanju i razvitku dotičnih lokaliteta
- d. uviđanje i pridavanje turističkog potencijala starohrvatskim lokalitetima – istog onog kojeg već uživa Salona
- e. ostvarenje kulturne, socijalne i financijske koristi koje ljudi Solina mogu imati od svoje baštine

U središtu planiranja su jasno sročene izjave o ciljevima interpretacije i kao takvo planiranje je dio ukupne strategije utemeljene na detaljnom promišljanju najbitnijih aspekata svakog projekta. Oni su odgovori na slijedeća pitanja:

1. zbog čega je interpretacija potrebna?
2. kome je interpretacija potrebna (tko su njeni ciljani korisnici)?

⁸⁹ Podroban opis obaju vidjeti u: Carter, *A sense of place*, 11-13. Koncept ovdje predstavljenog projekta izrađen je prema ponešto izmijenjenom autorovom viđenju, na način da je cjelokupna ideja interpretacije starohrvatskog Solina ima sličnosti sa strateškim planiranjem, a predloženi se projekt arheološke staze temelji na Carterovim smjernicama za izradu detaljnog plana. Uzrok odstupanja je teorijska narav samog projekta, zbog koje nije moguće umrežavanje sa svim institucionalnim razinama upravljanja baštinom, a na koje u okviru strateškog planiranja poziva Carter.

⁹⁰ Određene formulacije po uzoru na: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 35-36., 177.

3. što interpretirati?
4. kako osmisliti interpretaciju?
5. kako interpretaciju provoditi i ocijenjivati?

3.1.1. Zbog čega je interpretacija potrebna?

U drugom su poglavlju izneseni glavni razlozi zbog kojih se upravitelji baštinom moraju prije svega oslanjati upravo na interpretaciju kao osnovnu metodu svog rada. Potvrđeno je Tildenovo mišljenje da bez interpretacije nema istinskog razumijevanja baštine, čemu je pak rezultat nedostatak vrednovanja, a bez vrednovanja nema očuvanja – konačnog cilja svakog upravljanja baštinom. Kako je iz trenutnog stanja srednjovjekovnih solinskih lokaliteta i mišljenja stanovnika samih jasno da razumijevanja i vrednovanja u široj javnosti nema, nameće se logično objašnjenje da je nedostatak interpretacije ključni uzrok procesu degradacije kroz koji ti lokaliteti prolaze.

Odgovor na pitanje o korisnicima interpretacije solinske srednjovjekovne baštine djelomično je sadržan već u formulaciji pitanja samog. Baština, naime, pripada ljudima koji su joj bliski, odnosno lokalnoj zajednici. Jasno je, dakle, da su primarni korisnici interpretacije stanovnici Solina. Zatim, važan dio publike svakako predstavljaju i turisti. No, pritom valja imati na umu Howardova⁹¹ upozorenja da je turizam od sekundarne važnosti za baštinu. Nju se ne bi trebalo "proizvoditi" kako bi se privuklo turiste, budući da je smjer odnosa baštine i turizma obrnut: turisti, naime, dolaze gdje baština već postoji,⁹² a postoji ondje gdje ju cijeni i čuva lokalna zajednica. Domaći turisti u srednjovjekovnim će solinskim lokalitetima ponajprije pronaći izvor nacionalnog identiteta, no njihov interes ne treba ograničavati. Zasigurno bi, zajedno sa stranim turistima, mogli uživati u otkrivanju zanimljivih sfera života srednjovjekovnog čovjeka. S obzirom na rastuću popularnost turističkih destinacija u solinskoj okolini, ponajprije Splita i Trogira, čiji su posjetitelji u velikoj mjeri privučeni baštinom, nema sumnje da postoji tržišni prostor za afirmaciju ponude arheološkog turizma koja bi upotpunila brend Solina kao "kolijevke hrvatske povijesti".⁹³

⁹¹ Howard, *Heritage*, 26., 50. i drugdje.

⁹² Ovo je na tragu Howardova protivljenja ideji da turistička industrija stvara baštinu. Podrobnije u: Isto, 122.

⁹³ Podjela na dvije glavne skupine posjetitelja okvirne je prirode. O razlikovanju skupina unutar tih nehomogenih grupe na str. 95.

3.1.2. Što interpretirati?

Odgovor na treće pitanje, ono o objektima interpretacije, usko je vezan za važnost sudjelovanja lokalne zajednice u procesima donošenja najvažnijih odluka vezanih za planiranje i realiziranje interpretacije. Mnogi autori⁹⁴ naglašavaju da je mišljenje ljudi koji žive s baštinom presudno za uspjeh interpretacije. Do suradnje sa svim grupama zainteresiranim za određenu baštinu osobito drži Carter,⁹⁵ koji interpretatora poziva da u planiranje uključi: predstavnike institucija bliskih objektima interpretacije; predstavnike društava i skupina koje se bave dotičnom temom, kako stručnih tako i amaterskih; pojedince koji raspolažu znanjem, uključujući znanstvenike, poduzetnike i zemljoposjednike. Iz suradnje s različitim razinama lokalne vlasti i ljudima ponaosob proizlaze brojne dobrobiti. Sama činjenica da je lokalna zajednica imala utjecaja na planiranje, pozitivno će se odraziti na vjerojatnost podupiranja samog projekta. Interpretator koji je za mišljenje pitao one kojih se njegov rad najviše tiče lakše može računati na njihovu potporu, što je od izuzetnog značaja za održivost cjelokupnog poduhvata. Ljudi će, kao rezultat vlastite uključenosti, biti zainteresirani pratiti razvoj projekta te pridonijeti njegovom uspjehu. Kao što će interpretacija profitirati od njihovog znanja, mišljenja i sudjelovanja, tako će i ljudi profitirati od interpretacije – njihova lokalna zajednica i oni sami doživjet će napredak kroz, primjerice, jačanje mjesnog identiteta i turizma. Temeljem suradnje s institucijama projekt će osigurati potrebnu razinu stručnosti, upućenost u regionalna zbivanja, potporu organa vlasti, eventualno i financiranje. Inzistiranje na sudjelovanju lokalne zajednice većinom neće protjeći bez ponekad dugotrajnih uvjeravanja ljudi u koristi koje će imati od implementacije projekta. Isto tako, prosječan član zajednice nije sklon aktivnoj participaciji, već ju radije prepušta drugima, što zapravo znači da je samo manji broj ljudi doista spreman uložiti svoje vrijeme i energiju u planiranje interpretacije.

S obzirom na činjenicu da se službena zaštita i prezentacija solinskih lokaliteta pokazuju neučinkovitima, u osmišljavanju njihove interpretacije prednost će biti dana mišljenjima pojedinaca izvan struktura vlasti. Kako pokazuju rezultati provedenog istraživanja, za Solinjane su od najvećeg baštinskog interesa:

⁹⁴ Howard, *Heritage*, 119.; Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 190.; West, *Understanding*, 29., 60., 82., 129., 240.

⁹⁵ Carter, *A sense of place*, 17-20., 22., 25., odakle su preuzeti razlozi i smjernice uključivanja zainteresiranih skupina.

- a. rijeka Jadro
- b. arheološki lokaliteti
- c. blagdan Male Gospe

To znači da interpretacija bilo kojeg segmenta solinske baštine mora uključivati vrijednosti koje stanovnici Solina pridaju izvorima svog lokalnog identiteta. Stoga je i ovdje izneseni koncept fokusiran na poboljšanje prezentacije, razumijevanja i očuvanja triju primarnih korpusa značenja. Premda su njegova najuža tema arheološki lokaliteti, odnosno baštinska mjesta, nije ograničen isključivo na vrijednosti kroz koje ih je tradicionalno tumačila znanost. Holističkim pogledom na baštinu i upotrebom smjernica koje je razvio Carter nastoji povezati Solinjanima ključne elemente baštine.

3.1.3. Kako osmisлити interpretaciju?

Razvitak detalja interpretacijskog plana temelji se na nekoliko odrednica.⁹⁶ Prva je proširenje odgovora na drugo pitanje, ono o korisnicima baštine. U središtu promišljanja su tipovi posjetitelja, njihovi interesi i prethodna znanja, brojnost i vrijeme boravka. Postupkom analize ciljanih publika realizira se nastojanje teorijskog dijela ovog rada: izrada slojevite interpretacije kako bi se različitim vrstama posjetitelja pružilo različite sadržaje i poglede na baštinske jedinice. Bez sumnje je primarna zadaća potaknuti lokalno stanovništvo na posjet određenih arheoloških lokaliteta. Unutar te grupe, vjerojatno će najlakše izvedivo biti privlačenje djece, s obzirom na obrazovni sustav u okviru kojeg je relativno jednostavno spojiti teorijsku s praktičnom nastavom. Osobito to vrijedi za učenike osnovnoškolskog uzrasta, čiji kurikulum u više navrata tijekom prvih osam razreda formalnog obrazovanja sadrži teme vezane uz ovdje obrađene lokalitete. Budući da je osnovnoškolska razina mnogo "lokalnije" naravi nego srednjoškolska – kod koje se može očekivati da većina solinskih srednjoškolaca ode u neku od splitskih škola – nezaobilazno je da svaki učenik osnovnih solinskih škola, pa i onih u blizini grada Solina, posjeti mjesta o kojima sluša od učitelja čita te iz udžbenika. Uzimajući strogo pedagoški, identiteti se kod čovjeka formiraju od njegova djetinjstva, što dodatno potvrđuje potrebu da mali Solinjani na vrijeme saznaju koja je to baština koja njihov grad čini "kolijevkom hrvatske povijesti". Tilden⁹⁷ je isticao posebnosti

⁹⁶ Ovdje su iznesene u donekle kraćoj verziji. Iz: Carter, *A sense of place*, 25-28

⁹⁷ Tilden, *Interpreting*, 52. Za interpretaciju namijenjenu djeci također vidjeti: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 99-108., 191., 199. Hrvatski primjeri djeci prilagođene interpretacije arheološke baštine: Mihelić, *Arheologija i turizam*, 209., 211., 404-407., 438.

dječje percepcije i, sukladno tome, nužnost da se interpretacija namijenjena najmlađima podesi njihovim potrebama te mogućnostima. Stoga je bitno osmisliti djeci prilagođenu interpretaciju. Ostatak lokalne populacije može se razvrstati na tinejdžere i odrasle, među kojima postoje određene razlike u ponašanju. Koliko će njihove pozornosti privući interpretacija, ovisi isključivo o njenoj kvaliteti, zanimljivost i atraktivnosti, jer se kod ovih dvaju grupa ne može računati na "obvezatnost" posjeta kakvu jamči uspostava suradnje s osnovnim školama. S druge strane stoji turistička skupina posjetitelja koju se najjednostavnije dijeli na domaće i strane, što ima odjeka na pristup interpretaciji, no nacionalnost nije najvažniji kriterij njihova razlikovanja. Veću težinu ima mjerilo koje se može primjeniti na sve odrasle posjetitelje bez obzira na njihovo podrijetlo. Riječ je o razini postojećeg znanja i vrsti interesa. Naime, premda se kulturno uzdizanje može činiti kao glavni uzrok dolasku na neki baštinski lokalitet, suvremeno upravljanje baštinom sve više ističe želju za zabavom i zanimljivim iskustvom kao poticajne faktore koji igraju glavnu ulogu u odabiru destinacije za, primjerice, jednodnevni izlet.⁹⁸ Nije preporučljivo jednostrano pristupiti interpretaciji kao metodi komuniciranja znanstvenih podataka, o čemu je već bilo riječi. Interpretator mora biti svjestan da prosječan posjetitelj nije niti zainteresiran u detalje svega što se o nekom mjestu odnosno predmetu može reći niti dovoljno strpljiv da bi, unatoč zamoru i dosadi, do kraja uradio ono što se od njega očekuje, bilo to čitanje, gledanje ili slušanje.

Također je važno uskladiti pristup lokalitetu, dostupnu infrastrukturu te interpretativne alate i tehnike s brojem posjetitelja i trajanjem posjeta. Ni za jednu prezentaciju, ma koliko zanimljiva ona bila, ne može biti isprike za nepoštivanje neke od osnovnih ljudskih potreba: one za odmorom, toaletom i osvježanjem. Da bi baštinsko iskustvo korisniku bilo ugodno, nije dovoljno kreirati samo privlačnu interpretaciju, a pritom zaboraviti da će, primjerice, nakon sati neprestanog hodanja taj isti korisnik otići umoran i nezadovoljan što nije imao gdje sjesti, popiti čašu vode, otići u wc itd. Za neka, pak, mjesta vrijede posebna pravila s obzirom na njihovu očuvanost, trenutno stanje i opasnosti koje im prijete. Koliko god interpretacija bila važna, njoj ne može biti dana prednost pred očuvanjem mjesta čiji je opstanak ozbiljno ugrožen dolascima prevelikog broja posjetitelja.⁹⁹

⁹⁸ O zabavi kao pokretaču baštinskog iskustva u primjerice: Tilden, *Interpreting*, 29., 52.; Carter, *A sense of place*, 7., 47.; Howard, *Heritage*, 2.

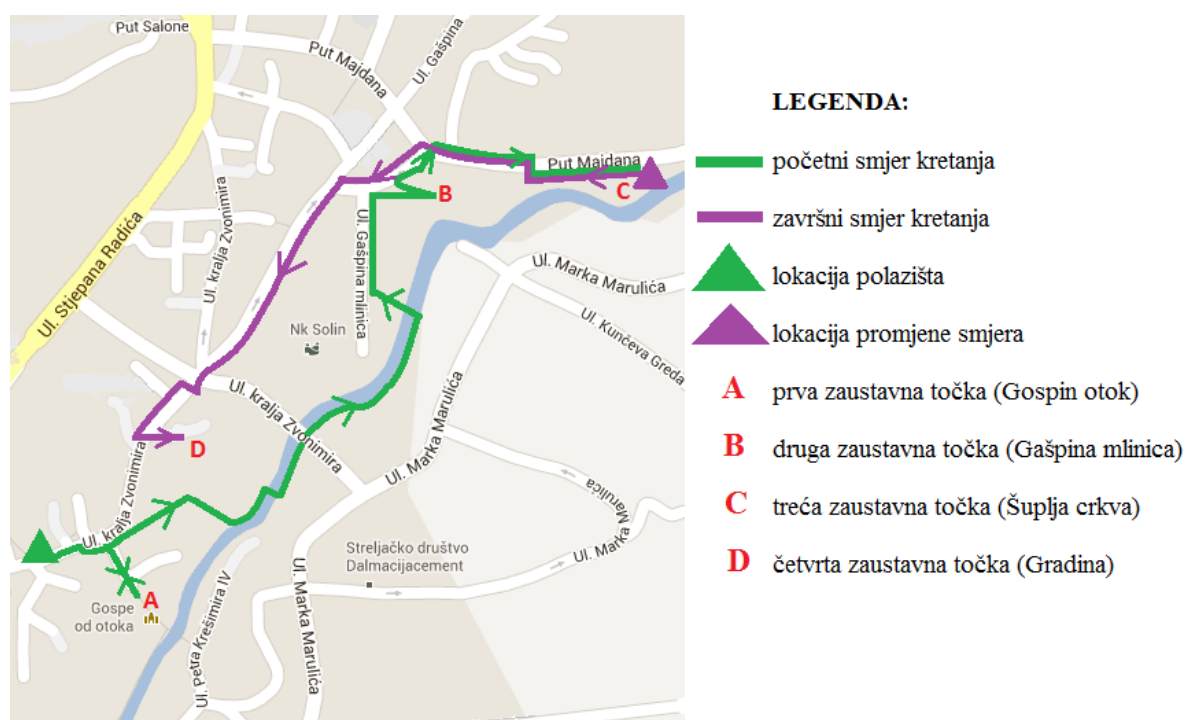
⁹⁹ Na presudnost ravnoteže između očuvanja i pristupa skreću pozornost: Howard, *Heritage*, 17-18.

3.2. Detaljan plan projekta

Detaljan plan interpretacije solinskih ranosrednjovjekovnih lokaliteta, čiji su ciljevi sukladni onima izraženim u pet navedenih strateških točaka, u svom središtu ima arheološku stazu odnosno rutu koja, realizirana na ovdje predstavljan način, omogućuje jedinstven doživljaj starohrvatske baštine Solina. Plan je predstavljen najprije kroz općeniti opis cjelokupne staze, a potom nizom manjih tzv. "site-specific", planova, koji se fokusiraju na pojedinu zaustavnu točku i donose prijedloge za njenu interpretaciju.

3.2.1. Opis arheološke staze

Staza je pješačka. Njena ukupna duljina iznosi oko 1,6 kilometara, a ima četiri zaustavne točke. Započinje ispred ureda Turističke zajednice u samom centru Solina, točnije na adresi Ulica kralja Zvonimira br. 69.

slika 1. Karta arheološke staze

Prva zaustavna točka zamišljena je na Gospinom otoku, kod današnje župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije. Smjer je sjeveroistočne orijentacije, dakle Ulicom kralja Zvonimira prema mostu koji vodi na Gospin otok, a nalazi se ispred Doma kulture Zvonimir (navedena ulica, br. 50). Dolazak do mosta zahtjeva prelazak jednosmjerne prometnice, nakon čega započinje Ulica Petra Krešimira IV, koja vodi do župne crkve. Udaljenost između polazišne i prve zaustavne točke iznosi otprilike 130 m i hodom umjerenog tempa može se

proći za cca. 2 min.¹⁰⁰ Po obilasku mjesta na kojem se nalazila Jelenina bazilika, posjetitelj je upućen na šetnicu uz rijeku Jadro, koja čini okosnicu čitave rute, što se ostvaruje povratkom do Doma kulture i pronalaskom šljunčane staze koja neposredno prati riječno korito. Visina ovog dijela šetnice u odnosu na prosječnu visinu riječnog vodostaja iznosi otprilike jedan metar. Sama šetnica ni u jednom dijelu rute nije ograđena,¹⁰¹ a širina prolaza je oko jedan i pol m. Najvećim je dijelom osvijetljena stupovima javne rasvjete. Duž šetnice postavljeno je nekoliko klupa za odmor.

Slijedeća zaustavna točka je Gašpina mlinica. Udaljenost od Doma kulture, gdje započinje korištenje šetnice uz lijevu obalu Jadra, do mlinice iznosi otprilike 450 m, za što je potrebno cca. 7 min prosječnom brzinom hoda. Put se sastoji od prelaska manjeg drvenog mosta smještenog nedaleko donjeg desnog kuta utvrde Gradine, čiji se zidovi naziru sa tog mjesta. Dotični most je udaljen 100-tinjak m od Doma kulture i njegov prelazak znači nastavljanje šetnice na desnoj obali rijeke. Po prelasku posjetitelj se nalazi uz zid koji odvaja solinsko ribogojilište od šetnice i prati ju slijedećih 50-tak m. Po dolasku do upravne zgrade ribogojilišta, ispred koje se nalazi parkiralište i manji most ka Ulici kralja Zvonimira, treba nastaviti pratiti tok rijeke, koja ondje u pravcu istoka naglo skreće udesno. Potom se nailazi na svojevrsni tunel, odnosno donji dio velikog mosta dr. Franje Tuđmana, koji povezuje dva smjera Ulice kralja Zvonimira. Prolaskom kroz kraći "hodnik" ispod mosta dr. Tuđmana, nastavlja se šetnica na desnoj strani korita. Odatle je vidljivo igralište Nogometnog kluba Solin na suprotnoj strani Jadra, čiju istočnu stranu rijeka uokviruje. Na mjestu gdje je sjeveroistočni kut nogometnog terena rijeka skreće, mijenjajući pravac iz sjeveroistočnog u sjeverni. Ostatak šetnice, do manjeg mosta koji je smješten na sredini južnog kraka Ulice Gašpina Mlinica, je isključivog pravca, bez skretanja. Prelaskom mosta pješak se ponovno vraća na lijevu obalu Jadra i nastavlja ići 30-tak m sjeverno, Ulicom Gašpine Mlinice. Kod kućnog br. 40, gdje započinje prometnica, skreće desno bez prelaska ceste. Naći će se u dvorištu Gašpine mlinice.

Nakon posjeta mlinici, do slijedeće zaustavne točke – obližnje Šuplje crkve – doći će povratkom na zapad, kroz dvorište koje izlazi na glavni krak Ulice Gašpina mlinica (br. 40).

¹⁰⁰ Ovo je vrijeme dobiveno mjerenjem u relativno idealnim okolnostima, kada je vrijeme potrebno za prelazak prometnice na putu do mosta bilo minimalno. Ono je svakako podložno promjenama s obzirom na okolnosti u kojima se posjet ostvaruje. To se prije svega odnosi na prometne uvjete koji vladaju u datom trenutku (gužve i sl.), ali i na vrstu posjetitelja. Školskim grupama manjeg uzrasta, primjerice, sigurno će trebati više od minimalno vremena zbog ispunjenja svih sigurnosnih uvjeta prilikom šetnje.

¹⁰¹ S izuzetkom mostova kraj Gradine i Gašpine mlinice. Jedan dio šetnice prolazi između dva korita Jadra, a ograđen je samo sa jedne strane, što je podosta nelogično jer je voda u tim koritima iste dubine.

Zbog nedostatka nogostupa, potreban je oprez pri hodanju cestom. Ovo, nasreću nije prometan pravac i automobili zbog konfiguracije terena voze sporo. Predviđeno je skretanje desno i hod prema istoku do raskrižja na kojem započinje Ulica Majdana. Kako je nogostup na ovom mjestu pristupan samo sa lijeve strane ceste, valja ju prijeći. Nakon toga se treba uputiti nadesno. Šuplja crkva nalazi se na cca. 200 m udaljenosti, za što je potrebno oko 3 min polaganog hoda na istok. Nešto prije samog lokaliteta i na desnoj strani ceste pojavljuje se nogostup, pa se za pogled na ruševine mora ponovno prijeći prometnicu. Nema označenog pješačkog prijelaza.

Posljednja zaustavna točka je Gradina, obilaskom koje staza završava. Posjetitelj se vraća putem kojim je došao, odnosno Ulicom Majdana i Ulicom Gašpine Mlinice. Približavajući se skretanju za samu mlinicu, nastavlja ravno da bi se nakon 50-tak m našao na mjestu gdje se Ulica Gašpina Mlinica grana u dva smjera. Treba skrenuti lijevo, bez prelaska ceste, i nastaviti nogostupom u pravcu juga. Poslije otprilike 300 m je veće raskrižje, gdje se presjecaju Ulica kralja Zvonimira i Ulica Gašpina Mlinica. Ostajući na istom pravcu, pješak prelazi semaforom i zebrom obilježen prijelaz te time ulazi u Ulicu kralja Zvonimira. Po prelasku je prisiljen prijeći na drugu stranu ulice jer je nogostup prisutan samo na njoj. Nakon 80-tak metara i ponovnog prelaska na lijevu stranu ulice stiže do ulaza na javnu površinu unutar koje se nalazi Gradina. Od Šuplje crkve do utvrde vrijeme hoda ne prelazi osam min.

Po razgledu utvrde zamišljen je povratak u centar Solina, što se ostvaruje nastavkom niz Ulicu kralja Zvonimira u pravcu juga. Do Doma kulture Zvonimir udaljenost je otprilike 150 m, što znači da je vrijeme potrebno za prelazak zadane staze, bez zaustavljanja, najviše pola sata. Ruta je osmišljena tako da ima kružnu putanju, premda pravac kretanja sam po sebi ne formira liniju okruglog oblika. Moguće je izostavljanje neke od zaustavnih točaka, ukoliko pojedinac nije zainteresiran za posjet određenom mjestu ili je ograničen dostupnim vremenom.

Zamišljena ruta služi se postojećom prometnom infrastrukturom, u čemu su njene prednosti u smislu izvedivosti, ali i određena ograničenja, na koja svakako valja obratiti pažnju. Zadani parametri, kojima nije moguće ovladati osim u slučaju njihovih izmjena u realnom prostoru, odnose se ponajprije na širinu staze i mogućnosti pristupa brojnijim grupama koje dolaze većim prijevoznim sredstvima poput autobusa. Staza je idealna za pojedince te manje grupe posjetitelja, kao npr. obitelji, a njome bi se uz osobit oprez prilikom

korištenja šetnice uz rijeku i prelaska prometnica mogla kretati i školska grupa.¹⁰² Širina šetnice od jednog i pol metra onemogućava fluentan prolaz većeg broja ljudi i stoga nije adekvatna za istovremene obilaske brojnijih grupa, koje su tipične za masovniji prijevoz turističkim autobusima. To ipak ne znači potpunu nemogućnost posjeta većih turističkih grupa Gospinom otoku, Gradini, pa čak i mlinici, budući da ova mjesta imaju funkcionalna parkirališta u blizini.¹⁰³ Sa Šupljom crkvom to nije slučaj.

3.2.2. Interpretacijski alati staze i usluge za posjetitelje

Kako bi cjelokupna staza imala jedinstveni vizualni identitet potrebno je ujednačiti dizajn svih info-ploča koje bi bile postavljene kao interpretacijski alat na lokalitetima. Od prijevoda na strani jezik najprikladnije se odlučiti za engleski, kako je učinjeno na važećim panoima. Pritom bi svakako trebalo izbjeći pogrešku s isključivo hrvatskim naslovom, koji na sadašnjim panoima nema engleskog para, čime prvi odnosno najistaknutiji dio poruke – onaj o imenu mjesta – ne biva iskomuniciran čitatelju.¹⁰⁴ Kod nekih posjetitelja to će biti i jedina informacija koju će zapamtiti. S obzirom na tematski osmišljenu interpretaciju, kojoj je u središtu ideja o predstavljanju ranosrednjovjekovnog Solina, treba nastojati da sve postavljene panoe ujedini ne samo vizualni, nego i misaoni karakter. Na početku staze, pred uredom Turističke zajednice, koristila bi veća orijentacijska info-ploča koja bi prikazivala arheološku stazu s markiranim zaustavnim točkama, rasporedom javnih servisa i kraćim napomenama o tome što se sve može vidjeti i raditi. Potrebno je istaknuti nezaobilaznu oznaku "vi ste ovdje" te informaciju o tome da ukupno vrijeme šetnje i razgledavanja svih predloženih zaustavnih točaka iznosi dva – dva i pol sata.

S druge strane, koliko god uspješna bila interpretacija u postizanju svojih ciljeva, sve će biti uzalud ako posjetitelj kući ode nezadovoljan ukupnim iskustvom nekog mjesta. To znači da interpretacija nije jedini faktor korisnikova iskustva.¹⁰⁵ U datom će trenutku osjetiti umor, žeđ, glad, potrebu za toaletom. U slučaju da interpretator zaboravi na osnovne ljudske potrebe, može očekivati vrlo negativne povratne informacije. S obzirom na rečeno, predložena staza ima dobru polazišnu točku s obzirom na postojeću infrastrukturu. Budući da

¹⁰² Misli se na jedan prosječan razred, u kojem je broj učenika između 22 i 28.

¹⁰³ Uvjet je da prosječna autobusna grupa od 50-tak ljudi bude jedina na određenom mjestu u datom trenutku, budući da kapaciteti samih lokaliteta, kao i mlinice, ne mogu osigurati ugodan posjet većem broju od navedenog. Postupcima upravljanja posjetiteljima može se steći kontrola nad turističkim turama i omogućiti istovremeno uredno funkcioniranje gradskog prometa.

¹⁰⁴ Za Gospin otok prijevod na engleski može glasiti npr. "Island of Our Lady" ili "Our Lady's island", a za Gradinu "hillfort" ili "citadel".

¹⁰⁵ Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 92.; West, *Understanding*, 167. Tema je dotaknuta na str. 105.

se služi postojećom gradskom infrastrukturom koju prate osnovni javni servisi poput sanitarnih čvorova, rasvjete i komunalnog inventara, postoje preduvjeti čijim se unaprjeđenjem može razviti efikasna mreža usluga za posjetitelje. Javni wc-i prisutni su na tri mjesta,¹⁰⁶ osvježenje u vidu kafića dostupno je na početku, odnosno kraju rute, te kod Gašpine mlinice. Osim brojnih kafića, centru Solina ne nedostaje ni supermarketa. Na šetnici uz Jadro nalazi se dovoljno kanta za otpatke, no broj klupa za odmor svakako bi valjalo povećati. Prostor ispod mosta dr. Franje Tuđmana trenutno nije funkcionalan. Bilo bi dobro da grad Solin sada zaključane prostore preda na korištenje onim pripadnicima lokalnog stanovništva koji bi ondje turistima i posjetiteljima staze nudili domaće proizvode, ručno rađene suvenire i sl. Ostvareni prihod nedvojbeno bi doprinio koristi koju bi mogli osjećati od održavanih i posjećivanih arheoloških lokaliteta, čime bi se ujedno povećala njihova potpora tom projektu.

3.2.3. Gospin otok

Na Gospinom otoku bilo bi dobro iskoristiti mjesto na kojem je postojeći pano, budući da je korisno u smislu položaja. Naime, već po posjetiteljevom prelasku mosta i stupanjem na otok, može ponuditi osnovne informacije o geografskim specifičnostima mjesta, što je tip informacija kakav postojeća prezentacija zaobilazi, fokusirajući se isključivo na povijesnu važnost tog položaja. Takav bi pano započinjao, primjerice, podatkom da je Gospin otok najveći od 13 otočića što se danas nalaze na rijeci Jadro, koja od pamtivijeka gasi žeđ Splita i okolice. Tema Jadra, toliko važnog Solinjanima, mogla bi se popratiti skicom njegova toka i brojčanim informacijama o duljini toka, dubini vodostaja, brzini toka, udaljenošću ušća od Gospina otoka i sl. Ne samo da bi čitatelj potpuno pojmiio položaj prostora na kojem se nalazi, nego bi mogao saznati i detalje o kojima se rijetko piše, osim u udžbenicima iz hidrologije. Bilo bi dobro i nabrojati životinje koje ondje žive, kako oku vidljive tako i one skrivene ljudskim pogledima. Na takvom zoološkom dijelu teksta, moglo bi se uputiti posjetitelje da obrate pažnju na skulpturu mekousne pastrve, endemskog stanovnika Jadra.¹⁰⁷ Nalazi se nedaleko trenutnog panoa, u samoj rijeci. Na obali najbližoj skulpturi, najbolje na tlu – kako ne bi ometala vizuru umjetničkog rada – koristila bi manja info-ploča s osnovnim podacima o ovoj ugroženoj vrsti. Iako vizualni dojam skulpture sam po sebi odaje da je riječ o ribi, turist ne može znati koja se značenja kriju u njoj. Stoga bi par riječi pojašnjenja skulpture bilo dobar

¹⁰⁶ Iza ureda Turističke zajednice postoji fiksni sanitarni čvor, dok su na Gospinom otoku i kod Gradine nalaze kemijski.

¹⁰⁷ Ova podvrsta riječne pastrve uz kalifornijsku je pastrvu jedini tip ribe u Jadru. Po pitanju ugroženosti svrstava se u rizične skupine. Zbog endemičnosti je poznata kao "Solinka", a taj termin nipošto ne treba miješati s onim "Solinjanka", što je oznaka ženskog etnika. Ta je suptilna razlika, upozoravaju, veoma važna stanovnicama Solina. Ime mekousne pastrve nosi solinska udruga za promicanje i zaštitu prirodne baštine.

način tumačenja i javne umjetnosti Solina i njegovog biološkog naslijeđa. Na tom tragu neizostavno je spomenuti guske i patke, objekt interesa brojnih posjetitelja Gospinom otoku.¹⁰⁸ Koje se točno podvrste ondje mogu vidjeti, odakle potječu, kako podižu svoje potomke itd. sigurno bi zanimalo mnoge od onih koji ih dolaze promatrati i hraniti. Od flore osobito se ističe zaštićeni močvarni čempres, rijetko drvo meksičkog podrijetla. Tu bi info-ploču, ili više manjih, bilo najbolje postaviti na samom mostu ili u njegovoj blizini, odakle se i upućuje najviše pogleda na te riječne stanare. Možda se broj od (minimalno) tri info-ploče može činiti prevelikim za relativno malen prostor poput Gospina otoka, no valja se prisjetiti primjera kao što je ZOO, gdje svaku pojedinu životinju tumači edukativni materijal. Dakako, prije postavljanja bilo kojeg od panoa valja provesti istraživanje među posjetiteljima, kako bi se utvrdilo koja su doista najbolja mjesta i dizajn za takva interpretacijska pomagala, kakvi točno podatci ljude zanimaju itd.

Lokaciji na kojoj se nalaze, iako nevidljivi, ostatci bazilike u kojoj je pronađen epitaf kraljice Jelene, valja pristupiti s najvećim oprezom. Prije svega, ovo mjesto, s obzirom na trenutno stanje, nema auru arheološkog lokaliteta – koja je od velike pomoći pri interpretaciji ruševina. Stoga se ne može računati na interpretacijski potencijal što ga nude taktilne vrijednosti spomenika. Interpretatorov zadatak ovdje je teži, budući da je znatno zahtjevnije tumačiti ono što je skriveno osjetilima.¹⁰⁹ Svakako su mogući pomaci u odnosu na postojeće stanje, koje gotovo ničim ne odaje glasovitost tog položaja. Najprije, bilo bi dobro bolje istaknuti prostor čije dimenzije odgovaraju planu bazilike kojeg je ustanovio don Frane Bulić još 1898. g. To se može postići izmještanjem klupa iz niskog šljunčanog udubljenja i njegovim "ograđivanjem", čime bi prostor prestao biti dječje igralište i povremena pozornica kulturnim manifestacijama. Predložena "ograda" ne mora biti klasičnog tipa s uobičajnim ciljem ograničavanja pristupa te dizanja prepreke između posjetitelja i predmeta. Tako nečem ne bi bilo mjesta iz jednostavnog razloga što posjetitelj ni ne vidi ono čemu ograda brani pristup. Upravo suprotno, poželjno je dizajnersko rješenje koje bi pomagalo posjetitelju da nasluti trodimenzionalnu prošlost toga mjesta, premda iste više nema.¹¹⁰ Najvažnije je da to

¹⁰⁸ Pojedine životinje toliko dugo i upečatljivo dijele Jadro sa Solinjanima da su postali čimbenici lokalnog identiteta, poput patka Tysona kojem je nadimak priskrbila njegova agresivnost. S druge strane, labudovi, nekada stalni stanovnici rijeke u samom centru grada, sve su rjeđe viđeni gosti. S povećanjem prometa te buke posljednjih su se godina stali povlačiti uzvodno. Moglo ih se vidjeti na dijelu Jadra kod Gradine, zatim kod Šuplje crkve, no danas je njihova pojava rijetkost, na što bi svakako trebalo upozoriti u zoološkom tekstu.

¹⁰⁹ Ovdje izneseni koncept ne zanosi se idejama o ponovnom otkopavanju ostataka bazilike – to bi lako moglo biti izvan dosega, već teži ponuditi drugačiju upotrebu dostupnog materijala, uz minimalne intervencije u prostoru. Stoga neće biti govora o prezentaciji in-situ arhitekture, već samo o in-situ interpretaciji.

¹¹⁰ Kako izvrsno pokazuje primjer "rekonstrukcije" kuće Benjamina Franklina u Philadelphiji, gdje se dizajnerskim rješenjem uspjela premostiti golema interpretacijska prepreka nepostojanja dovoljno povijesnih

rješenje bude usklađeno s porukom interpretacije. A ona jest poruka o svetosti toga mjesta, u kojem su počivali hrvatski kraljevi, u kojem je pronađen jedini poznati nadgrobni spomenik – ne samo vladarske dinastije, nego i jedine poznate hrvatske kraljice – mjestu koje nas podsjeća da je smrt jednaka za sve, bez obzira na imanje i ugled. No, kako ispričati priču o ovom mjestu? Čini se da to ne uspijeva postojećem panou s njegovih 472 riječi o kronologiji istraživanja i upotrebe Gospina otoka. Usto, kako je već napomenuto, smještaj je dotičnog panoa pogrešan. Ne stoji u neposrednoj blizini mjesta koje tumači, već je udaljen od njega 30-tak m.¹¹¹ Potrebna je, dakle, nova info-ploča s drugačije usmjerenim sadržajem – onim koji ne nastoji iznijeti što više povijesnih podataka u što manje rečenica, nego onim koji nastoji prenijeti poruku, potaknuti čitatelja da se zamisli nad njegovim značenjima i pokuša ih povezati sa svojim vlastitim životom.¹¹² Glavni dio teksta, otisnut najvećim fontom, mogao bi glasiti:

Na mjestu gdje stojiš nalazila su se glavna vrata bazilike koju je prije 1 000 godina podigla hrvatska kraljica Jelena za vječno počivalište vladarima svoje domovine. O slavnim su grobovima vodili brigu neki redovnici, kako je to bio običaj u srednjem vijeku, moleći da duše pokojnika nađu spas na nebu. Jesu li istiniti podatci splitskog kroničara 13. st., Tome Arhiđakona, koji je pisao o Jeleninom poduhvatu, nije se znalo sve do 1898. g. kada su slučajno pronađeni ulomci njenog nadgrobnog spomenika. On ju naziva "majkom kraljevstva i sirota, zaštitnicom udovica" i traži te da od Boga pitaš smilovanje njenoj duši.

Ovakav tekst, izravno se obraćajući čitatelju, ima namjeru uspostaviti direktnu vezu između spomenika i posjetitelja, premda ta veza nije izvorno direktna: posjetitelj ne vidi spomenik na kojeg se tekst referira. No, pronalazeći u položaju čitatelja samog sličnost sa spomenikom, izaziva ga da maštom zamisli ono što očima ne vidi. Spominjući glavna vrata, poziva ga da "uđe" u nekadašnju crkvu. Tekst izbjegava navođenje široj publici slabo poznatih povijesno-umjetničkih termina, koristeći čak umjesto pojma "mauzolej" poetičnu i općepoznatu sintagmu "vječno počivalište". Direktnu vezu sa spomenikom tekst realizira i posljednjom

podataka koji bi omogućili pravu rekonstrukciju građevine, posjetitelju njegova vlastita mašta može biti dovoljna da percipira značenje određenog predmeta ili mjesta. Jednako tako, isti primjer potvrđuje da znanstvenici nemaju dozvolu za laganje – ako u nešto nisu sigurni, moraju to i reći. Vidjeti u: West, *Understanding*, 61., 76-78., 82., 307-308. O prioritetu istine također u: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 194.

¹¹¹ O negativnom učinku odvajanja interpretacije od objekta o kojem ona progovara u: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 4., 197. Ovdje iznesena kritika problematizira činjenicu da se tekst panoa, premda naslovljen "Gospin otok", referira gotovo isključivo na tamošnje crkve, iz čega i proizlazi nesklad sadržaja i smještaja ploče.

¹¹² Osvrćući se na duge tekstove koji nude pregršt podataka opterećujući i zamarajući čitatelje, Carter podsjeća da je zadaća interpretacije prenijeti bit nekog mjesta, a ne kazati sve o njemu. Savjetuje odabir određenih podataka i tematski osmišljenu interpretaciju. Vidjeti u: Carter, *A sense of place*, 23-25.

rečenicom odnosno obvezom koju je epitaf nametnuo svakom prolazniku. Interpretaciju bi izvrsno dopunila replika Jelenina epitafa u stvarnoj veličini, ili barem njena fotografija, i to postavljena na zemlju – gdje je mjesto njenog pronalaska. Repliku ili ploču s fotografijom pratio bi rekonstruirani latinski tekst epitafa te, naravno, hrvatski i engleski prijevod. Čitatelj bi mogao saznati tko je Jelena bila, kada je točno živjela i umrla, a uvidio bi da natpis u svojem posljednjem retku doista od prolaznika traži da se pomoli za dušu pokojnice.¹¹³ Sigurno će mnogi posjetitelji to doista i učiniti. Dapače, vrata tamošnje župne crkve, tek na koji metar udaljenosti, širom su im otvorena.¹¹⁴ U pogledu glavne info-ploče, još valja dodati da gore iznesenih 99 riječi može biti nadopunjeno sa stotinjak dodatnih, koje bi u najkraćim crtama dotakle znanstvene teme iz povijesti crkve.

Primjerice, slijedeći bi tekst jednostavnim rječnikom predočio glavnu bit problema:

Ni danas nije do kraja razjašnjena povijest ove crkve: čini se da je bila posvećena sv. Stjepanu, ali činjenica je da splitski kroničar spominje još jednu crkvu – onu sv. Marije. Nije slučajno da i otok sam nosi ime po Blaženoj Djevici Mariji. No, arheološka istraživanja današnje župne crkve 1972. g. nisu potvrdila pretpostavku da i ostatci ispod nje pripadaju građevini iz 10. st., kako je to slučaj s onima zakopanima na ovom mjestu. Tako je zagonetka "druge Jelenine crkve" još uvijek neriješena.

Spomen "zagonetke" umjesto "nepostojanja konsenzusa među znanstvenicima" dobar je način da se istakne tajnovitost koju ovo mjesto ima. Upravo ona intrigira posjetitelje te ih izaziva da se sami angažiraju u potrazi za istinom, ma kako amaterski to činili. Jedan od ciljeva interpretacije jest zainteresirati, a to osobito mogu ne do kraja poznata mjesta i predmeti. Na panou se svakako treba nalaziti i popis najvažnijih mjesta odnosno resursa pomoću kojih oni koji to žele mogu doći do više informacija o temi (web stranice, knjižnice i sl.). Da čitatelj ne ostane u nedoumici oko sudbine interpretirane crkve, poslužilo bi kraće objašnjenje:

Jelenina želja da hrvatski kraljevi ovdje ostanu zauvijek ipak nije ispunjena. Njihovi su grobovi vjerojatno uništeni za tatarskih provala u 13. st., zajedno sa crkvom.

¹¹³ Posljednji stih kaže: "Ovamo pogledavši, čovječe, reci: Bože, smiluj (joj) se duši!"

¹¹⁴ Howard, *Heritage*, 260., izvanrednom označuje interpretaciju pojedinih crkava kod kojih je glavna metoda povezivanja s posjetiteljem ostvarena u činu paljenja svijeća. Nesumnjivo i molitva ima sličan potencijal.

Cjelokupni tekst ove info-ploče sastojao bi se, dakle, od tri dijela, a među njima glavni nositelj poruke bio bi onaj prvi s 99 riječi.¹¹⁵ Slikovni materijal, s obaveznim pojašnjenjima ne samo na hrvatskom, nego i na engleskom jeziku, djelomično bi se oslanjao na postojeći pano.¹¹⁶ Smještaj info-ploče te replike Jeleninog epitafa i njenih prijevoda ovisio bi o dizajnerskom rješenju bolje prepoznatljivosti površine, kao i rezultatima istraživanja posjetiteljskih reakcija.

Za Solinjane valja osmisliti drugačiju razinu interpretacije Gospina otoka, jer se lokalna zajednica u razumijevanje i čuvanje baštine uključuje više kroz konkretne aktivnosti, a manje kroz čitanje panoa.¹¹⁷ Zasižno je najučinkovitija veza s otokom u vrijednostima koje Solinjani pridaju proslavi blagdana Male Gospe. S druge strane, pitanje je koliko u okviru tog za zajednicu najvažnijeg događaja u godini "profitira" zatrpami arheološki lokalitet pokraj župne crkve. Njegova marginalnost djelomično bi bila otklonjena osiguravanjem istaknutijeg vizualnog identiteta. No, za istinsku afirmaciju važnosti ovog lokaliteta bitno je provoditi kontinuiran napor pomoću kojeg bi zajednica uvidjela nužnost njegova shvaćanja i zaštite. Osim školskih i drugih grupa koje bi u okviru predložene arheološke staze posjećivali ovo mjesto, moglo bi se organizirati događaje unutar kojih bi članovi solinske zajednice imali priliku izraziti svoj lokalni i nacionalni identitet. On sasvim sigurno ima izvorišnih točaka i u arheološkoj baštini Gospina otoka. Primjerice, svake godine na dan Jeleninog pokopa u baziliku pripadnici solinskih kulturno-umjetničkih društava mogli bi položiti vijenac na mjesto njenog nekadašnjeg groba i time izraziti zahvalnost za doprinos koji je ta jedina poznata hrvatska kraljica dala solinskoj povijesti. Jednako tako, razne glazbene manifestacije koje se u okviru solinskog kulturnog ljeta održavaju na Gospinom otoku,¹¹⁸ mogle bi se upotpuniti dramskim izvedbama tema iz starohrvatske povijesti, ne nužno znanstveno utemeljenih. Scenarije takvih predstava mogli bi pisati te izvoditi npr. članovi solinskih kulturno-umjetničkih društava,¹¹⁹ udruga čiji se rad dotiče baštine te učenici solinskih

¹¹⁵ Ukupan broj riječi ovdje predloženog teksta iznosio bi 209, što neznatno nadmašuje preporučeni muzeološki standard. Vidjeti bilješku br. 5.

¹¹⁶ Umjesto umjetničke slike Vjekoslava Paraća koja kompleksnim jezikom dočarava pozidanje bazilike, korisnije bi bilo predstaviti fotografije iz 1898. g., na kojima se lijepo vidi kako izgledaju danas zakopani ostatci. Dyggveova rekonstrukcija i floctrt su dobrodošli, ali trebaju biti bolje pojašnjeni. O doprinosu fotografije posjeta pape Ivana Pavla II. već je izrečen pozitivan stav, za koji vidjeti str. 74.

¹¹⁷ O ovom važnom, ali često previđenom, habitusu piše: Carter, *A sense of place*, 25.

¹¹⁸ Riječ je uglavnom o koncertima ozbiljnijih tipova glazbe, poput klasične, barokne ili komorne, a neki se održavaju na spomenutoj pozornici uz sjeverni zid župne crkve dakle gdje su zatrpami ostatci bazilike. Realizacijom istaknutijeg vizualnog identiteta bili bi premješteni na neku drugu lokaciju otoka.

¹¹⁹ Na širem prostoru Solina djeluje čak pet kulturno-umjetničkih društava. Podatak prema popisu službene stranice grada Solina: <http://solin.hr/index.php/gradski-info/popis-udruga> (posjet 24. 06. 2013.).

škola.¹²⁰ Jednako tako, izmišljene priče iz vremena kada su Solinom šetali članovi hrvatskih kraljevskih obitelji mogle bi zamijeniti one Hansa Christiana Andersena, koje se u okviru dječjih programa svakog ljeta pričaju na Gospinom otoku.¹²¹ Ima li boljeg načina da se Solinjani već od vrtičke dobi uvode u svijet baštine svoga grada nego je to korištenja mašte i uživanje u pripovijestim o pustolovinama hrabrih kraljeva, lijepih kraljica i vrijednih mlinara?¹²²

3.2.4. Gašpina mlinica

O unaprijeđenju interpretacije Gašpine mlinice može se govoriti samo u okviru postojećeg programa prezentacije, budući da je ona predmetom stalnog i kontroliranog upravljanja – za razliku od ostalih lokaliteta spominjanih u ovom radu. Stoga su izneseni prijedlozi uglavnom u skladu s postojećom interpretacijom, bez radikalnih intervencija u sami koncept prezentacije mlinice.¹²³

Potrebno je prije svega poboljšati signalizaciju kako bi se s prometnice (glavni trak Ulice Gašpine mlinice) uputilo posjetitelje u dvorište kojeg je lako previdjeti. Bilo bi korisno postaviti info-ploču na prilazu mlinici, pomno izabranog smještaja kako se ne bi narušio pitoreskan prizor na kojeg posjetitelj nailazi. Možda bi najbolje poslužila ploča uzvišena od tla, ukošena tako da s tlom zatvara kut od cca. 35 stupnjeva. Ona je nužna jer mlinica ne radi nedjeljom, a ponekad je zatvorena i tijekom radnog vremena. Uz tekst i nekoliko fotografija interijera, stanja mlinice prije obnove te skice načina rada mlina posjetitelj koji naiđe na zatvorena vrata stekao bi barem osnovni uvid u unutrašnjost zdanja, njegove povijesti i značenja. Na ulaznim vratima mora se naći mjesta za osnovne informacije o radnom vremenu objekta te kontaktu i dostupnosti voditelja mlinice. U pogledu postojećih panoa, valja reći da je njihov broj (dva) premalen i da bi trebao odgovarati broju tema, što znači odvajanje teme "Rika i mlinice" od teme "Gašpina mlinica". Prva trenutno sadrži samo nekoliko rečenica, i zbog kratkoće se ne dotiče brojnih zanimljivih podataka o povijesti mlinarstva na Jadru, pa tako čak ni ne spominje za temu ovog rada bitnu činjenicu kako su mlinice po doseljenju Hrvata bile u kraljevskom vlasništvu. Pano naziva "Mlinsko postrojenje" bi bilo dobro

¹²⁰ Na solinskom prostoru djeluju tri osnovne škole. Indikativno je da jedna od njih nosi ime upravo kraljice Jelene.

¹²¹ Riječ je o programu naziva "Bajkaonica", koji u nekoliko navrata tijekom solinskog kulturnog ljeta okuplja djecu najmlađe dobi. Izvodi ga dramska umjetnica Andrijana Vicković.

¹²² Korisnom bi se pokazala i upotreba popularnog HRT-ovog povijesnog serijala "Hrvatski kraljevi", dakako uz poštivanje autorskih prava.

¹²³ To se prije svega odnosi na pitanje prikladnosti prisutnog postava, o čijoj bi se etnografskoj tematici moglo raspravljati.

upotpuniti na način da osim ilustracija sastavnica mlina sadrži i skicu koja u više koraka tumači kako se energija vode iskorištava za proizvodnju brašna. Tako bi se umjesto dijelova prikazala cjelina, čemu interpretacija teži. Idealno bi, pak, bilo kreirati kraći video zapis koji bi pokretnom slikom dočaravao način na koji radi tehnologija mlina, a koji bi putem ekrana ili projekcije na zid mlinice bio dostupan posjetitelju.

Unutar samog zdanja svakako valja poraditi na etnografskom postavu. Nije organizirana tematski ni kronološki, pa iz velikog broja nepovezanih predmeta proizlazi konfuzan dojam. Iako je autorova namjera bila uprisutniti prošla vremena pomoću "starih stvari", bez jasnije povezanosti između njih samih, ali i ljudi koji su ih nekada posjedovali te koristili, teško je ostvariti zamišljeni cilj. Kao što posjetitelj ne smije otići iz muzeja pitajući se zašto su ondje upravo artefakti koje je vidio i kakve oni veze imaju s idejama koje muzej prenosi, tako ni ovdje predstavljena materijalna baština ne bi smjela izazivati sumnje u bit čitavog projekta. Primjerice, posjetitelj mlinice može se zapitati zašto su u istoj prostoriji izloženi pisaća mašina iz dvadesetih godina prošlog stoljeća¹²⁴ i tradicionalni tip sjedala kakvog se nekada koristilo u ruralnim zajednicama Europe: tronožac izrađen iz jednog komada drva. Potrebno je osmisliti tematsku poveznicu koja bi ujedinjavala predstavljene predmete na temelju određenih vrijednosti koje se njima želi prenijeti, iz čega bi potom proizašla klasifikacija i interpretacija eksponata. S obzirom na veliki broj raznovrsnih artefakata i činjenicu da se njihov broj kontinuirano povećava, bilo bi idealno redovito mijenjati postav izložbe, sagledavajući postojeći fundus svaki put iz različitog kuta. Takvim bi pristupom mlinica izgubila karakter stalnog postava, no pozitivni bi efekti bili mnogostruki. Među njima najvažniji su inovativnost i uvelike povećana mogućnost redovitih posjetitelja, osobito onih lokalnih.¹²⁵ Ukoliko se takav koncept upravljanja postavom pokaže neprihvatljivim za donositelje odluka, najmanje što valja učiniti jest poboljšanje sadašnje interpretacije. Pritom se ne bi trebalo ograničiti na bolji razmještaj i klasifikaciju predmeta,¹²⁶ nego je potrebno i unijeti izmjene u njihovo tumačenje. Papirići s tekstom od tek nekoliko riječi, prisutni kod nekolicine odabranih predmeta, nisu dostatni da prenesu značenje onoga čemu su pridruženi. Potrebno je svaku pojedinu temu unutar postava popratiti sa zasebnom

¹²⁴ Nažalost, legenda ne donosi vrijeme izrade eksponata, niti bilo kakve detalje o njemu, pa je ovaj podatak dobiven on-line istaživanjem i temelji se na usporedbi fotografije stroja sa izgledom sličnim primjercima na Internetu, kod kojih su povijest i provenijencija dobro poznate.

¹²⁵ Iz argumentacije što ju iznosi Carter, *A sense of place*, 28., proizlazi da povremeno mijenjanje interpretacije privlači lokalne posjetitelje da postanu njeni redovni korisnici, istražujući što je novo na dotičnom mjestu.

¹²⁶ Postav se koristi ambijentom mlinice bez da ga mijenja u bilo kojem smislu: nije prisutan u muzeografiji standardan inventar za prezentaciju eksponata poput polica, postolja, stepenica i sl. Manjak dizajna i činjenica da prostor nije velik, a broj izložaka jest, uzrokovali su utisak da je pristup izložbi neorganiziran i nesmotren.

info-pločom odnosno plakatom čiji bi tekst formirao činjenični i misaoni okvir teme. Predmeti su u tom komunikacijskom sustavu podupiratelji poruke koja izvire iz teme, a koju interpretator nastoji prenijeti promatraču. Uz svaki pojedini artefakt, bez iznimke, mora se nalaziti legenda s osnovnim podacima koji bi, osim onih postojećih o nazivu i vlasniku, govorili o vremenu iz kojeg predmet potječe, materijalu od kojeg je izrađen te njegovoj upotrebi. Nema sumnje da je demonstracija načina rada određenih izložaka, koju voditelj mlinice izvodi tijekom grupnih posjeta, najbolji mogući način njihove interpretacije, no ova metoda nije konstantna, nije sveobuhvatna i ne može zadovoljiti sve vrste posjetitelja. Stoga je nužno svakom od predmeta pridružiti jedinstvenu razinu osnovne interpretacije. One eksponate za koje se istraživanjem utvrdi da izazivaju najviše interesa kod posjetitelja, ili imaju potencijal za to, može se dodatno tumačiti demonstracijom načina rada te kompleksnijom razinom interpretacije. Potonje bi se moglo fokusirati ne na predmete, nego na iskustva njihovih vlasnika odnosno korisnika.¹²⁷ – pritom se ne misli na točno određeni primjerak predmeta u postavu mlinice, već na sve one iz njegove kategorije. Naime, spomenuto je da neke od osoba čiji je život bio (ili još uvijek jest) vezan za određene eksponate, dolaze i prisjećaju se osobnih iskustava koje u njima izaziva pojava tih predmeta. Ako bi se legendu proširilo citatom takvog iskustva, putem kojeg određeni Solinjanin ili Solinjanka čitatelju prenosi svoju uspomenu na neku aktivnost, događaj, osobu ili emociju, bila bi to neopisivo bogatija, rječitija i značenjem dublja interpretacija od uobičajne. Takav tekst dizajnom bi trebao odudarati od standardne legende, npr. navodnicima i kurzivom upućivati da je riječ o sadržaju "iz prve ruke", te bi trebao biti potkrijepljen fotografijom, imenom i prezimenom izvora od kojeg je potakla dotična oralna historija.¹²⁸ Nedvojbeno bi stariji posjetitelji mlinice bili raspoloženi podijeliti djeliće svojih života s mlađim generacijama.

Ono što mlinica pruža i što ju čini toliko atraktivnom, za razliku od predmeta i objekata koji samo "postoje", njena je funkcionalnost. U činjenici da mlinovi rade leži ključ potpunog doživljaja u ovom slučaju Gašpine, a zapravo bilo koje mlinice. Realizaciji osobnog iskustva naročito pomaže *sudjelovanje*, a koje se u Gašpinoj mlinici ostvaruje kod posjeta školskih grupa. Uglavnom u periodu kada se slavi Dan kruha i zahvalnosti za plodove Zemlje,

¹²⁷ Pritom se ne misli na točno određeni primjerak predmeta u postavu mlinice, već na sve one iz njegove kategorije. U Gašpinoj mlinici, primjerice, pojedinačni primjerak starinskog glačala (U Dalmaciji poznatog kao *pegla na žar*) nesumnjivo izaziva uspomene ne samo njegove nekadašnje korisnice, već i svih žena čiji su životi na neki način bili vezani uz ovaj tip glačala.

¹²⁸ Ako bi interpretator uz suvremenu fotografiju pojedinca, mogao pribaviti i poneku iz vremena kojem kronološki pripada citirani tekst, veza uspostavljena između osobe i predmeta bila bi još snažnija.

djeca u mlinici gledaju voditelja kako pokreće mlin. Tijekom procesa mljevenja žita prikupljaju brašno, koje potom koriste u izradi tijesta za kruh odnosno peciva. Ova se radionica odvija u samoj mlinici na stolićima postavljenim u hodniku koji prolazi duž etnografskog postava. Nažalost, tijesto ostaje neispečeno budući da objekt nema potrebnu opremu za dovršetak aktivnosti spravljanja kruha. Na taj način ovo iskustvo, iako izvanredno zamišljeno, ostaje nedorečeno. U tom se smislu može reći da radionica komunicira nekoliko dijelova suštine objekta, ali ne i njegovu cjelinu. Zato bi doista sjajno bilo omogućiti da djeca dožive kraj priče o mlinu, priče u kojoj su likovi oni sami. Možda bi se u prostorijama pripadajućim mlinici, a koje se nalaze u neposrednoj blizi, lijevo od ulaza, temeljem miminalnog ulaganja mogla urediti dimna komora, tzv. "komin", tj. prostorija nekada prisutna u svim seoskim domaćinstvima ove regije. Ondje bi djeca mogla naučiti ne samo kako se peče "peka", tradicionalni kruh Dalmatinske zagore, nego i mnoštvo drugih stvari o svakodnevnom životu svojih predaka.

Pomoću "komina", koji se razvio iz sveprisutne europske tradicije ognjišta kao središta svakog doma, kojem se tek s dolaskom modernog doba pridodao dimnjak, posjetitelju se može približiti i poneki detalj srednjovjekovnog načina života – što pripada među ciljeve zamišljene arheološke staze. U zadimljenoj i mračnoj prostoriji u kojoj je tek vatra izvor svjetlosti, djeca će imati priliku svim svojim osjetilima razumijeti egzistencijalno značenje koje je vatra stoljećima imala za ljude. To je značenje bilo neizmjereno napose u srednjem vijeku, kada je okupljanje ukućana oko vatre značilo: obiteljski suživot kada nije bilo mobilne tehnologije; zaštitu od hladnoće kada nije bilo centralnog grijanja; pripremanje hrane kada nije bilo štednjaka itd. Suptilna interpretacija može pomoći posjetitelju uvidjeti nešto što nije očito na prvi pogled: srednjovjekovni čovjek i nije bio toliko različit od njih samih – imao je sve one potrebe koje ima i današnji čovjek. Jest, spavati, izdržati bol, sakriti se od oluje, zaštititi se od hladnoće, braniti se od neprijatelja, zadržati osobnu slobodu, steći imanje, produžiti lozu, voljeti i biti voljen – sve su to potrebe koje ima i suvremeni *homo sapiens sapiens*. No, njemu je mnogo lakše ostvariti sve te potrebe u uvjetima 21. st., dok su prilike srednjeg vijeka bile jedno izuzetno okrutno vrijeme u kojem čovjek nije samo živio, nego je doslovno preživljavao svaki dan iznova. Štoviše, upravo je ranosrednjovjekovni čovjek u sklopu tog istog preživljavanja proširio i unaprijedio tehnologiju mlina, poznatu još od antike, diljem Europe. U konačnici, na mlin se i može gledati kao na jedan u nizu čovjekovih nastojanja da energiju prirode preusmjeri u korist svog preživljavanja na ovom svijetu.

3.2.5. Šuplja crkva

Zaustavna točka kod Šuplje crkve najsloženiji je dio predložene staze s obzirom na pristup samom lokalitetu. Kako je već navedeno u opisu planirane rute, otkriveni dio ruševina¹²⁹ nalazi se ispod suvremene dvotračne ceste te nema parkiralište u blizini. Ni samom površinom te konfiguracijom terena lokalitet nije prikladan za boravak više grupa odjednom te je stoga potrebno upravljanje posjetiteljima. Nakon posljednjih arheoloških radova koji su novim potpornim zidom sanirali problem cestovnog opterećenja, mjesto je sigurno za posjetitelje. Međutim, rampa kroz koju vodi jedini mogući ulaz do ruševina ostala je zaključana po odlasku arheologa, pa se svakom posjetitelju trenutno može činiti da je njegova prisustvo nije dobrodošlo ni poželjno, premda sav promidžbeni materijal solinske Turističke zajednice govori suprotno. Iz perspektive interpretatora, pozicija što ju pruža cesta koja nadvisuje Šuplju crkvu posjetitelju daje izvrstan panoramski pogled na lokalitet i svakako se može smatrati *vidikovcem* kakvog priželjkuju baštinski djelatnici – dovoljno dobro obuhvaća cjelinu prisutne arhitekture.¹³⁰ No, promet koji se povremeno odvija cestom, tik uz posjetitelje, te nemogućnost da im se na tom mjestu pruže barem osnovni podatci o kompleksu pred njima dovoljni su razlozi za nastojanje da interpretacija ne ostane na pogledu s ceste.

Kod Šuplje crkve postupci nužni za realizaciju bilo kakve interpretacije daleko su zahtjevniji nego kod ostalih lokaliteta razmatranih u ovom radu. Budući da obližnja rijeka te djelovanje podzemnih voda u određenim razdobljima uzrokuju plavljenje ruševina, a pumpe postavljene kako bi se otklonio taj gorući problem nisu u funkciji, prioritet je osigurati osnovne uvjete zaštite. Drenažni sustavi 21. st. zasigurno mogu riješiti ovakve situacije, samo je pitanje htijenja i novca. Za baštinu kakva je Šuplja crkva ne smije nedostajati ni jednog od navedna dva preduvjeta.¹³¹

Ako se, pak, namjere održavanja lokaliteta suhim pokažu suprotne realnim mogućnostima svih zainteresiranih strana, ne bi se smjelo prepustiti Šuplju crkvu zubu

¹²⁹ Vidljiva je većina preostale arhitekture obaju bazilika, ranokršćanske i srednjovjekovne, dok su ostatci pripadajućeg samostanskog kompleksa pod današnjom prometnicom te se nastavljaju s njene sjeverne strane, gdje su u proteklom desetljećima sagrađene stambene zgrade.

¹³⁰ O potrebi da se lokalitet sagleda s najboljeg mogućeg položaja, ovdje prevedenog kao *vidikovac*, pisao je još Tilden, *Interpreting*, 85. Vidjeti također: Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 89.

¹³¹ Na ovom se mjestu neće dublje ulaziti u analizu uzroka zanemarenosti Šuplje crkve, no činjenica je da mjerodavne institucije ne rade svoj posao. Po svjedočenju upućenih, riječ je o klasičnom slučaju preklapanja nadležnosti, koji rezultira prebacivanjem odgovornosti između službenih instanca. Da to nije boljka samo hrvatskog upravljanja baštinom svjedoči: Howard, *Heritage*, 197.

vremena i zaborava, kako je trenutno slučaj. Pristup i interpretaciju valja omogućiti barem u godišnjim razdobljima kada voda ne nadire u ostatke zdanja. Padina kojom se stiže do razine arhitekture mora biti prohodna i prikladna za spuštanje. Za to je potrebno korigirati nagib terena ili postaviti stepenice, odnosno konstrukciju koja bi jamčila siguran pristup ruševinama. Ne smije se zanemariti ni potreba za prikladnim osvjetljenjem lokaliteta.

Održavanje površine s ostacima bazilika povoljnim za posjete, kao i okolnog terena, treći je korak u ostvarivanju uvjeta za interpretaciju. U postupcima uklanjanja vegetacije te naplava zemlje, održavanja okoliša čistim i prohodnim mogle bi doprinijeti solinske škole, odnosno njihovi učitelji i učenici. Posjećujući na taj način redovito lokalitet te trošeći svoje vlastito vrijeme i energiju na njega, zasigurno bi se stvorile snažnije veze s tim baštinskim mjestom od onih koje nude standardni obrazovni posjeti u okviru kurikulumu. Kako je već spomenuto,¹³² lokalna zajednica mora sudjelovati u brizi za svoju baštinu te lakše ostvaruje povezanost s njom kroz aktivnosti, dok je manje sklona prihvaćanju klasičnih muzeografskih metoda poput čitanja info-ploča.¹³³ Uostalom, zbog uloženog bi se truda znatno povećalo zanimanje solinskih učenika za razvoj lokaliteta, njegova razumijevanja u široj javnosti te naposljetku, njegova očuvanja. Možda neka od triju škola postane partnerom Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u projektima vrednovanja i promoviranja Šuplje crkve.

Za ostale posjetitelje potrebno je osigurati minimalnu interpretaciju. Na početku pristupne padine, koju se također može smatrati primjerom dobrog vidikovca, valja postaviti veću info-ploču općenitog sadržaja s osnovnim podacima o Šupljoj crkvi i zdanjima koja su joj prethodila. Ona obavezno mora sadržavati skicu rekonstrukcije građevine. Budući da se ondje nalazi podosta zidova te arhitektonskih rješenja, posjetitelja bi bilo zgodno uputiti da samostalno istraži ruševine u potrazi za daljnjim panoima. Oni bi, postavljeni na određene dijelove objekata i fragmente kamenog namještaja, jednostavnim tekstom tumačili zanimljive činjenice vezane uz korištenje dotične strukture, odnosno predmeta. Tako bi se, primjerice, moglo obrazložiti ulogu *westwerka*, pritom skrećući pozornost promatrača na društvenu raslojenost srednjovjekovnog društva u kojem je svojvrna privatnost najmoćnijih u crkvama bila dugo vremena uobičajna. Ni *westwerk* ni bilo koji drugi povijesno-umjetnički pojam nije interesantan samo zbog svojeg izgleda ili dimenzija, nego i zbog značenja, ponekad višestrukog te skrivenog. Interpretacija, zajedno s estetskim, teži obuhvatiti socijalne, povijesne te ostale vrijednosti. Korisno bi bilo na mjestu nekadašnje oltarne pregrade postaviti

¹³² Vidjeti str. 127.

¹³³ Referenca kao u bilješci br. 117.

rekonstrukciju nekog njenog dijela, iskopanog in-situ, te info-pločom s ilustracijama predočiti pretpostavljeni izgled cjelokupne pregrade. Na pronalaženju najprihvatljivijeg dizajnerskog rješenja takve rekonstrukcije s interpretatorom bi trebali surađivati konzervatori, arheolozi, povjesničari umjetnosti i ostali zainteresirani. Posjetiteljima bi se možda svidjele vijesti o nikada završenoj polemici oko podrijetla i tumačenja oltarnih ploča splitske krstionice. Na spomen sada već slavnog pitanja "sjedi li na prijestolju Krist ili kralj?", vjerojatno bi se većina njih instinktivno našla u ulozi detektiva amatera. Upravo tu želju za istraživanjem i razumijevanjem treba poticati u posjetitelja.

S obzirom na relativno malen prostor te povremenu buku, koju proizvodi upotreba prometnice u neposrednoj blizini lokaliteta, turističkim grupama s ograničenim vremenom posjeta u okviru predložene arheološke staze eventualno valja pružiti nešto drugačiju interpretaciju. Posjetitelji možda neće imati dovoljno vremena samostalno istražiti Šuplju crkvu. U tom smislu korisno rješenje bio bi audio-vodič s nekoliko zanimljivih priča o prošlosti i upotrebi zdanja, ljudi koji su se njime služili i vremena u kojem je doživjelo vrhunac svoje slave. Primjerice, posjetitelj bi mogao čuti iskustvo "iz prvu ruke" o životu uz crkvu iz usta jednog redovnika 11. st. Znanstvenici su, naime, utvrdili da se benediktinski samostan nalazio uz baziliku, a njegov je predstojnik bio u kraljevoj službi. Zato bi svjedočanstvo o tome kako je izgledao uobičajen dan srednjovjekovnog redovnika bilo instruktivno za doživljaj duha Šuplje crkve. Od povijesno zajamčenih likova vezanih za prošlost ovog mjesta, svoje viđenje mogao bi dati npr. majstor-zidar koji je sudjelovao na radovima podizanja bazilike. On bi pripovjeda o metodama srednjovjekovne gradnje, preprekama na koje su graditelji nailazili, usamljenosti uzrokovanom teškim radom daleko od obitelji itd. Bilo bi, dakako, zanimljivo "čuti" i samog kralja Zvonimira ili pak citate iz njegove zavjernice papi, ali predstavljanje plejade najistaknutijih ličnosti ipak nije poželjno. Naprotiv, važno je čuti glasove malih ljudi. Svaka od ovih priča bila bi velikim djelom utemeljena na interpretatorovoj mašti, ali bez tog sastojka nema dobre interpretacije. Ovakav audio vodič s nekoliko kratkih priča, dostupan na više svjetskih jezika, bio bi "posuđivan u uredu Turističke zajednice na početku arheološke rute. Određeni novčani depozit prilikom preuzimanja audio-vodiča osigurao bi brigu posjetitelja za spravu i jamčio njen povrat po završetku posjeta stazi. Iznos bi bio vraćen korisniku po povratu audio-vodiča.

3.2.6. Gradina

Trenutna je interpretacija Gradine svedena na jednu info-ploču prije samog ulaza na javnu površinu koja okružuje ostatke tamošnje arhitekture. Premda manifestacije solinskog kulturnog ljeta, uglavnom koncerti te poneka predstava, donekle pomažu Solinjanima da stvore vezu s tim lokalitetom i dožive ga kao svog, važno se zapitati koliko Gradina, dobivajući na popularnosti kao atraktivan ambijent glazbenim priredbama, gubi na afirmaciji ostalih svojih značenja. A njih je doista mnogo i ne bi smjeli biti diskriminirani na račun društveno-ekonomske koristi koju grad Solin ostvaruje korištenjem Gradine u navedene svrhe. Te svrhe nemaju veze sa vrijednostima koje lokalitet sadrži, ali istovremeno onemogućavaju komuniciranje većine tih istih vrijednosti, što je klasičan primjer prevladavanja društveno-ekonomskih interesa nad brigom za baštinu. Naime, prezentacija i interpretacija Gradine potpuno su ograničene inventarom što ga nameće upotreba mjesta za potrebe solinskog kulturnog ljeta. Velika pozornica i tri niza klupa zauzimaju 4/5 unutarnje površine utvrde. Gotovo je nemoguće da se posjetitelj uživi u atmosferu ruševina. Za to nema osnovne pretpostavke, budući da mu pogled privlače, a ukupni dojam zamućuju, strukture "kazališnih dasaka". U konačnici, većina pokušaja istraživanja arhitekture ili fotografiranja njenih najviših dijelova s juga rezultira provlačenjem između nizova klupa. U tom je smislu prioritet da inventar ne bude prepreka doživljaju onoga što je Gradina bila prije no što je postala mjesto održavanja koncerata na otvorenom. Zasigurno mogućnost koncertne upotrebe nije nužno posve otkloniti, no da bi se ona realizirala bez sukoba s baštinskim identitetima mjesta potrebno je uložiti određene napore. Prije svega, osmisliti način na koji će koncertni inventar biti minimalan te pomičan, kako tijekom dana ne bi ometao prezentaciju lokaliteta. Primjerice, ukinuti potrebu za klupama. U tolikim svjetskim gradovima organiziraju se ljetni koncerti u parkovima, bez ijedne stolice. Ljudima je pod zvijezdama dovoljan travnjak i poneka prostirka.¹³⁴ U pogledu pozornice može se naslutiti da u 21. st. postoji metoda njenog bržeg postavljanja i uklanjanja, osobito kada je riječ o nezahtjevnoj pozornici kakva je potrebna Gradini. Time bi ruševine većinu dana, do kasnih popodnevni sati, bile doista dostupne posjetiteljima. Jednako tako, ostalih deset mjeseci u godini – kada nije solinsko kulturno ljeto – Gradina bi se dopustilo da bude "samo" baštinsko mjesto, što ona i jest. Otklanjanjem koncertnog inventara vraća se originalna vizura lokalitetu. No, s obzirom na konfiguraciju terena i uređeni prilaz, najviše mjesto s kojeg posjetitelj može promotriti

¹³⁴ Travnjak već prekriva dijelove površine unutar Gradine te ga samo treba obnoviti na mjestima gdje nedostaje. I, dakako, održavati.

Gradinu nije dovoljno visoko da bi se stekao toliko važan "cjeloviti pogled" na mjesto. Naime, s vrha dolazne rampe, koja je najviše uzvišenje ako se izuzme mogućnost penjanja po ruševinama, čovjek vidom ne može pojmiti arhitektonsku cjelinu Gradine. Potrebno je ono što Tilden naziva *vidikovcem*. Za potrebe cjelovitog pogleda, interpretacija ne smije upućivati posjetitelje da se uspinju po ruševinama koje i nisu najsigurnije statike, a zasigurno mnogi ne bi ni prihvatili takvu sugestiju. Stoga je najbolje na postojeću arhitekturu, na mjestu gdje je ona dovoljno visoka i stabilna, nasloniti manju galeriju sa stubištem i to s vanjske strane zida kako konstrukcija ne bi bila vidljiva s unutrašnje površine utvrde. Dizajnom koji se uklapa u postojeće zidne strukture takva bi promatračka postaja minimalno narušavala vizuru Gradine, a izvanredno doprinosila njenoj interpretaciji. Na galeriji bi se mogla nalaziti jedna od info-ploča, koja bi pomoću tlocrta i rekonstrukcija predočavala pretpostavljeni izgled Gradine u različitim povijesnim razdobljima. Ostale info-ploče, međusobno jednakog dizajna, nalazile bi se na nekoliko mjesta u unutrašnjem dvorištu utvrde. Jednostavnim riječnikom donosile bi informacije o pojedinim aspektima povijesti i sadašnjosti građevine, izbjegavajući fokusiranost na povijesno-umjetničke teme. Značaj Gradine i jest u višeslojnosti njene prošlosti, činjenici da je ona dokaz kontinuiteta upotrebe tog mjesta u različitim razdobljima od različitih ljudi, i po tome reprezentira Solin u cjelini. Time bi se trebala voditi i interpretacija na info-pločama, predstavljajući detalje iz različitih dijelova prošlosti ovog mjesta, koji svi zajedno čine jednu cjelinu. Neke od tema panoa mogle bi biti: recikliranje građevnog materijala,¹³⁵ nesigurnost znanosti,¹³⁶ borba za zemlju¹³⁷ legenda o Dioklecijanovoj kćeri,¹³⁸ paunovi¹³⁹.

Od aktivnosti za lokalno stanovništvo u pogledu ranosrednjovjekovne interpretacije moglo bi se realizirati primjerice dramske predstave kakve su predložene za Gospin otok. S obzirom na već etabliranu akustičnost te atraktivnost Gradine kao ambijenta glazbenih

¹³⁵ Referira se na činjenicu da je utvrda podignuta unutar graničnog zida antičke Salone, a za njenu su izgradnju iskorišteni brojni fragmenti ruševina toga grada. Praksa korištenja salonitanskih ruševina kao svojevrsnog kamenoloma nastavila se do u 20. st. te je vrlo zanimljiva tema za Solin, bliska osobito starijim generacijama.

¹³⁶ Za Gradinu je vezano nekoliko znanstvenih polemika čiji se kraj ne nazire, zbog čega je poznavanje prošlosti utvrde i dalje nepotpuno. Ne zna se titular tamošnje ranosrednjovjekovne crkve, kao ni to je li se baš ondje nalazila kulu splitskog nadbiskupa Hugolina.

¹³⁷ Koliko se preživljavanje u ranijim vjekovima temeljilo na zemlji vidi se upravo na primjeru Gradine. Nadbiskup spomenut u prethodnoj bilješci podigao je, naime, svoju kulu negdje kod rijeke kako bi zaštitio svoje obližnje posjede od nastraja Klišana. Podatci o tome mogli bi poslužiti kao uvod u temu manjka plodnog tla, karakterističnog za šire solinsko područje, uzrokom nebrojnih kako razmirica tako i ozbiljnih sukoba između okolnih naselja. Mogle bi se donijeti vrlo zanimljive priče iz povijesnih izvora o tome kako su geografski i prirodni uvjeti života utjecali na egzistenciju primjerice srednjovjekovnih seljaka.

¹³⁸ Stara pučka legenda, koju je zapisao don Frane Bulić, govori o Gradini kao carskoj kovnici novca koju čuva začarana kći rimskog imperatora. Iz: Piteša, "Crkva u Gradini," 136.

¹³⁹ Nekoliko paunova obitava u Gradini od kada ih je ondje naselio grad Solin. Posjetiteljima su prava atrakcija.

priredbi, nesumnjivo bi imale publiku. Zanimljivo bi bilo organizirati svim, a pogotovo mlađim, uzrastima privlačne događaje pokaznog i/li natjecateljskog karaktera u skladu s vojnom prošlosti Gradine. Primjerice, u suradnji s domaćim i stranim amaterskim društvima bliskim srednjem vijeku, kojih je posljednjih godina diljem Hrvatske sve više, te znanstvenicima i muzealcima moglo bi se prirediti demonstraciju izrade i upotrebe srednjovjekovnih borbenih oružja poput katapulta i samostrela. Među članovima poznatog solinskog streljačkog kluba "Dalmacijacement" takav bi baštinski sadržaj zasigurno našao poklonike i podupiratelje, koji bi pomagali arheolozima u kreiranju te predstavljanju spomenutih bojnih tehnika.¹⁴⁰ Na javnim predavanjima povjesničari bi publici tumačili kako se u srednjem vijeku opsjedao odnosno branio grad, kako su se primjenjivale ratne strategije i sklapala primirja, a sve to mogli bi raditi pozivajući se na primjer tek nekoliko kilometara udaljenog, a izvrsno vidljivog Klisa. Kostimiranost učitelja, a eventualno i sudionika, imala bi pozitivan efekt na kreiranje "autentičnosti".¹⁴¹ Tema je doista mnogo i samo ih treba izlučiti iz stručne literature gdje podatci o njima ne služe ni za koga osim za maštu znanstvenika. Zadatak je interpretacije iskoristiti znanstvene činjenice i pomoću njih približiti ljudima udaljena vremena – u ovom slučaju srednji vijek – kroz omogućavanje posjetiteljima iskustvo blisko onome udaljenih vremena. Njime korisnici baštine profitiraju ne samo u edukativnom, nego i inspirativnom te emotivnom smislu.¹⁴²

¹⁴⁰ Ovakve interpretativne metode pripadaju grani arheologije koja se naziva eksperimentalna. O njoj vidjeti: Mihelić, *Arheologija i turizam*, 502-525.

¹⁴¹ Ovdje je termin autentičnost stavljen u navodnike jer se kontekst ne odnosi na autentičnost u strogo znanstvenom smislu riječi. Naime, kod posjetitelja baštinskih mjesta i atrakcija, koji prije svega teže upečatljivom iskustvu i zabavi, ne postoji potreba da svi artefakti te okruženja budu originalni i netaknuti. Premda interpretator teži vratiti duh davno prošlog vremena, posjetitelj se nikada neće uživjeti toliko da potpuno prihvati brisanje granica među stoljećima, niti takvo što treba biti cilj interpretacije. O ovom zanimljivom pitanju vidjeti npr.: Howard, *Heritage*, 251-252.; Hems i Blockley, *Heritage interpretation*, 50., 193-194., 199.

¹⁴²

ZAKLJUČAK

Promatrajući cjelokupne rezultate komparativne metode, kojoj je u prvom djelu rada cilj bio usporediti navode iz diplomatskih te narativnih vrela s činjenicama koje proizlaze iz arheoloških istraživanja, u slučaju ranosrednjovjekovnog razdoblja šire okolice grada Solina može se govoriti o prevladavju sklada između podataka iz dokumenata i materijalnih dokaza na terenu. Pozitivni primjeri uključuju potvrdu istinitosti određenih detalja Trpimirove i Muncimirove darovnice, Gottschalkovih spisa, Historie Salonitane, darovnica hrvatskih i ugarskih kraljeva. Utvrđeno je da se na Gospinom otoku doista nalazila crkva sv. Stjepana, u kojoj je pokopana kraljica Jelena; u Rižinicama pod Klisom otkriveni su ostaci sakralne arhitekture nedvojbeno vezane uz osobu kneza Trpimira; potvrđeno je postojanje bazilike čiji su titulari sv. Petar i sv. Mojsije – to je Šuplja crkva u kojoj se okrunio kralj Zvonimir; crkvice sv. Jurja na Putalju imala je svoju ranosrednjovjekovnu fazu, kako to svjedoče kneževske darovnice. S druge strane, zabilježene su određene nelogičnosti u korpusu dostupnih vrela, ponajprije u ponegdje zajedničkom navođenju titulara sv. Sjepana i sv. Mojsija, za koje je sigurno da nisu bili međusobno povezani. Naime, crkva Sv. Stjepana nalazila se na Gospinom otoku, dok je sv. Mojsiju titularni par sv. Petar, kako proizlazi iz arheoloških istraživanja. Iz informacija koje pružaju diplomatski izvori također nije moguće steći jasnu predodžbu o karakteru veze između sv. Stjepana i sv. Marije, budući da se ta dva titulara ne navode zajedno. Najvjerojatnije je jedan od nekoliko solinskih samostana bio smješten na Gospinom otoku, ujedinjujući titulare tamošnjih dvaju crkava. Premda se u dokumentima smještaj crkve sv. Marije na Gospinom otoku može pratiti od 1193. g., arheologija još nije dala odgovor na pitanje gdje se točno ona nalazila. Očigledni nered koji vlada u vrelima može se tumačiti prije svega kratkoročnim djelovanjem solinskih crkava i redovničkih kuća, nakon čega one padaju u zaborav, dok uz njih vezani posjedi postaju jedini predmet interesa vlasnika. Ni za srednjovjekovne crkve sv. Mihovila, sv. Nikole i sv. Martina nije utvrđen precizan smještaj. Poznate su samo iz izvora, odnosno u slučaju sv. Nikole postojanje crkve naslućuje se i po otkrivenom groblju. Među nepoznanice valja svrstati i titulare rižiničkog kompleksa te crkve u Gradini.

Velik broj crkava i samostana vezanih uz vladare na tako malom području upućuje na traženje značaja kojeg je ono imalo u početnim stoljećima hrvatske države. Osim što svjedoče o kršćanskom opredjeljenju vladajućih, naznačuju i procese u kojima su se kneževske odnosno kraljevske zadužbine koristile kao sredstvo afirmacije središnje vlasti, unutar kompleksne veze između kristijanizacije i postizanja legitimiteta srednjovjekovnih monarha.

Vode, dakako, i pitanju napučenosti promatranog prostora. Premda su ga Trpimirovići cijenili zbog znatnih simboličkih i političkih kapaciteta, on očigledno nije bio privlačan samo članovima vladajuće elite. Arheološka otkrića sugeriraju da je još od pretkršćanskog vremena bio atraktivan Slavenima, koje će povijest u nadolazećim stoljećima upoznati kao Hrvate. Naselivši padine koje s istoka i zapada uokviruju Solin, nastavili su kontinuitet njegove napučenosti, koji primjerice na Putalju seže daleko u prapovijest, a najbolje se očituje primjerom što ga pružaju ostaci velikog rimskog grada Salone. Tako se niz povoljnih geografsko-klimatskih čimbenika, kojemu šire solinsko područje duguje svoju privlačnost, može smatrati argumentom koji podupire pretpostavku da su tamošnje crkve u srednjem vijeku služile pučanstvu, a ne isključivo utemeljiteljima. Iako je nezahvalno govoriti o onodobnoj populacijskoj topografiji, dozvoljeno je vidjeti solinsko naselje kao zbir raštrkanih manjih zaseoka, na što upućuju arheološki nalazi s otkrivenih nekrolopa. U skladu je to s dobro poznatom činjenicom da Solin u razdoblju srednjeg vijeka nije dosegnoo minimalni stupanj urbaniteta potreban da bi ga se označilo gradom.

Naposlijetku, za određivanje ukupnog značaja ranosrednjovjekovnog Solina važnim su se pokazala i pitanja lokacije vladarskog imanja te odnosa s obližnjim Klisom. Arheologija danas ne raspolaže materijalnim dokazima koji bi jamčili položaj vladarskog boravišta, a iz te su nesigurnosti proizašle različite teorije. Budući da na samom Klisu nisu utvrđeni značajniji ranosrednjovjekovni ostaci arhitekture, ne čini se vjerojatnim da se ondje nalazilo imanje Trpimirovića. Nedovoljna istraženost triju solinskih lokacija ostavlja raspravu otvorenom sve dok daljni arheološki radovi ne donesu konačni sud. Premda je sudbina ovdje razmatranih lokaliteta uvelike nejasna uslijed šutnje izvora, uzroke nestajanja Solina s popisa državnih središta pronalazi se u složenom razvojnom kontekstu čiji su glavni čimbenici gubitak pripadajućih simboličkih funkcija i premještanje centara države u unutrašnjost.

Izneseni zaključci, i diskurs općenito, nisu imali za cilj donijeti načelno konačne i neoborive odgovore na problematična pitanja, kod kojih nepostojanje konsenzusa među znanstvenicima leži u ograničenjima znanosti same. Naprotiv, teže ostaviti otvorenim ona pitanja čija se rješenja ne mogu pronaći na temelju trenutno dostupnih saznanja iz povijesnih vrela i arheoloških istraživanja.

Drugi dio rada započinje pregledom postojećeg stanje pet solinskih lokaliteta tematski vezanih uz obrađenu temu. Fizičko je ispitivanje terena pokazalo da su Gospin otok, Gradina i Šuplja crkva posjetiteljima predočeni prezentacijskim minimumom, s tim da je Šuplja crkva

prepuštena redovitim plavljenjima te je pristup ondje onemogućen. Potonje donekle vrijedi i za Rižinice, gdje statičko stanje lokaliteta zapravo predstavlja rizik za posjetitelje. No, nema konkretnih koraka koji se poduzimaju da bi se opasnost uklonila. Jedino je Gašpina mlinica u zadovoljavajućem stanju i predmet kontinuirane skrbi. Dotični položaji, s izuzetkom Rižinica, nose oznaku kulturnog dobra Republike Hrvatske. Rezultati manjeg istraživanja mišljenja lokalnog stanovništva sugeriraju da Solinjani starohrvatske lokalitete slabo poznaju i razumiju te ne vide značajniju vezu između tih mjesta i svojih života.

Uzroke očiglednoj apatiji lokalne zajednice prema njoj baštini treba tražiti u metodama kojima se služi službena praksa upravljanja kulturnim dobrima. Činjenica je da su znanstvenici pokazali golem interes za pitanja srednjovjekovne solinske materijalne kulture, iz čega se razvio korpus znanja o njoj, a jednako tako su institucije pružile načelnu zaštitu. Iz toga, dakle, proizlazi da niti znanje o baštini niti proglašenje nečega baštinom ne jamče stvarnu brigu o njoj, afirmaciju njenih vrijednosti i, naposljetku, njeno očuvanje – što su sve ciljevi upravljanja baštinom. Razlozi zbog kojih se službena zaštita solinskih lokaliteta zaustavlja na deklarativnoj razini, bivajući u praksi neučinkovitim, duboko su povezani s načinom na koji već stoljećima funkcionira cjelokupni sustav brige o baštini, a kojeg suvremena muzeologija kritički preispitiva posljednjih desetljeća. Analize tog sustava tumače mehanizme na koje se baštinu koristi u svrhe legitimacije vlasti, stjecanja kulturnog kapitala i sličnih procesa. Utvrdile su da čitav pristup zaštiti i komunikaciji baštine počiva na tzv. kanonskom pristupu, čiji elementi, napose znanstveni diskurs, akademski autoritet te isticanje određenih vrijednosti dobra nauštrb ostalih, znatno smanjuju privlačnost baštine široj javnosti. U nemogućnosti da bude sudionik baštinskih procesa, ona se okreće od službene baštine ka manje znanstvenim, ali popularnim, metodama njegovanja kako privatne tako i kolektivne memorije. Istraživanja su ustanovila da običan čovjek anti-akademski percipira baštinu, pritom stavljajući naglasak na aktivnosti, događaje i ljude, a manje cijeneći stvari i mjesta.

Imajući na umu uzroke povijesnog neuspjeha kanonskog pristupa kada je u pitanju zbližavanje baštine i javnosti, može se istaknuti nekoliko važnih preduvjeta realizacijom kojih bi se ostvario pomak u dotičnom procesu. Budući da su se znanje i deklarativna zaštita pokazali nedovoljnima u stvarnom očuvanju i razumijevanju baštine, potrebno se obratiti određenim metodama suvremenog upravljanja baštinom, poteklih iz kritičkog pogleda na kanonski pristup. Izuzetnom korisnom pokazala se interpretacija, koju valja razlikovati od informacije. Ona se temelji na informaciji, ali, za razliku od nje, ne teži obrazovati posjetitelja već mu prenijeti bit nekog predmeta ili mjesta. Čini to formuliranjem različitih priča kojima

se različitim vrstama posjetitelja prenose višestruka značenja kulturnog dobra. Iz rečenog proizlaze slijedeća tri elementa suvremenog upravljanja baštinom, bez kojih se ne može osmisliti dobra interpretacija. To su holistički pristup baštini, kojem je cilj obuhvatiti ukupnost vrijednosti baštinske jedinice, sagledavajući ju u punini značenja i u odnosu prema njenoj okolini. Zatim, to je nastojanje interpretatora da se obraćanjem osobnom iskustvu posjetitelja realizira poistovjećivanje odnosno veza između korisnika i baštine. Naposljetku, budući da je svaki pojedinac različit, ali ga se istovremeno može svrstati u identitetske kategorije, interpretator se zauzima za upoznavanje svojih korisnika, kako bi uskladio svoju metodologiju s identitetima i očekivanjima posjetitelja, ostvarujući na taj način poistovjećivanje.

Na tragu nastojanja suvremenog upravljanja baštinom formuliran je koncept arheološke staze Solina, zamišljen kao alternativa postojećoj prezentaciji četiriju starohrvatskih lokaliteta. Riječ je o pješačkoj turi trajanja 2-2.30 h, ukupne duljine otprilike 1.6 km, koja se sastoji od četiri zaustavne točke. Zbog ciljeva izvedivosti i minimalnih intervencija u okoliš, služi se postojećom infrastrukturom. Djelomično je to šetnica uz rijeku Jadro, koja time postaje okosnica čitave rute, što je izuzetno važno s obzirom na značaj koji Solinjani pridaju svojoj rijeci. Također se služi mrežom prometnica, uglavnom u samom centru grada. Tematski je usredotočena na upoznavanje života srednjovjekovnog čovjeka i hrvatskih kraljeva. Namijenjena je individualnim i manjim grupnim posjetima, ne samo turista nego i članova lokalne zajednice. Upravo potonjima predloženi sustav interpretacije i zaštite lokaliteta daje osobitu ulogu sukladno direktivama međunarodnih institucija, koje posljednjih desetljeća naglašavaju potrebu da se poveća utjecaj lokalnog stanovništva na upravljanje baštinom. Predstavljeni koncept predviđa jedinstven vizualni identitet interpretacijskih alata duž čitave staze, dok se interpretacije zaustavnih točaka temelje na različitim metodama, uzimajući ponajprije u obzir različitost turističkog od lokalnog posjeta. U odnosu na trenutno stanje lokaliteta, najveća promjena u realnom prostoru zamišljena je za Šuplju crkvu, kojoj bi bio omogućen pristup te danas ničim primjetan prostor ostataka bazilike sv. Stjepana na Gospinom otoku, kojeg bi se istaknulo određenim dizajnerskim rješenjem.

Promjene koje bi nastupile realizacijom ovdje predloženog projekta značile bi s jedne strane kratkoročno ulaganje u poboljšanje zaštite i prezentacije četiriju solinskih arheoloških lokaliteta, a s druge strane bi dugoročnu korist od sustavne interpretacije imali građani i baština grada Solina.

SAŽETAK

Ova diplomatska radnja predlaže model prezentacije i interpretacije srednjovjekovnih spomenika grada Solina, utemeljen na načelima suvremenog upravljanja baštinom. Potreban je zbog neefikasnosti postojećeg sustava zaštite, uglavnom lošeg fizičkog stanja arheoloških lokaliteta, kao i činjenice da su razumijevanje i interes lokalnog stanovništva za iste poražavajući – kako to pokazuju rezultati provedenog istraživanja javnog mijenja. Budući da svaka interpretacija počiva na informaciji, prvi je dio rada posvećen proučavanju značenja kojeg je Solin kao jedno od središta hrvatske srednjovjekovne države imao od vremena kneževine do kraja narodne dinastije, odnosno dolaska mađarskih Arpadovića na vlast. Kritičkom analizom historiografije, razmatranjem dostupnih izvora te podataka koje pružaju arheološka istraživanja nastoje se protumačiti glavne odrednice postojanja građevina vezanih uz hrvatske vladare i onodobno stanovništvo solinske okolice. Premda se na neka pitanja ne može dati pouzdan odgovor, što je u vezi s ograničenjima arheologije kao znanosti, naslućuje se razvitak Solina kao srednjovjekovnog naselja formiranog od nekoliko zaseoka po padinama obližnjih planina, sa simboličkim središtem na obalama donjeg toka rijeke Jadro. Ondje su bila smještena sakralna zdanja kao nositelji simboličkih funkcija, a negdje u blizini nalazilo se i vladarsko imanje. Tri najznačajnija lokaliteta, Gospin otok, Šuplja crkva i Gradina, uz Gašpinu mlinicu, dijelom su koncepta arheološke staze, koja se u duljini od 1,6 km služi postojećom infrastrukturom. Realizacijom takve rute i primjenom različitih interpretativnih metoda domaćim te stranim posjetiteljima pružila bi se prilika da iskuse dijelíc srednjovjekovnog Solina i života tadašnjeg čovjeka, a solinskim lokalitetima omogućila budućnost kakvu zaslužuju.

SUMMARY

This master thesis suggests a model for presentation and interpretation of medieval monuments in the town of Solin. It is necessary due to inefficiency of the existing protection system, mostly poor physical state of archaeological sites, as well as the fact that understanding and interest shown by local community are defeating – as shown by the results of public opinion research conducted. Since every interpretation relies on information, first part of thesis deals with meaning held by Solin as one of several Croatian state centers in medieval period from the times of principality until the end of Croatian dynasty, that is until the Hungarian Arpads rose to power. Through critical analysis of historiography, investigation of sources available and data provided by archaeological research, major existence determinants for buildings connected to Croatian rulers and population of that time strive to be explained. Although some questions can not be given reliable answers, which is related to the limitations of archeology as a science, development of Solin as medieval settlement formed of several hamlets on the slopes of the nearby mountains, with its symbolic center on the banks of the lower river Jadro, can be foreseen. There sacral buildings have been situated, symbolic functions carriers, and somewhere nearby there was an estate of the ruler. The three most significant sites, namely Our Lady's Islet, Hollow Church and Hillfort, along with Gašpina watermill, form the concept of an archaeological trail, which uses existing infrastructure in its 1.6 km length. With the implementation of such route and the employment of different interpretative methods local and foreign visitors would be given the opportunity to experience a part of medieval Solin life and man of that time, and Solin sites would be granted the future they deserve.

BIBLIOGRAFIJA

PRVI DIO

Izvori:

Delonga, Vedrana, *Latinski epigrafički natpisi u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.

Farlati, Daniele. *Illyrici Sacri*, sv. 3. Venecija: Sebastian Coleti, 1765.

Ivanišević, Milan, "Povijesni izvori." U: *Starohrvatski Solin*, ur. Emilio Marin, 31-87. Split: Arheološki muzej, 1992.

Smičiklas, Tadija, ur., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 1-4., 9-10., 18. , Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1904-1990.

Toma Arhiđakon, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol. Studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić. Split: Književni krug Split, 2003.

Literatura:

Ančić, Mladen. "Srednjovjekovni montaneji." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 24 (1997): 127-148.

Ančić, Mladen. "U osvit novog doba: Karolinško Carstvo i njegov jugoistočni obod." U: *Hrvati i Karolinzi*. Sv. 1, *Rasprave i vrela*, ur. Ante Milošević, 70-103. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.

Babić, Ivo. "Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih sklavinija." u: *Starohrvatska spomenička baština: rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljeko Jurković i Tugomir Lukšić, 29-35. Zagreb: Matica hrvatska et al., 1996.

Batarelo-Jelavić, Marijana. "Novootkriveni ostaci upućuju na novu interpretaciju." *Solinska kronika*, 15. listopada 2011.

- Bloch, Marc. *Feudalno društvo*. Preveo Miroslav Brandt. Zagreb: Golden marketing, 2001.
- Budak, Neven. *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.
- Budak, Neven. "O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida na Klisu." *Historijski zbornik* 64, br. 2, (2011): 317-320.
- Budak, Neven. "Liturgical memory in Croatia and Dalmatia around the year 1000." *Hortus artium medievalium* 6 (2000): 135-142.
- Bulić, Frane. "Iztraživanja Bihaća." *VAHD* n.s. 1 (1895): 209-211.
- Bulić, Frane. *Po ruševinama starog Solina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1900.
- Bulić, Frane. "Izveštaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom natpisu kraljice Jelene," *VHAD* n. s., svezak 5 (1901): 201-227.
- Bulić, Frane. "Trovamenti antichi romani e medioevali a Gradina di Salona." *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 36 (1913): 3-19.
- Bulić, Frane. "Krunidbena bazilika kralja Zvonimira usred Gradine u Solinu." U: *Zbornik kralja Tomislava*, ur. Gavro Manojlović, 446-450. Zagreb: JAZU, 1925.
- Bulić, Frane i Katić, Lovre. *Stopama hrvatskih narodnih vladara*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 1928.
- Bulić, Frane. "Starinarska istraživanja u Rupotini u Solinu." U: *Povodom pedesetgodišnjice jubileja VAHD-a*, ur. Frane Bulić, 63-67. Split: Tisak Narodne tiskare "Novo doba," 1931.
- Burić, Tonči. "Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 13 (1983): 147-163.
- Burić, Tonči. "Villa Sancti Georgii de Putalio." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 14 (1984): 305-324.
- Burić, Tonči. "Sv. Juraj od Putalja u Kaštel Sućurcu: istraživanja 1988-1989." *Kaštelanski zbornik* 2 (1989): 77-84.
- Burić, Tonči, Čače, Slobodan i Fadić, Ivo. *Sv. Juraj od Putalja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011.

- Bužančić, "Srednjovjekovne geminae na Otoku u Solinu." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37 (1997-1998): 57-97.
- Duplančić, Arsen. *Crkve kraljice Jelene*. Split: Arheološki muzej, 1999.
- Dyggve, Ejnar. "Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira." *VAHD* 1 (1954-1957): 238-243.
- Dyggve, Ejnar. *Povijest salonitanskog kršćanstva*. Prevela Maja Cambi. Split: Književni krug, 1996.
- Fisković, Igor. *Reljef kralja Petra Krešimira IV.* Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002.
- Galiot, Slavko. "Solin – Gospin Otok." *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009): 623-626.
- Slavko Galiot. "Solin – Šuplja crkva." *Hrvatski arheološki godišnjak* 6 (2009): 631-636.
- Grgin, Antun. "Istraživanje starohrvatskih spomenika po splitskoj okolici." *Narodna starina* 12 (1933): 113-126.
- Gunjača, Stjepan. "Traganje za vladarskim mauzolejem i nalaz natpisa kraljice Jelene." *Ljetopis JAZU* 80 (1976): 180-188.
- Gvozdanović, Vladimir. "Two Early Croatian Royal Mausolea." *Peristil* 18-19 (1975-1976): 5-10.
- Ivanišević, Milan. "Otok hrvatskog vladara." *Tusculum* 1 (2008): 109-124.
- Jakšić, Nikola. "Klesarstvo u službi evangelizacije." U: *Hrvati i Karolinzi*. Sv. 1, *Rasprave i vrela*, ur. Ante Milošević, 192-213. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.
- Jelić, Luka. "Izvješće strukovnog odbora o znanstvenom društvenom radu." *Bihać* 2 (1895): 7-29.
- Jurić, Radomir. "O srednjovjekovnom nakitu kod crkve sv. Nikole u Solinu." *VAHD* 85 (1992): 167-176.
- Karaman, Ljubo. *O zadnjim iskopinama društva "Bihaća" u okolici Splita i Solina: izvještaj glavne skupštine "Bihaća" dne 10. IV. 1928.* Zagreb: Bihać, 1930.

- Karaman, Ljubo. *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1930.
- Karaman, Ljubo. "Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina." *VAHD* 51 (1930): 67-97.
- Karaman, Ljubo. *Otkriće kraljevskog samostana 11. vijeka Sv. Mojsija u "Šupljoj crkvi" u Solinu po društvu "Bihaću" u Splitu*. Split: Bihać, 1931.
- Karaman, Ljubo. "Po ruševinama starohrvatskog Solina," *Hrvatsko kolo* 15 (1934): 3-28.
- Karaman, Ljubo. "Iskopine društva Bihaća u Mravincima i starohrvatska groblja." *Rad JAZU umjetničkog razreda* 268 (1940): 1-44.
- Katić, Lovre. "Srednjovječno selo Prosik kod Solina." *Starohrvatska prosvjeta*, n.s., 2 (1928): 87-92.
- Katić, Lovre. "Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu." U *Zbornik naučnih radova: Ferdi Šišiću povodom šezdestogodišnjice života, 1869-1929, posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici*, ur. Grga Novak, 69-78. Zagreb: Tiskara C. Albrecht, 1929.
- Katić, Lovre. "Prigodom novog otkrića starohrvatskih grobova na Glavičinama." *Obzor*, 20. studenoga 1937.
- Katić, Lovre. "Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira?" *Hrvatsko kolo* 23 (1942): 183-192.
- Katić, Lovre. "Topografske bilješke solinskog polja," *VAHD* 52 (1950): 79-96.
- Katić, Lovre. "Fundacionalne i druge isprave sv. Mihovila u Solinu." *Anali historijskog instituta u Dubrovniku* 3 (1954): 53-69.
- Katić, Lovre. "Petar Skok: Postanak Splita." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 4 (1955): 195-199.
- Katić, Lovre. "Reambulacija dobara Splitskog nadbiskupa 1397. godine." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 4 (1955): 135-177.
- Katić, Lovre. "Selo Kučine i trinaest isprava o Sutikvi." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 4 (1955): 141-169.

- Katić, Lovre. "Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu." *Radovi Odjela za filozofiju i društvene nauke JAZU* 6 (1955): 187-219.
- Katić, Lovre. "Groblje kod sv. Nikole u Solinu." *VAHD* 61 (1959): 134-151.
- Katić, Lovre. "Naseljenje starohrvatske Podmorske župe." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 7 (1960): 159-183.
- Kečkemet, Duško. *Kaštel Sućurac*. Kaštel Sućurac: Mjesna zajednica Kaštel-Sućurac, 1978.
- Kečkemet, Duško i Javorčić, Ivo. *Vranjic kroz vijekove*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1984.
- Kekez, Hrvoje. "Bela IV. i jačanje kraljevske vlasti u Lici, Bužanima i Krbavi nakon provale Tatara 1242. godine." U: *Identitet Like: korijeni i razvitak*, ur. Željko Holjevac, 199-220. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Ivo Pilar, 2009.
- Marasović, Tomislav. "Položaj i značenje Solina u ranosrednjovjekovnom graditeljstvu Dalmacije." *VAHD* 85 (1992): 59-72.
- Marasović, Tomislav. "Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija" *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 26 (1999): 331-359.
- Margetić, Lujo. "Bilješke uz Trpimirovu ispravu (CD I, 3-8)." *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 30 (1993): 47-51.
- Marin, Emilio, ur. *Starohrvatski Solin*. Split: Arheološki muzej, 1992.
- Marin, Emilio. "Uvod: znanstveni i stručni pristup starohrvatskom Solinu." *VAHD* 85 (1992): 9-11.
- Marasović, Tomislav. *Dalmatia Praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*. Sv. 3, *Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split: Književni krug Split et al., 2011.
- Matijević-Sokol, Mirjana. "Starohrvatski Solin u kronici Tome Arhidakona." *VAHD* 85 (1992): 83-90.

- Matijević-Sokol, Mirjana. "Vladarski natpisi." U: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost, umjetnost*. Sv. 1, *Srednji vijek (7-12. stoljeće)*. *Rano doba hrvatske kulture*. Ur. Ivan Supić, 239-256. Zagreb: HAZU i Školska knjiga, 1996.
- Matijević-Sokol, Mirjana. *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.
- Matijević-Sokol, Mirjana. "1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira." *Izdanja HAD-a* 25 (2010): 10-19.
- Matijević-Sokol, Mirjana i Sokol, Vladimir. "Quedam Helena regina....." *VAMZ* 3, 43 (2010): 415-431.
- Matijević-Sokol, Mirjana. "Latinska epigrafija otoka Krka od 9. do 12. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji novopronađenog natpisa u gradu Krku." U: *Az grišni diak Branko pridikom Fučić: radovi međunarodnog znanstvenog skua o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.-1999.)*, ur. Tomislav Galović, 739-757. Malinska; Zagreb: Općina Malinska, Sveučilišna knjižnica et al., 2011.
- Milinović, Šimun. "Solinski Sustjepan," *VHAD* 5 (1883): 13-17.
- Mikić, Živko. "Antropološki profil srednjovjekovne nekropole u Mravincima kod Splita." *VAHD* 83 (1990): 225-232.
- Mušić, Branko. "Solin – staro korito Jadra." *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007): 492-498.
- Novak, Grga. *Povijest Splita*, sv. 1. Split: Čakavski sabor, 1978.
- Omašić, Vjeko. *Povijest Kaštela: od početka do XVIII stoljeća*. Split: Logos, 1986.
- Oreb, Franko. "Dokumentacija o starohrvatskom Solinu u Arhivu E. Dyggve." *VAHD* 85 (1992): 199-206.
- Ostojić, Ivan. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. Sv. 2, *Benediktinci u Dalmaciji*. Split: Benediktinski priorat Tkon, 1964.
- Ostojić, "Koliko je benediktinskih opatija bilo u Solinu za hrvatske dinastije." *Bogoslovska smotra* 34 (1964): 301-312.

- Pejaković, Mladen. "Oratorij u Rižinicama iz Trpimirova doba." U: *Starohrvatska spomenička baština: rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, ur. Miljeko Jurković i Tugomir Lukšić, 253-265. Zagreb: Matica hrvatska et al., 1996.
- Petrinec, Maja. *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2009.
- Petrinec, Maja. "Brončana petlja ranokarolinške ostružne garniture s Putalja iznad Kaštel Sućurca." *Archaeologia Adriatica* 4 (2010): 53-59.
- Piteša, Ante. *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*. Split: Arheološki muzej, 2009.
- Rapanić, Željko i Jelovina, Dušan. "Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu," *VAHD* 70-71 (1968-1969): 107-135.
- Rapanić, Željko i Katić, Lovre. *Prošlost i spomenici Solina*. Solin: Tugomir Jovanović, 1971.
- Rapanić, Željko. "Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku." *VAHD* 74 (1980): 189-217.
- Rapanić, Željko. "Solinska epizoda europske povijesti." *VAHD* 85 (1992): 93-116.
- Rapanić, Željko. *Solin u starohrvatsko doba*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
- Rapanić, Željko. *Klis: hrvatska srednjovjekovna utvrda*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1996.
- Sanader, Vinko i Žižić, Špiro, ur. *Stota obljetnica otkrića nadgrobno natpisa hrvatske kraljice Jelene*. Solin: Župa Gospe od Otoka i Dom kulture Zvonimir, 1998.
- Sesartić, Mia. "Povijest u zemlji – u Rižinicama baština iz doba hrvatskih narodnih vladara." *Slobodna Dalmacija*, 15. rujna 2011
- Skok, Petar. "Curtis." *Starohrvatska prosvjeta*, n.s., 2 (1928): 103-113.
- Skok, Petar. "Postanak Splita." *Anali historijskog instituta u Dubrovniku* 1 (1952): 19-62.
- Sokol, Vladimir. "Društvo Bihać i starohrvatska arheologija (trajni rezultati arheoloških istraživanja društva "Bihać" na području nacionalne arheologije, u povodu 100.

- obljetnice osnivanja)." U *Arheološka istraživanja u Istri*, ur. Božidar Čečuk, 253-263. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1997.
- Suić, Mate. "Kontinuitet urbane kulture." U: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost, umjetnost*. Sv. 1, *Srednji vijek (7-12. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*. Ur. Ivan Supičić, 93-115. Zagreb: HAZU i Školska knjiga, 1996.
- Šarac, Damir. "Asfaltom na Trpimira – mauzolej hrvatskih kraljeva zatrpat će se novom cestom." *Slobodna Dalmacija*, 24. studenoga 2011.
- Šarac, Damir. "Senzacija na Rižinicama – u mauzoleju Trpimirovića pronađen sarkofag bogate Rimljanke Kornelije." *Slobodna Dalmacija*, 16. prosinca 2011.
- Šarić, Aida. "Ranosrednjovjekovni i srednjovjekovni nalazi s područja Solina u Arheološkom muzeju u Splitu." *VAHD* 85 (1992): 139-166.
- Šeparović, Tomislav. "Rižinice – zaštitna iskopavanja." *Obavijesti* 27, br. 3 (1995): 50-51
- Šišić, Ferdo. "Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji," *VHAD* n.s., 13 (1914): 1-93.
- Uroda, Nikolina. "Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini." *Tusculum* 1 (2008): 69-79.
- Uroda, Nikolina. "Ranosrednjovjekovni grobovi s lokaliteta Crikvine (Sv. Ilija) u naselju Rupotina u Solinu," *Starohrvatska prosvjeta* ser. 3, 37 (2010): 61-75.
- Veljanovska, Fanica. "Srednjovjekovni skeleti sa Zapadne nekropole Salone." *VAHD* 83 (1990): 233-255.
- Zekan, Mate. *Kralj Zvonimir: dokumenti i spomenici*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 1990.
- Zekan, Mate. "Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu." *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, 27 (2000): 249-259.
- Zekan, Mate. "Solun – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)." *Hrvatski arheološki godišnjak* 1 (2004): 240-244.
- Zekan, Mate. "Solun – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)." *Hrvatski arheološki godišnjak* 2 (2005): 396-398.

Zekan, Mate. "Solin – krunidbena bazilika kralja Zvonimira (Šuplja crkva)." *Hrvatski arheološki godišnjak* 5 (2008): 594-596.

Zekan, Mate. "Zar će opet cesta pregaziti baštinu?!" *Solinska kronika*, 15. veljače 2013.

DRUGI DIO

Carter, James, ed. *A sense of place. An interpretative planning handbook*. 2nd edition. Inverness: Tourism and Environment Initiative, 2001.

Ivo Goldstein i Borislav Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku* (Zagreb: Novi liber, 2008).

Hems, Alison i Blockley, Marion, ed. *Heritage interpretation*. New York; London: Routledge, 2006.

Howard, Peter. *Heritage. Management, Interpretation, Identity*. London; New York: Continuum, 2003.

Mihelić, Sanjin, ur. *Arheologija i turizam./Archaeology and tourism in Croatia*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2009.

Tilden, Freeman. *Interpreting Our Heritage*. 3rd edition. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1977.

West, Susie, ed. *Understanding Heritage in Practice*. Manchester: Manchester University Press, 2010.

Koharević, Ojdana. "Pjesma i ples u čast Europe." *Slobodna Dalmacija*, 30. lipnja 2013.

Internetske stranice:

Službene stranice grada Solina:

<http://solin.hr/index.php/gradski-info/zemljopisni-polozej>

(posjet 19. 06. 2013.)

<http://solin.hr/index.php/gradski-info/popis-udruga>

(posjet 22. 06. 2013.)

Registar kulturnih dobara:

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97526484>

(posjet 4. 6. 2013.)

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97526490>

(posjet 4. 06. 2013.)

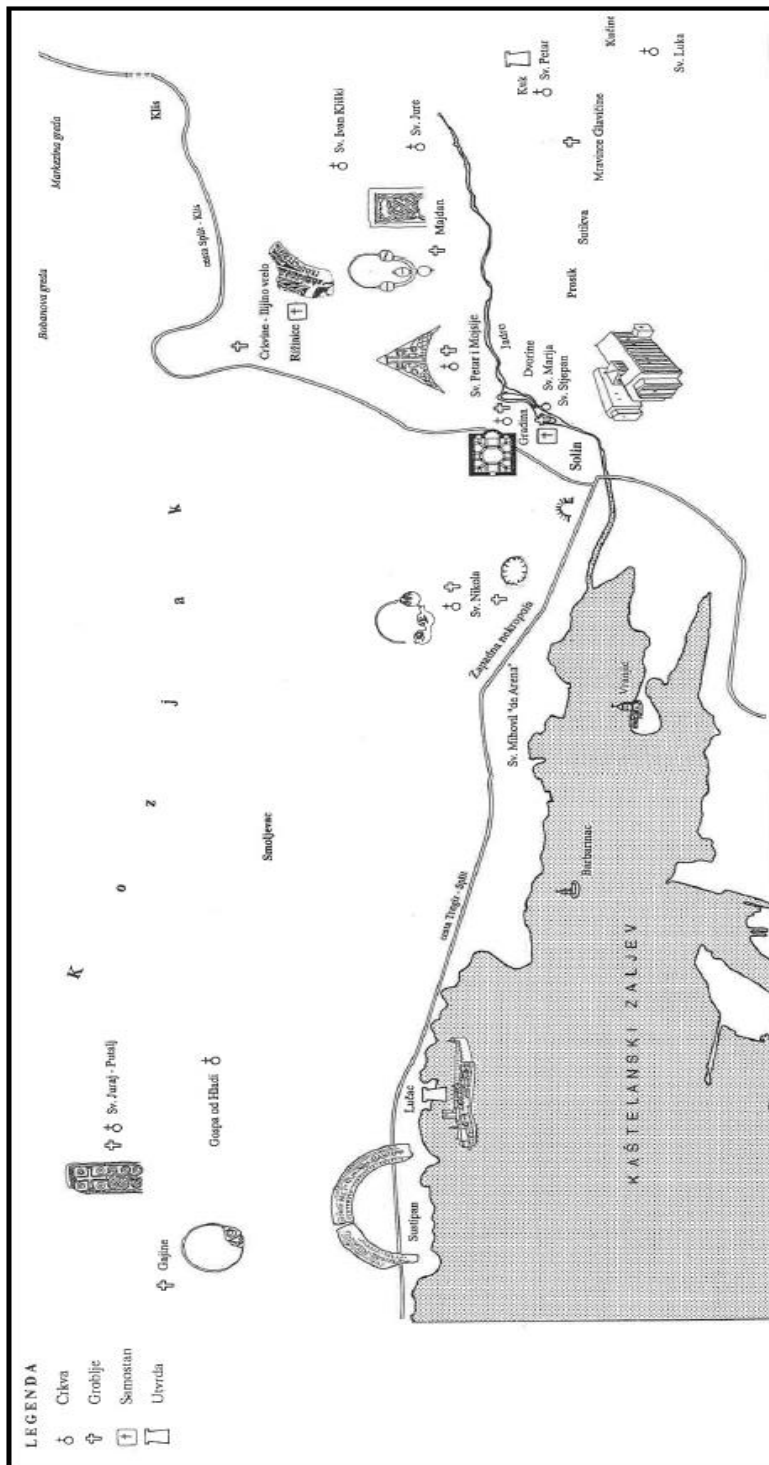
<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97527670>

(posjet 04. 06. 2013.)

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=97527786>

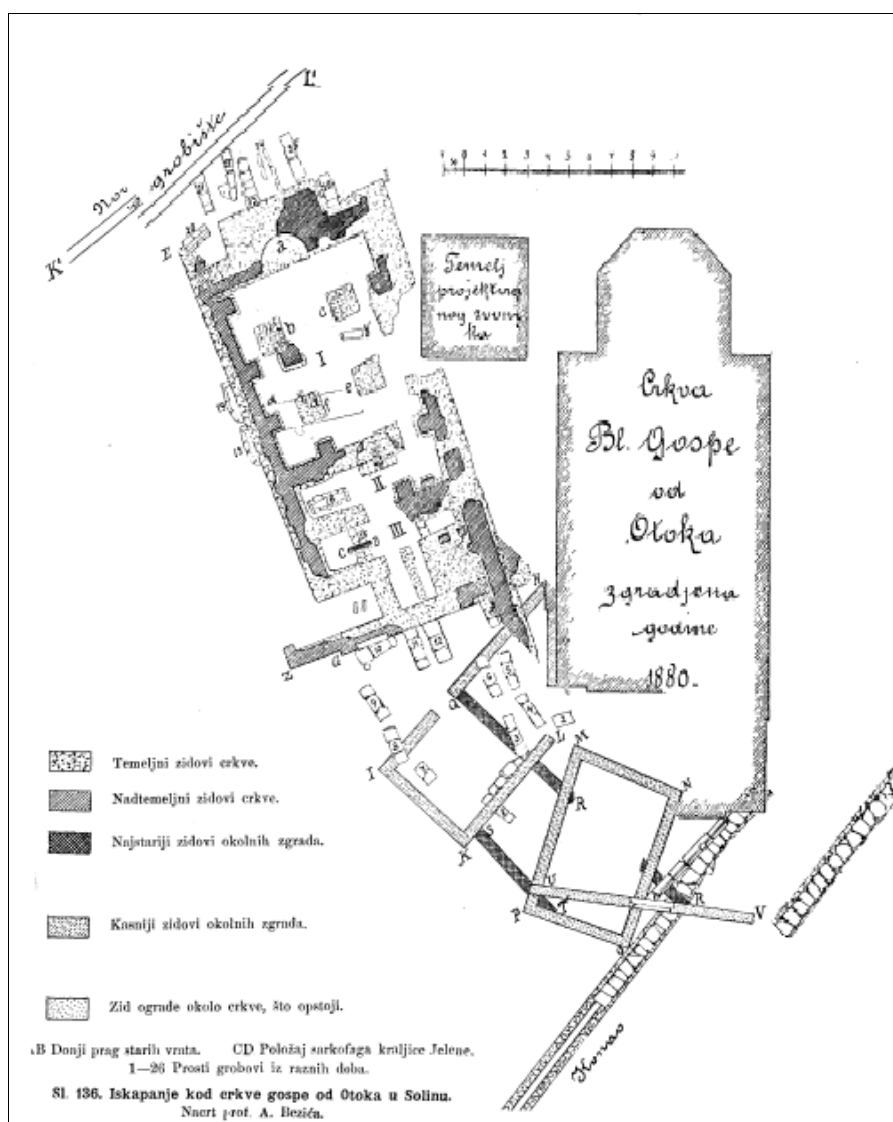
(posjet 04. 06. 2013.)

ILUSTRACIJE

slika 2. Karta solinskih arheoloških lokaliteta

Preuzeto iz: Emilio Marin, ur., *Starohrvatski Solin* (Split: Arheološki muzej, 1992): 96-97.

slika 3. Tlocrt iskopina Jelenine bazilike za istraživanja 1898. g.

Preuzeto iz: Frane Bulić, "Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom natpisu kraljice Jelene," *VHAD* n. s., svezak 5 (1901): 205.

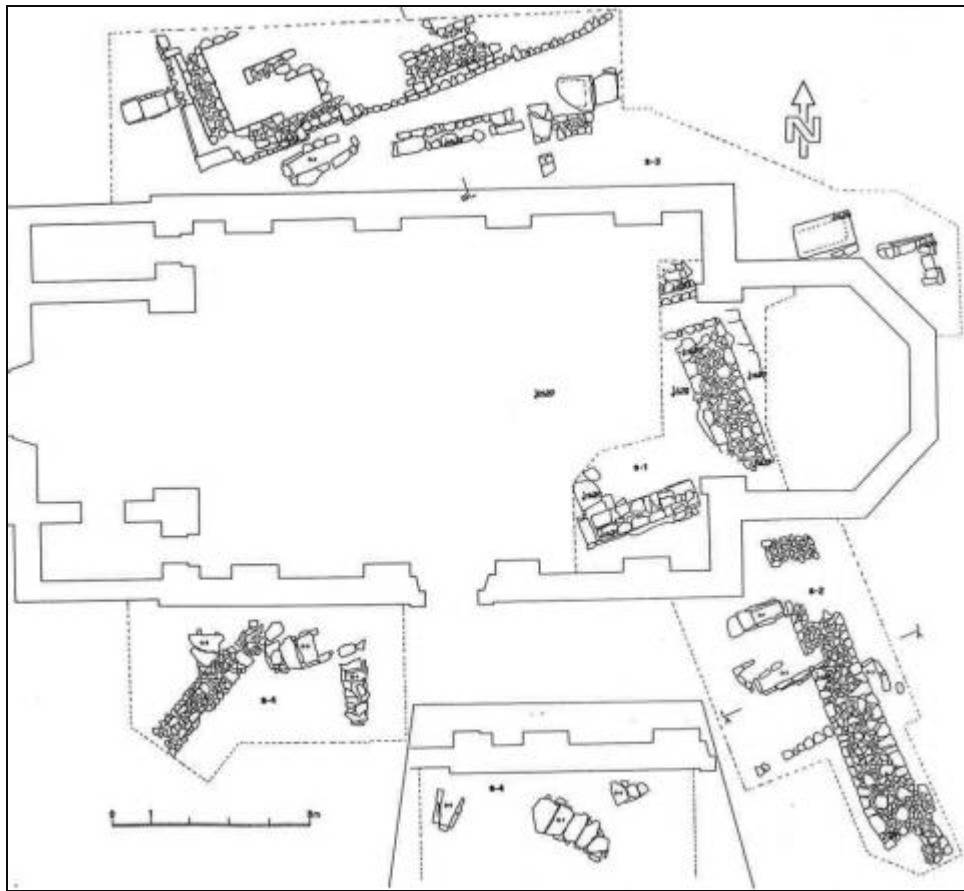
Slika 4. Akvarel Petra Zečevića: crtež B

Preuzeto iz: Arsen Duplančić, *Crkve kraljice Jelene* (Split: Arheološki muzej, 1999): 13.

Slika 5. Akvarel Petra Zečevića: crtež A

Preuzeto iz: Arsen Duplančić, *Crkve kraljice Jelene* (Split: Arheološki muzej, 1999): 12.

slika 6. Tlocrt revizijskih istraživanja 1972. g. na Gospinom Otoku

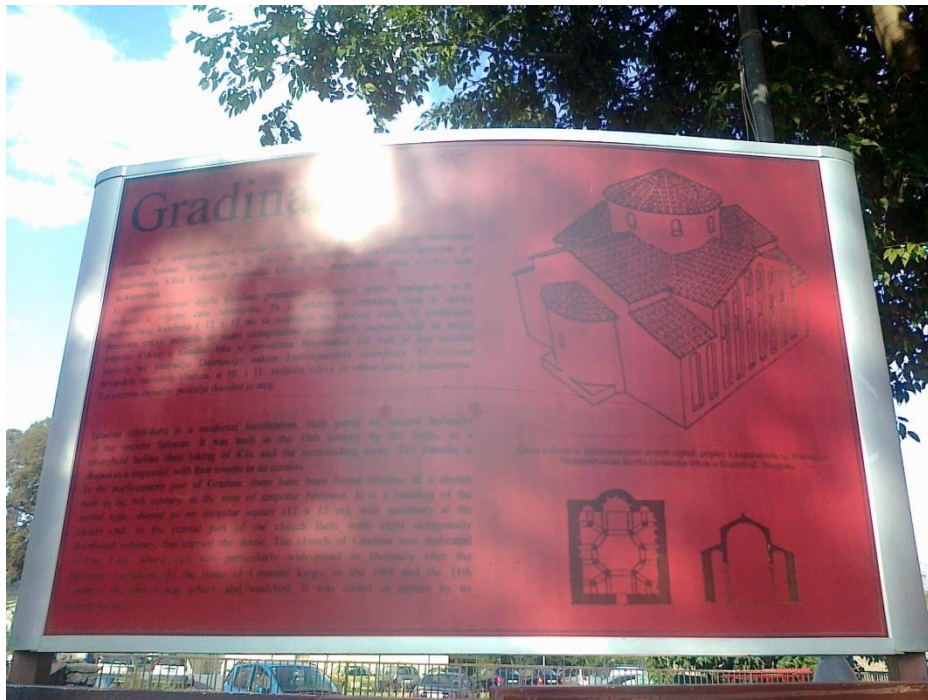
Preuzeto iz: Željko Rapanić i Dušan Jelovina, "Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu," *VAHD* 70-71 (1968-1969): prilog 1.

slika 7. Info-ploča na Gospinom otoku

slika 8. Mjesto na kojem su zatrpani ostaci Jelenine bazilike

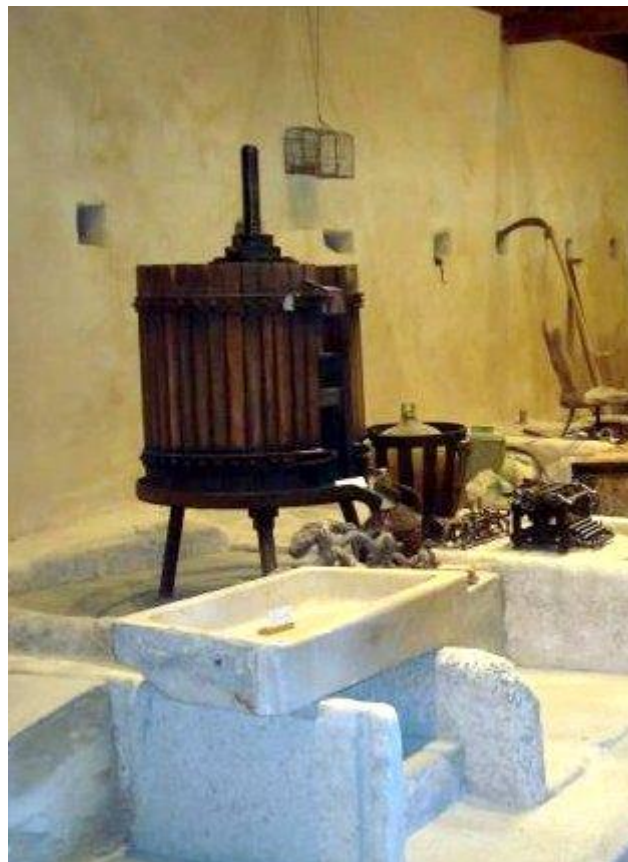
slika 9. Info-ploča na ulazu u Gradinu

slika 10. Unutrašnjost Gradine

slika 11. Gašpina mlinica

slika 12. Detalj postava Gašpine mlinice

slika 13. Detalj pogleda na Šuplju crkvu s prometnice

slika 14. Stanje Šuplje crkve u svibnju 2012. g.